



УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ - СКОПЈЕ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ „БЛАЖЕ КОНЕСКИ“ -СКОПЈЕ

ИСТОРИЈАТА И РОМАНОТ: КОМПАРАЦИЈА НА СЛИКАТА ЗА
ОСМАНЛИИТЕ ВО НАСТАВНАТА ПРОГРАМА ПО КНИЖЕВНОСТ
ВО БАЛКАНСКИТЕ ЗЕМЈИ
(МАКЕДОНИЈА, БУГАРИЈА, СРБИЈА И БОСНА)

-ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА-

Кандидат:
м-р Ајлин Карахасан
индекс бр.58

Ментор:
проф. д-р Славица Србиновска

Скопје, 2025 г.

НАУЧНА ОБЛАСТ:

Општа и компаративна книжевност

Апстракт	5
Abstract	7
Вовед	9
1.1. Балканските држави пред поробувањето под власта на Османлиите	11
1.1.2. Создавање на Балканските држави	14
1.1.3. Словенија, Хрватска и Босна	15
2. Отоманската Империја и Балканот	18
2.1. Македонија	20
2.2. Босна	25
2.3. Србија	29
2.4. Бугарија	34
3. За културата во времето на османлиското владеење	36
4. Кризата на османлискиот систем на Балканот	44
ВТОР ДЕЛ	48
1. За теоретските аспекти на фикцијата и историјата	48
1.1. Односот на романот кон фикцијата и реалноста	48
2. Романот меѓу историјата и фактите	60
3. Имаголијата и романот	67
ТРЕТ ДЕЛ	71
1. Сликата за Османлиите во наставната програма за историја и книжевност	71
1.1. Наставните програми по историја	71
1.2. Наставните програми по книжевност	73
1.2.1. Наставната програма по книжевност во Република Македонија	77
1.2.1.1. Историјата на еден женски лик низ призма на романот <i>Калеш Анѓа</i> од Стале Попов	80
1.2.2. Наставната програма по книжевност во Република Србија	91
1.2.2.1. Наративната структура и сликата на другиот во историскиот роман <i>Мостот на Дрина</i> од Иво Андриќ	94
1.2.2.2. Духовните медитации на Ахмет Нурудин во романот <i>Дервишот и смртта</i> од Меша Селимовиќ	109
1.2.3. Наставната програма по книжевност во Босна	122
1.2.3.1. Статусот на жената во романот <i>Нечиста крв</i> од Борисав Станковиќ	124

1.2.3.2. Идеологијата и етиката во <i>Проклета авлија</i> од Иво Андриќ.....	134
1.2.4. Наставната програма по книжевност во Република Бугарија	142
1.2.4.1. Бунтот и борбата за слобода во романот <i>Под игото</i> од Иван Вазов	143
2.2. Популација на истражувањето	154
2.3. Методи, техники и инструменти на истражувањето.....	156
2.4. Организација и тек на истражувањето	157
2.5. Обработка на податоците од истражувањето	158
3. Анализа и интерпретација на резултатите од истражувањето	159
3.2. Интерпретација на резултатите од анкетањето на учениците во Република Бугарија	164
3.3. Интерпретација на резултатите од анкетањето на учениците во Република Србија	171
3.4. Интерпретација на резултатите од анкетањето на учениците во Република Босна	179
Заклучок	187
РЕЧНИК	188
<input type="checkbox"/> Табеларен приказ на турцизмите во нарацијата на романот <i>Калеш Анѓа</i>	188
<input type="checkbox"/> Табеларен приказ на турцизмите во нарацијата на романот <i>Мостот на Дрина</i>	200
<input type="checkbox"/> Табеларен приказ на турцизмите во нарацијата на романот <i>Дервишот и смртта</i>	219
<input type="checkbox"/> Табеларен приказ на турцизмите во нарацијата на романот <i>Нечиста Крв</i>	231
<input type="checkbox"/> Табеларен приказ на турцизмите во нарацијата на романот <i>Проклета авлија</i>	245
<input type="checkbox"/> Табеларен приказ на турцизмите во нарацијата на романот <i>Под игото</i>	252
КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА	272

**ИСТОРИЈАТА И РОМАНОТ: КОМПАРАЦИЈА НА СЛИКАТА ЗА
ОСМАНЛИИТЕ ВО НАСТАВНАТА ПРОГРАМА ПО КНИЖЕВНОСТ
ВО БАЛКАНСКИТЕ ЗЕМЈИ
(МАКЕДОНИЈА, БУГАРИЈА, СРБИЈА И БОСНА)**

Апстракт

Оваа докторска дисертација ја истражува сложената врска помеѓу историјата, книжевноста и културниот идентитет во контекст на застапеноста на Отоманската Империја во наставната програма за книжевност на балканските земји со фокус на Македонија, Бугарија, Србија и Босна. Студијата истражува како книжевноста служи како длабок културен артефакт, обликувајќи ги и одразувајќи ги вредностите, верувањата и перспективите на овие општества. Истражувањето се протега на улогата на книжевноста во конструирањето историски наративи, земајќи ја предвид нејзината моќ да предизвикува емоции, да ја стимулира имагинацијата и да влијае на колективната меморија.

Воедно, истражувањето навлегува во пресекот на книжевноста и историјата, расчленувајќи го приказот на Османлиите во романите во рамките на наставната програма за книжевноста. Ги испитува темите, ликовите и литературните средства што се користат за пренесување на историски настани, нагласувајќи ја селективната меморија и предрасудите што може да се појават. Со споредување на книжевните теми, студијата има за цел да ги идентификува заедничките и различните теми низ балканските земји, нудејќи увид во тоа како културните нијанси и историската свест се манифестираат во книжевноста. Еден критички аспект на истражувањето се фокусира на влијанието на книжевноста врз формирањето на националниот идентитет. Дисертацијата детално го испитува влијанието на отоманскиот наратив врз културниот идентитет на секоја балканска земја, истражувајќи како книжевноста придонесува за изградбата на националните историски наративи. Дополнително, ја проценува историската точност на

книжевните портрети, нагласувајќи ја тенката линија помеѓу уметничката интерпретација и верноста на историските факти.

Улогата на книжевноста како културен артефакт е отпакувана преку истражување на тоа како романите ги изразуваат и овековечуваат културните идентитети. Студијата ги анализира симболиката, алегоријата и лингвистичките избори, фрлајќи светлина врз тоа како книжевноста ги доловува временските и просторните поставки на општествата. Исто така, истражува како културните перспективи се развиваат со текот на времето, испитувајќи ги промените во општествените норми, политичките настани и литературните движења кои влијаат на претставувањето на Отоманската Империја.

Дисертацијата се занимава со поширокиот дискурс за влијанието на книжевноста врз јавната перцепција, истражувајќи како романите придонесуваат или предизвикуваат историски стереотипи. Со разгледување на интеракцијата на глобалните влијанија врз локалните книжевни предели, студијата го поставува испитувањето во поширок контекст, признавајќи ја сложената динамика помеѓу локалните културни вредности и меѓународните книжевни трендови.

Како заклучок, оваа дисертација има за цел да придонесе за разбирање на повеќестраниот однос помеѓу книжевноста, историјата и културниот идентитет. Преку компаративна анализа на застапеноста на Османлиите во наставната програма за книжевност на балканските земји, истражувањето ја осветлува динамичната улога на книжевноста како културен артефакт во обликувањето и отсликувањето на колективната свест на општествата во регионот.

Клучни зборови: Балкан, Отоманска Империја, наставна програма за книжевност, културен идентитет, историски наратив.

History and the novel: Comparison of the portrayal of the ottomans in the curriculum of Literature in the Balkan Countries (Macedonia, Bulgaria, Serbia and Bosnia)

Abstract

This doctoral dissertation explores the complex relationship between history, literature and cultural identity in the context of the representation of the Ottoman Empire in the literature curriculum of the Balkan countries. Focused on Macedonia, Bulgaria, Serbia and Bosnia, the study explores how literature serves as a profound cultural artifact, shaping and reflecting the values, beliefs and perspectives of these societies. The examination extends to the role of literature in constructing historical narratives, considering its power to evoke emotion, stimulate the imagination, and influence collective memory.

The research delves into the intersection of literature and history, dissecting the portrayal of the Ottomans in novels within the literature curriculum. Examines the themes, characters, and literary devices used to convey historical events, emphasizing selective memory and the biases that can occur. By comparing literary themes, the study aims to identify commonalities and differences across the Balkan countries, offering insight into how cultural nuances and historical awareness manifest in literature. One critical aspect of the research focuses on the influence of literature on the formation of national identity. The dissertation examines in detail the influence of the Ottoman narrative on the cultural identity of each Balkan country, exploring how literature contributes to the construction of national historical narratives. Additionally, it assesses the historical accuracy of literary portrayals, navigating the fine line between artistic interpretation and fidelity to historical fact.

The role of literature as a cultural artifact is unpacked by exploring how novels express and perpetuate cultural identities. The study analyzes symbolism, allegory and linguistic choices, shedding light on how literature captures the temporal and spatial settings of societies. It also explores how cultural perspectives developed over time, examining changes in social norms, political events, and literary movements that influenced representations of the Ottoman Empire.

The dissertation engages with the wider discourse on the influence of literature on

public perception, exploring how novels contribute to or challenge historical stereotypes. By considering the interplay of global influences on local literary landscapes, the study places the inquiry in a wider context, acknowledging the complex dynamics between local cultural values and international literary trends.

In conclusion, this dissertation aims to contribute to the understanding of the multifaceted relationship between literature, history and cultural identity. Through a comparative analysis of the representation of the Ottomans in the literature curriculum of the Balkan countries, the research illuminates the dynamic role of literature as a cultural artifact in shaping and reflecting the collective consciousness of societies in the region.

Key words: Balkans, Ottoman Empire, Literature Curriculum, Cultural Identity, Historical Narratives

Вовед

Пресекот на историјата и книжевноста долго време е плодна почва за истражување на културните идентитети и општествените наративи. Во рамките на оваа динамична интеракција, претставувањето на историските настани во романите станува моќно средство за обликување и одразување на вредностите, верувањата и перспективите на едно општество. Оваа докторска дисертација започнува со нијансирано истражување на оваа сложена врска, навлегувајќи во приказот на Отоманската Империја во наставната програма за книжевност на балканските земји - Македонија, Бугарија, Србија и Босна.

Балканот, регион историски испреплетен со одливот и протокот на империите, беше сведок на отпечатокот на отоманското наследство. Како што се појавија различни нации од сложената таписерија на отоманската историја, наративите вткаени во нивното културно ткиво ги рефлектираат не само историските реалности, туку и уникатните перспективи и нијансираните интерпретации на овие општества. Во овој контекст, книжевноста се појавува како културен артефакт, кој служи и како огледало и како раскажувач, доловувајќи ја суштината на колективната свест.

Фокусот на оваа студија се протега надвор од обичната анализа на книжевните дела и има за цел да го разоткрие длабокото влијание на книжевноста врз изградбата на историските наративи. Преку преземање на компаративно испитување на наставната програма за литература во Македонија, Бугарија, Србија и Босна, настојуваме да ги откриеме начините на кои романите служат како порти кон минатото, обликувајќи ги перцепциите на последователните генерации. Отоманската Империја, централен актер во историската драма на Балканот, стои како фокусна точка на нашето истражување.

Книжевноста игра клучна улога во изградбата на историските наративи со својот капацитет да предизвикува емоции, да ја стимулира имагинацијата и да влијае на колективната меморија. Темите, ликовите и книжевните средства употребени во романите придонесуваат за селективна меморија и предрасуди кои ги обликуваат културните идентитети. Додека се движиме низ литературните пејзажи на балканските земји, имаме за цел да ги идентификуваме заедништвото и разликите, откривајќи го сложениот танц помеѓу книжевноста, историјата и културните нијанси.

Оваа дисертација критички ќе го испита влијанието на книжевноста врз формирањето на националниот идентитет, осврнувајќи се на начините на кои османлискиот наратив придонесува за изградба на историски наративи уникатни за секоја балканска земја. Студијата, исто така, ќе ја испита историската точност на книжевните портрети, препознавајќи ја деликатната рамнотежа помеѓу уметничката интерпретација и верноста на историските факти.

Преку истражување на симболиката, алегоријата, јазичните избори и еволуцијата на културните перспективи со текот на времето, настојваме да ги разоткриеме слоевите на значење вградени во романите. Ќе се разгледа интеракцијата на глобалните влијанија врз локалните книжевни пејзажи, со што ќе се признае сложеноста на културната динамика на Балканот во поширокиот контекст на меѓународните литературни трендови. Со фокусирање на застапеноста на Османлиите во наставната програма за книжевност на балканските земји, имаме за цел да ги осветлиме начините на кои книжевноста делува како културен артефакт, обликувајќи ја колективната свест на општествата и овековечувајќи ги наративите што ги дефинираат.

ПРВ ДЕЛ

1. Османлиската Империја во историјата на Балканот

1.1. Балканските држави пред поробувањето под власта на Османлиите

Најстарите држави и цивилизации во светот, освен оние кои биле создадени на територијата на Стариот Исток, се и оние кои се наоѓале на јужниот дел на Балканскиот Полуостров, на островите на Егејското и Јонското море и на западниот брег на Мала Азија. Хелада¹ старото име на Грција, наречена по Хелените кои се населиле првично на Јужниот дел на Балканскиот Полуостров. Во почетокот на вториот милениум пр.н.е. на островот Крит, Егејските острови и деловите на Медитеранот се населиле Индоевропејците.

На територијата северно од Тесалија, околу реката Халиакмон, во позадина на Термијскиот (Солунски) Залив се наоѓа уште еден млад индоевропски народ – Македонците. Под влијание на грчкиот свет во Јужна Европа и Северна Африка се појавува една нова сила во стариот век - Римската држава. Нејзината моќ за еден подолг временски период ќе ги стави во сенка сите дотогашни држави. Таа е најголема и најмоќна Империја од постоечките империи во светот. Успехот на овие народи се базирал на Стратешката поставеност на градот Рим, воениот систем, економскиот процут базиран од собирање на даноци, освојувањата и богатиот плен што бил добиван од војните. Крајот на Западната Римска Империја е поврзан со продорот на Хуните во 376 година. Нивниот продор кон запад ќе биде причина за придвижување на другите племиња кои живееле до нив: Аварите, Аланите, Готите кои се делат на Визиготи и Остроготи² и германската група племиња: Лангобарди, Франки, Англи Сакси, Јути, Вандали, Алемани, Бургунди³ кои, исто така, ќе формираат свои држави на местото на некогашната западна Римска Империја. На Хуните и Монголците главната цел им била пљачкосување и ограбување на богатството со кое располагало Римската Империја. Навлегувањето на Словените на Балканскиот Полуостров на почеток било од привремен карактер, за подоцна да биде од траен и тука се

¹ Херодот (о.484-о.425 пр.н.е.), Тукидит (о.460-после 403 пр.н.е.), Ксенофон (430-о.354 пр.н.е.).

² Фл. Еутропије (из друге половине IV в; изд. Droysen, MG AA, 1879).

³ *Dictionnaire des antiquites grecques et romaines* I-V(у 10 свезака), 11873-1919.

измешале со староседелското население, со што започнало формирањето на новите држави на Балканот во раниот среден век. Така значително дошло до промена на составот на население при формирање на новите државни творби. Во раниот среден век, откако биле поставени темелите на Константинопол некаде околу 330 год. од н.е., источниот дел од Римската Империја, позната како Византија, ќе живее уште 1000 години. Во нејзин состав влегувале: Источниот дел на Балканскиот Полуостров, потоа Мала Азија, Сирија, Палестина и Египет. На оваа територија живееле разни народи: Грци, Македонци, Сиријци, Евреи, Ерменци, Египјани, Арабјани и други. Тоа ќе биде држава составена од народи со различно етничко потекло, кои живееле на Балканскиот Полуостров, во раниот среден век ќе формираат свои држави како што биле: бугарската, српската, раносредновековната држава на Царот Самоил, Карантанија (Словенија), Хрватска и Босна (Kos, 1933: 3). Голем дел од историчарите се согласуваат дека овие народи и држави создадени на Медитеранот, Јужниот дел на Балканскиот Полуостров (Sisic, 1925:34), Јужна Европа (Апенинскиот Полуостров) и делови на Егејот ги ставиле темелите на денешните современи држави на Балканот (Skok, 1934: 5). Факт е дека и пред доаѓањето на Турците Османлии на Балканскиот Полуостров имало различен етнички состав во самите држави формирани и пред нивното доаѓање како освојувачи.

1.1.1. За владеењето на Римска Империја и Византија

Византиската историја претставува продолжение на римската историја, а Византиското Царство само продолжение на Римската историја. Називот „Византија“ (Dolger, 1937: 56) потекнувал од подоцнежни времиња. Тие себеси се нарекувале Римјани – Ромеи, нивните владетели се сметале за римски цареви, наследници на старите римски императори. Како наследник на Римската Империја, Византија (Janin, 1950:30) се стремела кон светско владеење, себеси се сметала за единствено законско царство на светот, кое сакало да владее со сите земји кои некогаш влегувале во состав на Римската Империја. Римското државно уредување, грчката култура и христијанската вера се главни извори за византискиот развикот. Спојувањето на елинистичката култура и христијанската религија

со римската државна форма настанала историската појава, позната како Византиско Царство. До тоа спојување дошло по поместувањето на тежиштето на Римската Империја на исток, предизвикана со големата криза во III век. Најдобро се гледа со христијанизацијата на Римската Империја и со основањето на новата престолнина на Босфорот. Овие настани, победата на христијанството и конечното преместување на државното средиште на елинизираниот Исток, го означуваат почетокот на Византиската ера. Црквата постепено добива сè поголемо значење во христијанската држава. За разлика од рановизантискиот период, каде што царот се потпираше врз римските традиции и владеел над црквата во Средниот век, црквата и во Византија стекнува поголема моќ и токму од неа царскиот апсолутизам наишол на големи пречки. Судирите меѓу световната и духовната власт и во Византија биле сè почести и често завршувале со победа на црквата. За Византија таквите судири се карактеристични за соработката меѓу државата и црквата. Православната држава и православната црква дејствувале спогодбено за да се спречи опасноста која би го загрозила од господ дадениот светски поредок, без разлика дали опасноста доаѓала од надворешни или од внатрешни противници на царот или можеби на антицрковните ереси. Византиските императори биле бранители на црквата и на вистинската вера. Тој бил издигнат над сè човечко и земско, бил во директна врска со божеството и станал предмет на посебен верско-политички култ. По поделбата на Империјата, нејзиниот источен дел со претстојнина во Константинопол (Острогорски, 1992:328-334) станале лулка на источното христијанство кое ги ставило под црковна власт голем дел од народите: Срби, Бугари, Македонци и др. Од друга страна, Русите со доаѓањето на кнезот Владимир за да се запрат конфликтите со Византија стапил во брак со Ана сестрата на византискиот император и го примил христијанството. Источната црква од VII век во употреба ќе го стави грчкиот јазик, додека западната латинскиот. Меѓу папите и патријарсите на исток постоело непријателство и нетрпеливост за превласт во црквата. Непријателството особено се засилило кога папите отворено го истакнале своето право на власт над целата христијанска црква⁴. Против папските претензии биле и византиските императори, бидејќи византиската црква била потчинета на императорите, а тие не сакале папите да им се мешаат во нивните работи. Рим и Цариград се карале и при ширењето на

христијанството меѓу словенските народи. Преку христијанството и Рим и Цариград сакале да ги стават под свое влијание словенските народи. Пречките меѓу папите и патријарсите продолжиле околу два века. На крај, 1054 година, дошло до конечна поделба.

1.1.2. Создавање на Балканските држави

Во тек на големата преселба на народите, Словените започнале да се раздвижуваат од својата прататковина во три различни правци и биле формирани три групи Словени. Јужната група племиња во VI век. започнале да преземаат пљачкашки напади на Византија, а потоа со богат плен се враќале назад, зад Дунав. По извесно време, Словените започнале да се преселуваат на територијата на Балканскиот Полуостров. Византија зафатена во војните со Персија (Арабјаните) не можела да ги спречи навлегувањата на Словените⁵. Населувајќи се на Балканот, словенските племиња ги зазеле најплодните низини и полиња, а ги избегнувале непристапните планински предели. Тамошното староседелско население или се повлекло во недостапните планински предели или се измешало со новодојдените Словени. Словените го наметнале својот јазик, обичаи и култура. По населувањето на Словените за еден краток временски период дошло до примање на христијанството од староседелците, кои биле на повисоко културно ниво. Кон крајот на XII век дошло до значителни промени на политичката карта на Балканскиот Полуостров. Византиското Царство поради лошата економска положба и постојаните напади на надворешните непријатели значително ослабнало и сè повеќе ги губело своите позиции на Балканот. Долгогодишната борба на Византија, со балканските народи, кои ја бранеле својата независност завршила со пораз на Византија. Балканските народи успеале да се ослободат од византиската власт и да формираат независни држави. За основач на српската средновековна држава се смета великиот жупан Стефан Немања. Тој кон крајот на XII век ја отфрлил византиската власт и создал држава, со престолнина во градот Рас (Шишич, 1928:244-255). Неговиот наследник Стефан Првовенчанин успеал да добие од

⁵ Фл.Еутропије (из друге половине IV в.; изд.Droysen, MG AA,1879). Л. Д. Пакат (живео у доба цара Теодосија; изд.Baehrens,1911), Проспер из Аквитаније (о.390-455 ;изд.Migne PL,св51), Комес Марцелин (из прве половине VI, в.; изд. Mommsen,MG, AA 11, 1893), ФЛ. Касиодор (о.490-пре 583; изд.Mommsen, MG.AA.12,1894), Прокопије (о.490-о.562;изд Naury I-III,1905-1913).

папата кралска круна и да ја претвори државата во кралство (1217 година)⁶, а две години подоцна во 1218 година била формирана и независна српска архиепископија на чело со Сава, најмалиот син на Немања. Најголема моќ српската држава доживеала за време на царот Душан (1331-1355 година), а по неговата смрт доаѓа неговиот син Урош V, кој бил немоќен да ја води големата држава како неговиот татко, а и доаѓањето на Турците на Балканот ќе направат државата со брзо темпо да слабее, и со падот на Смедерево во 1459 година да влезе во состав на Османлиската држава. Од друга страна, Бугарите се народ кои прилично рано формирале своја држава на Балканскиот Полуостров, 681 година. На почетокот со преземање на пљачкашки напади врз византиските територии, при што Византија не успеала да ги запре нападите на Бугарите, кои ги освоиле териториите помеѓу Дунав и Стара Планина. На тие места каде што веќе имало населени словенски племиња, под притисок на Бугарите морале да ја признаат бугарската власт и да им плаќаат данок на Бугарите. Словените биле побројни и им го наметнале својот јазик на Бугарите, кои постепено се слеале со нив. Бугарите биле пагани, бидејќи сè уште го немале примено христијанството, бугарскиот цар Борис решил да го покрсти населението во својата држава. Покрстувањето било во 864/865 година. Примањето на христијанството било од големо значење за натамошната историја на бугарската држава, која била под силно влијание на првата христијанска држава – Византија. Најголемиот подем на првото бугарско царство го доживеала за време на Симеон (893-927 година), кој водел успешни војни со Византија, со Унгарците и со Србите. Војните што ги водел Симеон ја истрошиле и ослабнале бугарската држава. Во 971 година престанала да постои бугарската држава, Византијците го симнале од престол царот Борис II, а териториите на бугарската држава биле приклучени кон Византија.

1.1.3. Словенија, Хрватска и Босна

Кон крајот на VI и почетокот на VII век словенските племиња навлегле длабоко на северозапад, до изворите на Драва, Сава и Мура и до бреговите на Јадранското Море, како и подрачјето на Источните Алпи. Оваа област уште во римско време се викала

⁶ К.Јиречека,Ст.Станојевича и В.Џоровица,Ст.Станојевич, биографија Немањичима: Немања, Годишњица НЧ 1,1877; Ново Брдо и врањско Поморавље у историја српској XIV и XV века, исто 3,1879, град Вишесав и видинска област, исто 5,1983.

Карантанија⁷. Поради тоа овие племиња се нарекувале Карантански Словени, а подоцна само Словенци. Во долгогодишните војни за завладување се здружувале во племенски сојузи, раководени од кнезеви кои сами ги избирале. Уште во 623 година во борбите против Аварите бил формиран племенски сојуз на чело со кнезот Само. По поразот на Аварите, кон Самовиот сојуз се приклучиле и словенечките племиња во Карантанија, а нивниот нов непријател станале Франките. Кон крајот на VIII век, во времето на владеењето на Карло Велики, Словенците (Kos, 1933:50-153) паднале под власта на Франките. Во овој период во Карантанија, христијанството го ширеле германските свештеници на латински јазик. Биле основани црковни центри. Христијанството први го примиле старешините и кнезовите, додека селаните давале отпор, затоа што црквата собирала даноци. За кратко време Карантанија станала обична покраина на франската држава. Во исто време од доселувањето на словенските племиња на северозапад, хрватските племиња го населиле западниот дел од Балканскиот Полуостров, простор меѓу средниот тек на Сава и Јадранското Море. Околу VIII век започнало покрстувањето на хрватските племиња, а кон крајот на VIII век кога потпаднале под франската власт, франските свештеници со помош на војската го ширеле христијанството на латински јазик. Благодарение на христијанството тие ја зацврстувале својата власт. Во 828 година Далматинска Хрватска паднала под власта на кралот на Италија. Подемот на Хрватска започнал кога на власт дошол внукот на Трпимир, Томислав⁸ (910-928 година), (Lucius, 1666:31). За време на неговото владеење честопати доаѓале во судир со Унгарците. Во борбите за превласт меѓу Бугарија и Византија, Томислав ја помогнал Византија, а таа за возврат му овозможила територијално проширување на Томислав и издигнување на власт. Кнезот Томислав 925 година станал крал, а Хрватска станала и војнички силна држава. Христијанството се ширело на латински јазик, во почетокот на IX век кога Хрватска (Mikoczy, 1806: 180-186) потпаднала под франска власт. Но, со ширењето на словенската писменост од страна на Кирил и Методиј со глаголското писмо започнало користењето на словенското писмо. Така дошло до судир меѓу црквата. Повторното зајакнување на Хрватска дошло откако на власт дошол кралот Петар Крешимир IV (1058-1074 год.). За

⁷ Псеудо – фредегар (658-660 г., изд.Krusch у MG, Scr.rer.Mer.2 1888) и Павле Ѓакон (о.880 год. изд.Waitz у MG, Scr.rer.Langob.1878; ул.S Rutar, Kaksono vaznost imajo Pavla Dijakona knjiga „De gestis Langobardorum“ за starejso zgodovino Slovencev, LMS, 1885, и M.Kos, K porocilom Pavla Diakona o Slovencev, CZN 26,1931).

време на неговото владеење се случиле важни настани. Расцепот на христијанската црква во 1054 година, кој доста се одразил на Хрватска. Со помош на Унгарците, папата и латинското свештенство, на престолот во Хрватска дошол банот Димитар Звонимир (1075-1089) (Barada, 1943: 3). Како вазал на папата, Звонимир со Норманите водел војна против Византија. А кога по наредба на папата требало да собере војска за крстоносен поход против Турците Селџуци во Палестина, народот кому што војните му здодеале и незадоволен од политиката на Звонимир – се побунил во 1089 година и го соборил од престолот. Падот на Хрватска бил означен со прогласување на унгарскиот крал Коломан за хрватски крал и крунисан со хрватска круна. Тоа го означило крајот на хрватската држава, која влегла во државна заедница со Унгарија. Јадрото на средновековна Босна го сочинувала областа што се простирала на запад од реката Дрина и ја опфаќала територијата по текот на реките Врбас и Босна. И оваа балканска област била населена од Словените до средината на VII век. Од средината на X век Босна била формирана како политичка целина на чело со бан. Наизменично до XII век ја признавала власта на Унгарија и Византија сè до втората половина на XIV век кога потпаднала под власта на Османлиите. Своето најголемо територијално проширување го доживеала за време на Твртко I (1353-1391), (Schimek, 1787: 523-534). Во негово време босанската држава била претворена во кралство. Твртко во 1377 година бил прогласен за крал. Кон средината на XV век во Босна завладеала феудална анархија. Сето тоа им одело во прилог на турските освојувачи. Турците Османлии предводени од енергичниот султан Мехмед II по освојувањето на Цариград 1453 год. и ликвидирањето на Византиската Империја незапирливо почнале да продираат во внатрешноста на Балканскиот Полуостров. По ликвидирањето на српското деспотство во 1459 год. на зачестени удари била изложена и Босна (Klaic, 1882: 537 – 546). Бидејќи кралот Стефан Томашевиќ одбил на Османлиите да им го достави бараниот данок, султанот Мехмед II извршил силен напад и само за половина месец 1463 год. го наложил своето господство во Босна. Набрзо потоа под османлиска власт паднала и до почетокот на XVI век Османлиите на целата територија на Босна воспоставиле своја цврста власт.

2. Отоманската Империја и Балканот

Во средината на XI век Византија се соочила со голема опасност, која доаѓала од Турците. На почетокот од нивното создавање биле загрозени малоазиските владеења на Византија. Во втората половина на XI век под нивна власт паднала не само Мала Азија, туку и Сирија и Палестина. Опасноста од Турците Селџуци на исток била присутна и по ликвидирањето на Византиската Империја 1204 година. Обновената Византиска Империја 1204 год. била само бледа сенка од некогашната Византиска Империја. Во династичките борби за власт во Византија освен Турците Османлии се вклучиле нивните противници Турци –Селџуци (Uzunçarşılı, 1941:54). Во голем дел од Балканските држави доаѓа до опаѓање на моќта на владетелите, расцепкување и поставување на полунезависни владетели кои владееле како самостојни феудалци, кои ќе ги доведат државите до распаѓа. Турците-Османлии ја искористиле слабоста на Византиската Империја и неединството меѓу одделните балкански христијански народи. Во 1352 година Турците се истоваруваат на Галипоскиот Полуостров и ја освоиле тврдината Цимпе. Со тоа започнала првата фаза од Турските завладувања на Балканскиот Полуостров. Во 1354 година под турска власт паднала и тврдината Калиопи. Тоа уште повеќе ги охрабрило Османлиите. Сулејман со голема војска се закотвил на Балканот и навлегол во Јужна Тракија и во Бугарските територии. Во освоените балкански територии почнале да се населуваат и турски колонисти од Мала Азија. За сметка на тоа голем број на христијански жители биле одведени во малоазиските области. По трајното утврдување во Јужна Тракија, Турците-Османлии (Гордлевскии, 1941:27-30) почнале да се подготвуваат за освојување на Цариград. Во 1359 година Цариград бил опсаден од големи турски војски. За време на владеењето на Мурат I била префрлена престолнината од Бруса во Одрин (Едрене). Меѓутоа, наместо балканските држави да се здружат во борбата против Османлиите тие војувале меѓу себе. Во прилог на османлиските освојувачи особено им одела војната меѓу Византија и Бугарија, која почнала во 1364 година. Иако како победничка од оваа војна излегла Византија таа не успеала да ги спречи новите турски продори на Балканскиот Полуостров. За оваа голема Империја, Балканот (Шабановича, 1699:3 2-35) бил исклучително важен регион поради неколку важни причини. Првествено, безбедноста и заштитата на балканските земји имало еднакво значење на безбедност и заштита на Османлиската Империја. Земјоделските и животинските производи од

регионот ги задоволуваа потребите на палатата, преполните градови како Едрене, Истанбул, Солун и Бурса и војската. Богатите градови во регионот биле важни извори на приход за османлиската каса. Комерцијалните градови како Солун, Сараево и Софија обезбедувале голем комерцијален приход за државата. Од друга страна, Дубровничката Република, која поппаднала под покровителство на Османлиската Империја во 1458 година, плаќала голема сума на данок. Додека годишната обврска за данок на оваа република била одредена на прво место како 1.500 дукати, таа со текот на времето била зголемена и од 1481 година понатака, таа почнала да плаќа 12.500 дукати злато годишно (İnalçık, 199: 156-161). Големи количини од рудниците за сребро, злато, олово и бакар се повлекувале од Србија и Источна Македонија (Beldiceanu, 1995: 154). Вестите за технолошките и интелектуалните иновации и политичките случувања во Европа стигнувале до Османлиската Империја преку Балканот. На пример, технологијата за производство на оружје била пренесена на Балканот преку поранешна држава со центар во градот Дубровник (тогаш Рагуза) (Војнович, 1898:1-4) во 1390-тите и во Османлиската Империја влегла во Империјата преку Балканот. Покрај тоа, бродоградителите од Рагуза биле повикани во османлиските бродоградилишта и тие изградиле моќни бродови за османлиската морнарица (İnalçık, 1994: 264). Со други зборови, Балканот делувал како технолошки, информатички и комуникациски мост меѓу Европа и Османлиската Империја. Згора на тоа, Балканот бил регион каде што системот на *девришме* (devrîşme) бил најмногу применет во границите на Османлиската Империја (İmber, 2006: 78). Девришме или наречен како „детска такса/ данок на крв“ е политички систем кој исклучително се практикувал во земјите освоени од Османлиската Империја. Поточно тоа е систем каде децата од христијанските семејства се земале со цел да се обучуваат како војници или како државни службеници (Kazıcı, 2018: 494). Овој систем во српските учебници е објаснет на следен начин:

“Да би спречили одвојење деце, родители су обогавивали децу секући им прсте или их женили младе, чак и са осам година, пошто су ожењени били изузети од данка у крви.” (Љушић, 2012: 60).

(„За да се спречи одземање на децата, родителите ги осакатиле своите деца со тоа што им ги отсекувале прстите или ги омажиле/ожениле млади, дури и на осум годишна возраст, бидејќи омажените/оженетите биле ослободени од данокот на крв“.)

Поради горенаведените причини, османлиските султани и администратори придавале големо значење на напредувањето на Балканот и задржувањето на регионот. За таа цел, на Балканот била воспоставена сеопфатна, длабоко вкоренета и ефективна институционализација. Оваа институционализација е економска, политичка, културна и демографска институционализација. Како резултат на тоа, имаше ефекти врз регионот во различни области, и овие ефекти се претворија во наследство во различни области. Поточно како што вели и Тодорова, неговото „влијание и траги“, односно неговото наследство може да се испита и да се оцени одделно во однос на економски, политички, културни и демографски аспекти од сегашноста (Тодорова, 2003: 336). Со други зборови, наследството е нешто што се зема од минатото како историски континуитет и се пренесува преку Османлиската Империја на Балканот. Балканската авантура на Османлиската Империја која траела 550 години, е поделена на три периоди: (1354-1683) периодот на напредок и доминација на Балканот; (1683-1821) периодот на слабеење и опаѓање на доминацијата; (1821-1913) периодот на распадот на доминацијата и повлекувањето на Османлиската Империја од балканските земји. Османлиската Империја, која зачекорила на Балканот во 1354 година станала доминантна сила во регионот за околу еден век и ја продолжила својата доминација во регионот до 1683 година.

2.1. Македонија

По убиството на браќата Волкашин и Углеша нивните држави биле изложени на напади од соседните балкански владетели. Кралот Марко (1371-1395) кој го наследил престолот, бил немоќен да ги зачува границите на своето кралство. Зачестените меѓусебни борби кај балканските држави Турците Османлии вешто ги искористиле за своите завладувачки планови на Балканот. Поделената македонска територија на повеќе феудални држави и кнежевства, како и завладеаната неслога меѓу оделните владетели, му овозможиле на султанот Мурат I без поголем отпор да освои повеќе македонски градови. На тој начин по 1385 година кралот Марко за да го зачува своето кралство морал да ја признае врховната власт на султанот Мурат I. Во тој период вазална држава на Османлиската

Империја станала и Византија. Пред тоа својата независност ја изгубило и Бугарското Трновско Царство. Поголемите територијални придобивки на Балканот, султанот Мурат I се подготвил за напад на Србија. По косовската битка Османлиите ги ставиле под своја непосредна власт градот Кратово и неговите околни рудници. Во долготрајни борби 1392 година (Шопова, 1957:48-50) бил освоен градот Скопје. Три години подоцна 1395 година во битката кај Ровине против влашкиот војвода Мирче бил убиен кралот Марко. По смртта на Кралот Марко била ликвидирана неговата вазална држава. Тогаш целата територија на Македонија, без Солун, била ставена под власта на Турците Османли. Во 1430 година Османлиите го освоиле градот Солун, со што за целиот македонски народ настапил период на долготрајно османлиско владеење. Уште во првите децении на османлиското владеење во Македонија биле извршени општествено-економски промени. Османлиите го воспоставиле своето тимарско-спахиско уредување, а заедно со тоа и сите институции врз кои се крепела воената и економската моќ на Османлиската Империја. Но, тоа не значи дека Османлиите со тоа целосно ги ликвидирале затечените феудални односи во Македонија. Напротив, голем број од нив ги зачувале и прилагодиле за свои потреби. Во таа смисла Турците Османли имале потолерантен однос кон претставниците на македонската аристократија, кои на некој начин се ставиле во служба на османлиската држава. Таквите македонски феудалци биле наречени спахи-христијани. Дел од нив го прифатиле и исламот (Стојановски, 1958: 54,57). Едновремено со воспоставувањето на османлиската власт во Македонија била извршена и засилена колонизација. Во плодните и стратешки места биле градени турски населби од доселените колонисти од Мала Азија. Исто така и градовите биле исполнувани со турско население. Тоа довело до коренети промени во животот на македонските градови. Како резултат на приливот на турскиот елемент, сите македонски градови добиле изразит ориентален изглед. Во нив масовно почнале да се градат џамии, амами, теќиња, безистени, анови и др. Исто така, Османлиите создале и мал појас од селски населби на турски сточари (доселени од Мала Азија), кои биле наречени Јуруци и Коњари. Такви населби никнале во струмичко, радовишко, кочанско, овчеполско, неврокопско, солунско и други места (Стојановски, 1989: 20). Засилената колонизација на турското население во Македонија била придружена и со засилена исламизација на македонското селско и градско население. Мнозинството од исламизираните Македонци го сочувале својот мајчин јазик, обичаите и

др. И покрај големите притисоци и зулуми, голем број македонски феудалци не подлегнале и се спротивставиле на исламизацијата. Таквите Македонци првенци дури се ставиле во заштита на потчинетиот народ, дејствувајќи честопати со македонското свештенство. Исто така, на исламизацијата се спротивставиле и голем број граѓани, масовно иселувајќи се од градовите и населувајќи се во селата. На тој начин македонските села се претвориле во главни упоришта за давање отпор на Османлиите. Во овој период сè уште биле во развој основните државни институции и воената организација на Османлиската Империја, изградувана врз феудални општествени основи која се појавила како изразена деспотска држава, со многу елементи на теократско владеење. Султанот бил врховен и неограничен господар на земјата, додека на чело на извршната власт се наоѓал везир. Поради поуспешно водење на административните и воените работи државата најнапред била поделена на две поголеми провинции наречени бејлербејлики.⁹ Со текот на времето и во склад со проширувањето на државните граници, растел бројот и се менувал обемот на бејлербејлики, нарекувани уште ејалети и пашалаци.¹⁰ Во шеесеттите години на XIV век била воведена и должноста кадиаскер.¹¹ Имало двајца кадиаскери, еден за Румелија (европскиот дел) еден за Анадолија (азискиот дел). Висока функција заземал и нишанџијата, кој раководел со администрацијата и од името на султанот ја ставал туграта¹² на актите што ги издавала централната власт. Со финансиските работи раководеле дефтерџиите, чиј број се зголемувал со текот на времето. За решавање на покрупните прашања се свикувал Диван,¹³ во кој земале учество највисоките државни функционери. Турската војска се делела на сувоземна и морнарица. Турската војска се делела на сувоземна и морнарица. Главната воена сила ја сочинувала сувоземната војска, составена од султановата гарда и провинциска (ејалетска) војска. Феудалците на Османската Империја на својот посед немале право да вршат судска, административна, финансиска и воена власт. Државните органи на власта дејствувале во сите поседи на феудалците. Основа на правното уредување бил шеријатот, кој пак бил заснован на

⁹ Беглербег-врховен заповедник, воен граѓански старешина на некоја област или покраина во Турско Царство.

¹⁰ Ејалет- претставувал најголемата административно-територијална единица во Османлиското Царство.

¹¹ Кадиаскер-позиција на врховен судија за воени и верски работи, воведена во Отоманско Царство во средината на XIV век.

¹² Тугра-краснописен монограм, печат или потпис на султан кој бил на сите официјални документи преписки. Исто така, тој бил врежан на неговиот печат и на монетите ковани за време на неговото владеење.

¹³ Турски царски совет, турска влада.

исламот (Институт на национална историја, 1972: 83-84). Со други зборови, теократскиот карактер на османската држава му давал предност на верскиот момент, отколку на народниот, иако Турците Османлии биле јадрото на оваа држава, етничкото потекло всушност и не играло некоја особена улога, туку верата, со тоа што и поданиците на оваа теократска држава биле поделени врз верската припадност. Поточно муслимани- верници, кои независно од класната припадност стоеле повисоко и биле привилегирани во однос на христијаните- неверници, последните кои морале, не само да плаќаат поголеми давачки од муслиманите, туку поради верската разлика биле приморани да плаќаат уште „данок на крв“, т.е. секоја петта година Османлиите за овој данок заогале по христијанските села и одбирале здрави деца кои ги воделе во Цариград со тоа што ги помуслиманчувале и од нив создавале верна војска на султанот наречени јаничари. Една од основните цели на османлиската држава, на чело со султанот како врховен поглавар, била да го поттикне доброволното, а исто така и пристапиле кон систематско, па дури и принудно доседувале турски елементи од Мала Азија. Врз таа основа, веќе од најраниот период од турската доминација, никнувале многу турски населби во сите делови на Македонија со тоа што најмногу ги засегнала градските центри. Во Македонија рано започнал и процесот на исламизација. Во исламот најпрвин преминал еден дел од старото благородништво. За награда на тоа Османлиите им ги оставиле имотите во вид на тимари и баштини,¹⁴ под услов во време на војна како вазали¹⁵ да одат и да војуваат за сметка на султанот како спахии-коњаници, кои заедно со јаничарите ја сочинувале и ударната воена сила на Османлиската Империја. По нив исламот го примиле и некои делови од селското население со цел да ги избегнат давачките, а особено „данокот во крв“ преминување во ислам. Особено исламизацијата навлегла во поголеми размери во почетокот на османското навлегување во Македонија во редовите на македонските богомили, кои биле прогонувани од христијанската ортодоксија. Меѓутоа преминувајќи во ислам тие западнале во нова изолација. Отфрлени од своите соплеменици заради новата вера, а од Османлиите заради словенскиот етнос, овој дел на македонскиот народ на кого што му останало од богомилството само погрдното име „торбеши“ се повлекле во своите родовски заедници подоцнешните исламизирани словенски маси во XVII и VIII век и се зачувале до ден-денес

¹⁴ Баштина-целокупно наследство на зачувано богатство од минатото.

¹⁵ Вазал-во феудалниот период, благородник кој од друг повисок благородник добива земја на владеење.

во планинските краишта во Македонија (Ташковски, 1985: 30). Воспоставувањето на тимарско-спахискиот систем во Македонија суштествено не ја изменило положбата на класата на феудално зависното население, рајата во која бил вклучен скоро целиот македонски народ. Економската експлоатација на рајата била изразена во феудалната рента, која одела во полза на непосредниот феудален господар и на државата. Ваквото уредување одговарало на самата потреба на државата, бидејќи му гарантирала приврзаност на феудалецот-војник, што претставувал првостепено значење на самото постоење и ширење на Османската Империја во овие времиња. Наместо да собира даноци од населението и со нив да ја издржува коњицата, како што правеле со јаничарите, кои за својата воена служба примале месечна плата, османлиската централна власт проблемот го решила на тој начин што воспоставила систем на зеемети и тимари, каде што спахијата од рајата на овие земји земал додаток, но затоа бил должен како коњаник да му служи на султанот (Јелавич, 1999: 48-50). Османлиската држава успеала долго време да го одржи феудалецот-спахија како војник, а не како стопанственик, во прв ред поради тоа за време на напредувањето на Османлиите, кои завладеале не само со Крим, Кавкаската област, Персија и Северна Африка, туку и со голем дел на Средна Европа, достигнувајќи ги предградијата на Виена, му обезбедувале богатење од пљачките, покрај она што го земал како спахија од подложената раја. Се разбира дека во ваквите услови кога спахијата бил повеќе војник, отколку стопанственик и кога главните средства за своите потреби ги намирувал од пљачките во победоносните војни, положбата на зависните селани и во Македонија, како и во другите краишта на Балканот не била толку тешка. Како последица на сето тоа македонската раја скоро два века останала пасивна и не се бунтувала против османлиската власт, иако и овде имало исклучоци што ја присилувале централната управа да интервенира. Во османлискиот концепт, за фиксни биле сметани не само политичките или верските позиции, туку и општествениот статус. Османската теорија, како и средновековната европска, сметала дека општеството е поделено на посебни имоти, при што секој дел и служел на одредена функција во еден божествен поредок. Со други зборови, општествената класификација ги надминувала верските граници, иако муслиманите и христијаните никогаш не биле сметани за рамноправни на кое било рамниште (Јелавич, 1999: 51-52). Што се однесува до селското стопанство во Македонија во овој период било претежно неутрално. Земјоделството било екстензивно, а земјоделската техника останала

на поранешното ниво од развојот. Селанецот произведувал различни видови жита со тоа што започнало и одгледување на некои нови култури или пак се доразвиле оние што порано многу малку се одгледувале како што се тутунот, памукот, сусамот, оризот, афионот, пченката и некои други зеленчуци. Од друга страна, сточарството, исто така, станало една од главните гранки на стопанството во Македонија. Се одгледувале сите видови крупен и ситен добиток, а особено многу овци и кози. Сè повидливи биле ориенталните белези. Во нив биле потиснати некои гранки на старото занаетчиство, а бил даден поттик за нови, ориентални занаети. Особено силен развојот достигнале табачкиот и ќурчискиот занает. Покрај турските монети, во промет биле и монетите од западноевропските држави со кои Османската Империја одржувала трговски врски. Основната парична единица била акчата. Османлиите, исто така, настојувале да го оживеат и рударството, кое пред нивното доаѓање во Македонија, било доста развиено. Освоените рудници обично биле претворени во султански хасови, кои потоа се давале под закуп (Институт на национална историја, 1972: 90-91). Меѓутоа, како се што си има свое времетраење, така било и со османлиското напредување. Поразите што ги доживеале во поморската битка од здружените шпанско-венецијански сили кај Лепанто во 1571 година, а потоа и на бојното поле кај Сисак-Хрватска во 1593 година, бил видлив знак не само дека настапил крајот на османлиската експанзија во Европа, туку и крај на приходите од грабежите и пљачката што ги вршеле спахиите и јаничарите во победоносните походи. Со цел да ги задоволат паричните потреби за купување на скапоцени стоки и други артикли што ги нуделе пазарите, не само што мнозина од македонските селани на своите одземени земји биле присилени да работат како аргати, ајлакчи или наполичари и закупци, туку и јаничарите, кои во ваквите услови не примале редовна плата од царската благајна почнале да се бунтуваат. А кога се бунтувале силите кои владееле во општеството, логично е тоа и најпресудно да се одрази врз угнетените и експлоатираните (Ташковски, 1985: 38).

2.2. Босна

Влијанието на Отоманската Империја врз Босна за време на нејзиното долговековно владеење оставило неизбришлива трага врз културата, општеството, политиката и

инфраструктурата на регионот. Османлиското освојување на Босна и започнало во средината на XV век, кулминирајќи со анексијата на регионот во Отоманската Империја до 1463 година. Периодот до почетокот на XVI век, Босна била целосно инкорпорирана во Османлиската Империја, означувајќи го почетокот на трансформативниот период во нивната историја. Според некои историчари, освојувањето на Босна претставува сериозно испланиран потег на Османлиите, за постигнување на свои воени и политички цели. Поради таа причина вреди да се прочита во учебниците (Heywood, 1993: 24). Меѓутоа, покрај нивната воена супериорност, некои други фактори, исто така, одиграле улога зад овој успех на Османлиите. Како дел од политиката на експлоатација, значаен придонес во османлиското освојување имаат и поповолните услови за живот на балканските селани и ефективната пропаганда на тоа. Освојувањето на Босна се одвивал во период од 150 години (Stavrianos, 1958: 63). Додека последното упориште во паднало во 1481 година, Унгарскиот гарнизон во Јајце, главниот град на поранешното босанско кралство, можел да им се спротивстави на Османлиите до 1527 година. Подоцна, со заземањето на Бихаќ и Бихаќка Краина, може да се каже дека е завршено освојувањето на овие делови (Suceasa, 1991: 29). Босна откако била освоена станала османлиски санџак. Санџаците, кои биле основани во регионот како потчинети на Румелиската управа, станале дел од босанскиот паша со создавањето на босанската управа во 1580 година (İnalçik, 1973:105). Беглербеглукот ги достигнал своите најшироки граници по 1830 година. Во 1870 година, босанската провинција се состоела од седум санџаци: Сарај, Извоник, Нови Пазар, Бихаќ, Бања Лука и Травник (Carthy, 1993: 56-57). Босна била под османлиска власт 415 години. Османлиите назначиле 264 гувернери на Босна до 1878 година, кога била освоена од Австро-унгарската Империја. Првиот босански паша бил Сокулу Ферхад-паша, а последниот босански паша бил Ахмед Мажар-паша. Сепак, најпознат од османлиските гувернери е Гази Хусрев бег. Гази Хусрев бег е составен дел од историјата на Босна со неговите реконструктивни и темелни работи помеѓу 1506-1512 и 1520-1542 година (Krcsmarik, 1979: 732-733). Од друга страна, Џевдет-паша, кој бил инспектор во Босна во 1863-64 година, можел да изврши некои важни услуги во овој краток инспекторски период. Османлиските паши првенствено живееле во Сараево, потоа во Травник и во Бања Лука. Со целосно потпаѓање на Босна под Османлиска власт, поточно од средината на XVII век наизменично пашите биле во Сараево и Травник (Egen, 1965:52). Овие промени во

главните градови се одразиле на меѓуградските односи, како и на односите меѓу бележниците и државата. Со население од нешто повеќе од триесет илјади, Сараево бил економски најразвиениот дел на Босна. Со население од околу 15.000 жители, Мостар и Бања Лука биле другите два важни града по Сараево. Повеќето санџачки центри имале население од помалку од 5.000 луѓе (Carthy, 1993:61). Релативно веродостојни информации за населението на Босанскиот вилает¹⁶ можеме да достигнеме најмногу во последните периоди на Отоманската Империја. Според приближните бројки засновани на Годишникот на Босанскиот вилает од 1287 година. Во 1870 година, Босна имала население од 1.746.399 луѓе. Од нив, 870.128 се состоеле од муслимани, 636.208 од православни, 220.353 од католици, 3.669 од Евреи, 16.041 од православни Роми. Како што може да се види и од самите бројки, муслиманите ја сочинувале најголемата група, но биле нешто помалку од половина од вкупното население. Спротивно на очекувањата, српското население било концентрирано, не на српско-босанската граница, туку на границата на земјата со Хрватска. Интересно е што санџакот Бихаќ на хрватската граница бил регион со најмалку католичко население по санџакот на Нови Пазар. Густината на населението на северот на Босна била помала, отколку во другите региони (Carthy, 1993:58-60). Оваа слика ни дава важни информации за населението и политиките за населувањето на Османлиите во Босна воедно и за економијата на земјата. Во 1870-те, Босна бил еден од најнеразвиените региони во Европа. Според пописот од 1910 година, спроведен за време на австроунгарскиот период, 1.668.487 од 1.898.044 луѓе кои живееле во Босна, односно 87,91% од населението се занимавало со земјоделски дејности во однос на нивните примарни и споредни занимања. Овие статистички податоци покажуваат дека односите со земјоделското производство се еден од најважните фактори што ја одредуваат структурата на босанското општество. Земјопоседниците, слободните селани и кметовите (селаните без земја) ги сочинувале трите важни општествени класи (*Landesregierung für Bosnien und Hercegovina, 1910:70.*) Овие статистички податоци покажуваат дека односите со земјоделското производство се еден од најважните фактори, што ја одредуваат структурата на босанското општество. Земјопоседници, слободни селани и селаните без земја сочинувале три важни општествени класи. Потеклото на копнениот систем датира од средниот век. Односите меѓу земјопоседниците и селаните што не поседувале земја во

¹⁶ Вилает: Област во Турското Царство со која управувал валија; крај, област, роден крај.

голема мера биле определени за време на османлискиот период. Побезбедниот закон од 1859 година ги регулирал односите меѓу овие две општествени класи. Во Босна имало главно два вида земја. Земји обработувани од кметови и земји без сопственик. Сопствениците на земјиштето биле познати по имиња како „спахија“, „бег“, „ага“ во Босна. Додека, кметовите биле одговорни за редовно обработување на земјиштето на кое живееле и имале обврска да не го користат предметното земјиште за која било друга намена. Извесен дел од производот што го добивале од земјата го давале на земјопоседникот и на државата. Во регионот на Сава, каде што земјиштето било плодно, правото можело да се зголеми во однос два кон еден. Кметови живееле во земјоделски единици наречени „Чифлик“¹⁷. Иако теоретски имале право да ги напуштат своите земјишта, тие генерално го правеле тоа преку жетвата и исполнувањето на нивните обврски кон сопственикот. Земјопоседниците кои сакале да си го вратат земјиштето морале да докажат дека не ги обработувале редовно своите земјишта. Со други зборови, за разлика од феудалниот систем, меѓу земјопоседникот и царството постоела држава, односно кадија¹⁸. Градовите, навикнати на постоечкиот систем и способни да ги пренесат своите права на земјиште на своите наследници без потреба од каква било правна процедура, генерално не биле заинтересирани за промена на традиционалните методи на производство и се заложувале за одржување на статус кво (*Landesregierung für Bosnien und Hercegovina, 1910:137-141*). Од друга страна, отоманското културно влијание се проширило надвор од религијата, опфаќајќи го јазикот, кујната, архитектурата и уметноста. Турскиот јазик станал административен јазик, додека босанскиот усвоил многу турски зборови и фрази. Османлиските архитектонски стилови, кои се карактеризирале со куполи, џамии, амами (јавни бањи) и чаршии, оставиле траен белег на урбаниот пејзаж на Босна. Дополнително, отоманските уметнички традиции, како што се калиграфијата и минијатурното сликарство, влијаеле на локалните занаетчии и уметници. Од друга страна, Отоманската администрација вовела сеопфатен правен систем заснован на исламското право (шеријатот) заедно со обичајните закони. Овој систем бил регулиран со различни аспекти од животот, вклучувајќи ги семејните прашања, наследството и кривичната правда. Освен тоа, Османлиите спровеле административни реформи насочени кон

¹⁷ Чифлик: Во турско време феудален земјоделски имот; Приватно големо земјоделско стопанство воопшто, обработувано со наемни работници.

¹⁸ Кадија:Судија.

подобрување на управувањето и ефикасноста. Овие реформи вклучувале воспоставување административни поделби (санџаци), катастарски премер за даночни цели и развој на трговски патишта што ја поврзувале Босна со пошироката Османлиска Империја. Под османлиска власт, Босна доживеала економски раст и развој, олеснет од обемните трговски мрежи и инфраструктурни проекти на Империјата. Воедно, Османлиите инвестирале во изградба на патишта, мостови и карвансараи¹⁹, олеснувајќи ја трговијата и комуникацијата во регионот и пошироко. Босанските градови процветале како трговски центри, привлекувајќи трговци од целата Империја и пошироко. Освен тоа, Османлиите го промовирале земјоделското производство, особено одгледувањето на готовински култури како што се житарките, овошјето и тутунот (İnalçık, 1978: 62). И покрај длабокото влијание на Османлиите, босанското општество ги задржало елементите на својот предосманлиски идентитет и култура. Отпорот кон отоманската власт, вооружена и културна, опстојувал низ вековите, за што сведочат периодичните востанија и зачувувањето на локалните традиции (İnalçık, 1978: 237-242). Дополнително, босанското христијанско население, иако маргинализирано, ги задржале своите различни верски и културни практики, придонесувајќи за културната разновидност на регионот (Colin, 2002: 30).

2.3. Србија

По Косовската битка која започнала на 15 јуни 1398 година Србија ја изгубила својата независност и станала вазална држава на Османлиската Империја. Турците – Османлиите ги продолжиле своите победоносни походи на Балканот. Во почетокот на XV век кога се очекувало паѓањето на Цариград под османлиска власт, османлиската држава била загрозувана од Монголите. Српскиот владетел, Стефан Лазаревиќ, учествувал во Ангорската битка 1402 година, со цел да ја отстрани врховната власт на Турците – Османлиите. Веднаш по Ангорската битка заминал во Цариград, каде бил свечено пречекан од императорот Мануил II Палеолог и удостоен со висока титула деспот. Тоа е последниот период од опстојувањето на српската држава, 1459 година Османлиите го освоиле и градот

¹⁹ Карвансарај: Гостилница со преноќиште за одмор на патниците што патуваат со караван и со голем двор за сместување на коњите и стоката.

Смедерево, со што бил ставен крајот на српското деспотство. Османлиската власт сакала да си го отвори патот на себе и на своите следбеници во водењето на државата. Со тек на време со своето долгогодишно владеење успеала да оствари неизбришливи траги во сите области на животот на голем дел од Србија. По освојувањето на Србија, српските спахии,²⁰ кои биле во српскиот систем, кој бил многу сличен на османлиските тимари,²¹ продолжиле да останат на чело на нивните земји како османски тимари. Просечниот српски селанец одржувал одредени традиционални права врз земјата што ја обработувал. Иако технички бил акционер, тој генерално бил обврзан да врши плаќања, и иако овие плаќања се зголемиле на крајот на XVIII век, во пракса тој можел да ја користи земјата што му била доделена како што сака. Поточно, можел да располага со неа повеќе или помалку како што сака, да ја остави во аманет²² на своите наследници и да ја продаде ако најде некој да ги преземе неговите обврски. Можел да сее што сака и да го продава својот производ како што сака. Тој не бил кмет, туку слободен човек. Големите земјопоседници можеле да живеат во село, но обично останувале во некои од поголемите градови. Како и другите балкански народи, Србите ги уживале придобивките од строгиот локален административен систем. Основна единица била кнежевство. Кнежевствата се состоеле од села, а селата од задруга (организации на пошироко семејство). Секое кнежевство имало совет на значајни луѓе, а овој совет го избирал кнежеството. Како и на друго место, овој службеник го претставувал својот регион пред османлиските власти и бил одговорен за утврдување и наплата на даноците, како и за општите полициски должности. Локалната самоуправа обезбедувала и судски услуги врз основа на законот. Селаните не биле единствените луѓе кои живееле во подобри услови со османлиското владеење. Благородниците, војниците и трговците, исто така, почнале да живеат во подобри животни услови. Но, гледано од друга гледна точка, според други извори, товарот на тешките даноци и континуираното османлиско владеење довело до економски пад на селаните, уништување на домаќинската во селата и целосно губење на социјалната сигурност (Ћоровиќ, 2006: 9). Турскиот режим сметал на корисно користење на секој човек во освојената земја т.е. дека секој од подредените придонесува за подобро и

²⁰ Спахии: феудален коњаник во Турското Царство; Феудален земјопоседник во Турското Царство.

²¹ Тимар: феудален имот.

²² Аманет: Доверување на чување или извршување на нешто, потпирајќи се на чест; Предмет што е доверен на чување.

поефикасно функционирање на Империјата било со даноци или со услуга. Не секој во Отоманската Империја можел да ужива во привилегиите. Во Отоманската Империја, христијаните претставувале население од втор ред и соодветно, тие не можеле да избегнат да бидат поданици на османлискиот освојувач во својата земја. Населението било оптоварено со голем број даноци и давачки во пари или во натура. Објективно гледано, животот под странска власт бил тежок за сите турски поданици, но Османлиите не се обиделе целосно да го трансформираат локалното население и да го отуѓат од неговите традиции, туку му дозволиле да ги задржи претходните институции и обичаи во зони со широка автономија. Исто така, не треба да се заборава дека исламот била религија која не била наметната, туку нудена и одредена само за избраните. Според забелешките на францускиот патописец Антоа Жофрој:

„Но, тој исто така толерира и дозволува секој да живее според својот закон и во својата религија, без притоа да присилува никого да се откаже од својата религија или да ја напушти. Тоа се прави за да не се изгубат и да не се доведат во очај, а освен тоа, таквата принуда е забранета со нивниот закон.“ (Самаршић, 1961: 290).

Воедно и изјавата на Олга Зиројевиќ го докажува фактот дека:

„Шарената река на источниот живот што течеше по цариградскиот пат и донекаде и други патишта низ Србија, како да не се излеа од своето корито.“ (Zirojević, 1995:53).”

На територијата на средновековната Србија и Босна, Турците нашле широко распространета феудална сопственост на земјиштето и развиена структура на феудално општество. Освојувачите направиле одредени промени во однос на сопственоста на земјиштето. Првата интервенција на османлиската влада била тоа што ја ликвидирала варијантата на феудална сопственост над земјата и воспоставила своја феудална сопственост. Откако воспоставила контрола над земјата, пронајдените феудални имоти како што се пронијата, големите слободни имоти во рацете на христијанските господари и некои монашки земји ги претворила во свои имоти. Народот прифаќал различни обврски

во служба на турската држава, а како знак се заложил да ги извршува, да прифаќа потчинетост од освојувачот и да плаќа годишен данок (Самарџиќ, 1992:19-38). Францускиот патописец Антоан Жофрој забележува за угнетувањето на народот од страна на султанот:

„...тој го оптоварува народот со толку тешки даноци што е невозможно некогаш да се крене или да се побуни.“

Џизија или данок бил основниот шеријатски данок што го плаќале возрасните немуслиманци во Отоманската Империја. Тоа бил персонален данок, поради што се нарекувал главен данок, т.е. царски капитал (Фотиќ, 1992:139-146). Долгот му припаѓал директно на владателот, т.е. државната каса. Царскиот капитал го плаќал секој здрав и работоспособен Србин кој имал пасивна улога во Отоманската Империја, односно не вршел воена или помошна воена служба. Во случај неговата улога во Отоманската Империја да била активна во доменот на воената власт, тој бил ослободен од плаќање џизија. Ослободувањето од џизија било добиено со посебна одлука на владетелот и од тој момент се стекнал со статус на војник. Џизија барало послушност на поданиците и изнесувало околу еден дукат (Зиројевиќ, 1989:96). Основната разлика помеѓу даночната положба на муслиманската и немуслиманската раја се потпираше на системот на лични должности и била една од должностите што укажувале на конфесионалните разлики на поданиците на Империјата (Фотиќ, 1992:139-146). Најстариот податок за количината на џизијата запишана во книгата на смедерверскиот санџак се однесува на 1476 година (Миљковиќ, 2001:221). Според записот на Константин Михаловиќ од Островица:

„Христијаните... му даваат на царот годишен данок од четириесет аспери од секоја глава. Четириесет од нив прават еден златник.“ (Михаиловиќ, 1954:165).

Гледано од друга перспектива, луѓето од регионот стекнале голема удобност со османлиската доминација во смисла на зачувување на нивните верски и национални идентитети (Афуонси, 2006: 354). Народот, кој живеел со католичката закана, особено од

Западот, се ослободил од оваа опасност под покривот на силната Империја и слободно ја живеел својата религија благодарение на „милет системот“ на Османлиите. Според системот на милет, кој се појавил со правата дадени од Мехмет, освојувачот на грчките, еврејските и ерменските народи и кој бил дел од османлискиот административен систем околу 400 години, немуслиманите не биле принудени да ја менуваат својата религија. Со други зборови, нивните места за богослужба беа потполно заштитени. Додека, за возврат од овие заедници биле земени капитација и данок (Özkan, 2011: 7). Овој поредок воспоставен од Османлиите во Балканските земји почнал да се влошува поради војните што резултирало со пораз на Османлиите кон крајот на 17 век, земјите каде што живееле Србите станало бојно поле и Србите почнале да учествуваат во овие војни против Османлиите. Во 1683 година, Османлиите по неуспехот на опсадата на Виена, некои европски земји и некои Срби се обединиле под името „Света алијанса“ и се бореле против Османлиите меѓу 1683 и 1699 година, нанесувајќи им голем удар на османлиската доминација на Балканот. Договорот од Карловац, потпишан во 1699 година на крајот од оваа серија војни, бил првиот договор со кој Османлиската Империја загубила земја на запад во големи размери (Nasuhbeyoğlu, 2008:14). Посебно по овој договор, Австрија и Русија почнале да имаат поголемо влијание врз Србите против Османлиите. За време на османско-австриските војни 1787-1791 година, некои од Србите се приклучиле на австриската војска против Османлиите со провокација на Австрија. По овие војни, кога Османлиите ја укинале амнестијата, се појавиле водечки кадри кои учествувале во овие војни и ги научиле современите техники на војување, а овој кадар го формирал главниот штаб на бунтовниците кои застапале против коруптивниот поредок во Србија и јаничарскиот прогон. Како резултат на овие војни, поредокот на Балканот, а со тоа и во Србија бил нарушен, а луѓето што живееле таму почнале да водат немирн и проблематичен живот како во предосманлискиот период. Со губењето на Унгарија, голем број јаничари се концентрирале во Смедерево, која станала граничен санџак, а овие јаничари од ден на ден станувале сè посилни и неконтролирани, особено во пограничните палати на овие јаничари. Иако Србите живееле на голема површина на Западен Балкан, центар на националното движење требало да биде санџакот Смедерево, кој бил прогласен за белградски пашалак. Покрај фактот дека регионот е пограничен како Босна, во овој регион немало значително муслиманско население, освен градовите, за разлика од Босна.

Згора на тоа, за разлика од другите делови на Балканот, немало големи обиди за претворање на земјиштето на спахиите и другите земји во обработливо земјиште.

2.4. Бугарија

Второто Бугарско Царство најголем подем доживеало за време на владеењето на царот Иван II Асен (1218-1241 година). Во негово време Бугарија станала најсилна држава на Балканот, а бугарската архиепископија била издигната во ранг на патријаршија (1235 год.) Иван Асен војувал со Епирците, Никејците и со Латинското Царство. Во битката кај Клокотница (1230 година) извојувал голема победа над епирската војска и го заробил епирскиот владетел Теодор Ангел. По оваа голема победа, во составот на бугарската држава влегле териториите од Тракија на исток, до Јадранското Море на запад. За време на наследниците на Иван Асен, Бугарија започнала брзо да слабее и да опаѓа и за кусо време загубила најголем дел од териториите што ги освоил овој владетел. Посебно слабеела за време на продотот на монголите на кои требала да плаќа данок. Крајот на Второто Бугарско Царство се совпаѓа со Косовската битка, 1389 година, кога Османлиите почнале да продираат во западниот дел на Балканскиот Полуостров, 1395 година под Османлиска власт паѓа Трновското Царство, а со падот на Видинското Царство, 1396 година, ставено е крај на Второто Бугарско Царство. По потпаѓањето на Бугарија под османлиска власт за кратко време Бугарите почнале да го прифаќаат исламот (Şimşir, 1986: 47), а бугарската црква во 1394 година паднала под јурисдикција на Вселенската патријаршија. За време на 500 годишното ропство 1396-1878, народот често кревал бунтови и востанија кои најчесто завршувале неуспешно. Најголемите востанија против османлиското ропство биле првото Трновско востание 1598 година и второто Трновско востание 1696 година кои за кратко време биле задушени. Бугарија била поделена на санџациите Софија, Силистра, Видин, Кустендил, Визе и Черномен. Подоцна од XVII век била поделена на различни административни делови (Aydin, 1996: 14-15). Истовремено биле регрутирани млади деца за пополнување на јаничарскиот оџак, посебно за време на султанот Мурат I биле распоредувани да се грижат за коњите на војската. Бидејќи биле користени за разни услуги војниците биле ослободени од даноци за државата (Ercan, 1989: 1-7, 96). Единствен данок

кој требало да го плаќаат бил цизијата (Tuğlacı, 1984: 53). Во текот на долгогодишното османлиско владеење и распаѓањето на тимаро-спахискиот систем доаѓа до развој на занаетчиството, трговијата и на градовите. Започнале да јакнат националното самосознание на бугарскиот народ и неговите напори за ослободување од османлиска власт. Во рамките на националното будење и еманципација посебно место имала борбата за бугарската црква. На патот на ваквата национално-политичка еманципација стоеле притисоците на Грчката патријаршија. И покрај тешкотиите, во 1860 година, бугарската црква прогласила одделување од Цариградската патријаршија, а во 1870 г. Портата ја признала самостојноста на Бугарската црква. Оваа црква се нарекува егзархија, а нејзиниот поглавар егзарх. Паралелно со борбата за самостојна бугарска црква, се развивало и националноослободителното движење за создавање бугарска национална држава. На чело на ова движење се наоѓале Васил Левски, Љубен Каравелов и поетот револуционер Христо Ботев (Botev, 1986:5). Во април 1876 год. во Бугарија избувнал големо востание против османлиската власт, познато како Априлско востание. И покрај храброста на востаниците кои се бореле против посилната и побројната османска војска, востанието било задушено во крв, а повеќе од 30000 мажи, жени и деца биле убиени. Процесот на националноослободителната борба продолжил и понатаму. Со новата руско-турска војна 1877 година, руските војски помогнати од романските и бугарските доброволци-ополченици, напредувале кон југот на Бугарија. Турција била принудена да го потпише Мировниот договор во Сан Стефано, недалеку од Цариград, на 3 март 1878 год. Русија си обезбедила доминација на Балканот преку одредбата за формирање на бугарска автономна држава која ја опфаќала северна и јужна Бугарија и речиси цела Македонија. Санстефанскиот договор не можел да заживее поради противењето на Австро-Унгарија и Англија, кои побарале негова ревизија. Истата година (мај-јуни), бил склучен Берлинскиот мировен договор. Според овој договор од северниот дел на Бугарија било создадено бугарското кнежество, а јужна Бугарија останала во рамките на Османската Империја како автономна провинција под името Источна Румелија. Во 1879 год. по усвојувањето на уставот, германскиот принц Александар Батенберг бил избран за кнез на Бугарија, а Софија била прогласена за главен град на Бугарија. Во 1885 година во Источна Румелија избувнал востание и јужна Бугарија се обединила со Бугарското кнежество (Ercaп, 1989: 1-7, 96).

3. За културата во времето на османлиското владеење

Како што е општопознато и повеќепати повторувано, историјата го претвора минатото во свој предмет. Меѓутоа, ако ја следиме мислата на големиот филозоф Валтер Бенјамин, минатото со себе носи еден вид временски индекс којшто упатува на избавување. Минатото не може да се задржи само како слика што неповратно и за кратко блеснува. Вистинската слика на минатото брзо минува и таа се заканува дека ќе исчезне со секоја сегашност која не се сфатила себеси како нешто што не е втемелено во таа слика. Филозофот знае дека артикулирањето на минатото од историски аспект не значи тоа и да се спознае „онакво какво што навистина било“. Учењето на историјата на балканските народи (Македонија, Србија, Бугарија, Босна и Хрватска), од историски и културолошки аспект, нуди можност историјата на соседните народи и историјата на сопствениот народ да ја гледаат во една мултиперспективност (Gibbons, 1916: 68-69.) Со други зборови, им нуди можност заедничкото минато да се согледува не од статична, закоравена позиција која би верувала „една единствена историска вистина“, туку напротив, преку вкрстување на различните погледи да стапат во дијалог со исчезнатите светови, но и со сегашноста. Од културолошки аспект Македонија за време на османлискиот период има голем број материјални остатоци. Градот Скопје има разновидно, богато, културно и историско наследство. Секоја цивилизација оставила трајни белези во развитокот и животот на градот од најстарите времиња до денес. За ова зборуваат неколкуте археолошки локалитети, средновековните цркви и османлиските објекти од религиозен и световен карактер. Во 80-те години на XIII век, Османлиите навлегле во Мала Азија, а само еден век подоцна биле присутни и во Европа. Османлиската Империја спаѓа меѓу најголемите политички сили кои влијаеле врз истоијата на Балканот во текот на еден многу долг период. Всушност, од почетокот на XIV век, па сè до XX век, османлиската држава била најголемата политичка организација во овој регион. Во времето на експанзијата и стабилизацијата на Османлиската Империја под султаните Мурат II, Мехмед II, Бајазит II, Селим I и Селим II (Kopruluzade, 202-22), кога оваа Империја станала водечка во исламскиот свет со огромни извори на материјален потенцијал во Македонија се создале нови политички и општествени односи, како и нови економски, социјални, религиозни и културни прилики, што битно се одразило врз развојот на архитектонското творештво. Тоа било базирано на нови идејни, филозофски и уметнички влијанија, како и на меѓусебно

преплетување со месните, културни и градежни традиции и иновации. Реорганизацијата на државниот поредок базиран на таканаречениот тимаро-спахиски систем, спроведен под владеење на султанот Мехмед II, а особено религиозните норми на исламот, неразделно се вткаени во содржините и концептите на сакралните и низа објекти од профан карактер, како и во оформувањето на одделни урбани ансамбли. Така, архитектурата добила содржини и белези карактеристични за исламскиот свет (Flemming, 1964: 45-56), а македонските градови ориентални урбани концепции со развиена чаршија, како општествена и работна зона и многубројни маала како станбена зона. Градот Скопје се градел на отворен простор, без утврдувања и се ширел од двете страни на реката Серава. Стариот град-тврдина служел како стационар на турската воена посада. По освојувањето, градот Скопје (Лапе, 1965: 45-49) бил вклучен во Паша-санџак со седиште во Софија, а околу 1550 год. бил формиран посебен скопски санџак со седиште во Скопје. Управителите на Скопје граделе многу објекти задужбини кои претставувале јадро на урбаниот живот. Преку градежништвото и новите економски, политички и културни односи, Турците внеле и нов начин на живеење кој се рефлектирал во сите области на материјалната и духовната култура. Се формирале и постепено се развиле градски квартави, маала со карактеристична станбена архитектура, богата чаршија во која разновидните занаети имале посебни улици, чаршии. Домашните и странските трговци се сместувале во бројните карван – сараи, анови. Исто така, биле градени безистени, амами и турбиња, текиња и џамии, така што во XIV век градот од воено упориште станал трговски центар со ориентален карактер. Меѓутоа, Скопје во време на османлиското владеење претрпело низа катастрофи кои му нанеле големи оштетувања и го забавиле натамошниот нормален развој. Меѓу овие се: разурнувањето од страна на шеџаде Муса во 1413 годна за време на борбата за превласт на османлиските принцови по смртта на Бајазид I во 1402 год., силниот земјотрес во 1555 год, воените пустошења и опожарувањето во 1689 година при повлекувањето на австриската војска на чело со Пиколомини. Пожарот во чаршијата во 1680 год., како и големите поплави на Вардар пред крајот на XVIII и XIX век. Овие катастрофи значително го намалиле и осиромашиле богатото архитектонско наследство на градот. Кон ова треба да се додаде дека, не ретко и со подоцнежните интервенции, некои од објектите го измениле ликот и во голема мерка загубиле од својата автентичност и монументалност. За намалување на бројот на спомениците, одредена улога

одиграле и разните урбанистички планови. Во Скопје има голем број споменици од богатата духовна и материјална култура на Османлиите која се создавала во текот на пет века. Тоа се објектите од религиозен карактер: џамии- медреси, турбиња и теќиња, како и објектите од профан карактер: имарети, караван-сараи, анови, чаршии, амами, водоводи, јавни чешми, мостови. Повеќето од објектите се многу стари и датираат од првите години на османлиската власт во Скопје, а главно од XIV и XVI век. Бројната застапеност на овие објекти, нивната монументалност, како и богатството на архитектонските решенија зборуваат за развиеноста на градот и значењето што Скопје, еден од најзначајните Румелиски центри, го имало во рамките на Османлиската Империја. Овие споменици зборуваат, исто така, и за бројот на урбаното население, за неговиот висок стандард и културното ниво. Денес дел од зачуваните споменици, главно џамиите, ја имаат првобитната намена, додека на некои објекти им е дадена нова функција преку која се вклопени во современиот живот на градот. Таков е случајот со Безистенот, Сули ан и Капан ан, Даутпашиновиот амам, Куршумли ан, Поштата и Вилаетскиот конан. Од зачуваните османлиски објекти со религиозен карактер поголемиот број се зачувани споменици, а дел се оние што веќе постојат, а за кои податоци се наоѓаат во писмените документи, фотографиите, архивската граѓа како и усни кажувања на граѓани пренесувани низ генерации. Во прилог на дадениот историски материјал ги посочувам следните активни џамии: Јахја-пашината џамија, Јигит-пашината џамија, Араста џамија, Гази Иса – беговата џамија, Дуќанџик џамија, Исхак-беговата џамија, Кара Капуџи –баши џамија, Ќкосе Кади џамија Мурат – пашината џамија, Султан Муратовата џамија, Тутунсуз џамија, Хаџи Балабан џамија, Хаџи Хајредин џамија и уште неколку. Попознати теќиња се: Рифаиско теќе и Садиско теќе. Попознати турбиња се Семејната гробница на Али – паша од Дагестан, Турбето Алти ајак, Турбето Бејхан Султан, Тубето Исхак бег, Турбето на Гази Баба (Ашик Челеби). А од црквите попозната е црквата Рождество на Пресвета Богородица. Со навлегувањето на Османлиите во централниот дел на Балканскиот Полуостров била заземена Босна (1463 год.) и Херцеговина (1480 год.). Најголемиот дел од историчарите ги користат изворите на патеписецот Евлија Челебија (Anić, 1990: 34-36), а неговиот Патопис е едно од ремек-делата на османлиската книжевност од XVII век. Неговиот приказ е од голема вредност поради тоа што ни ги открива богатството и комплексноста на градскиот живот во тоа време. Населението кое до тогаш било

приврзано за босанската црква за кратко време почнало да се исламизира. На тој начин бројот на христијанско население значително се намалило. Дел од населението за да се заштити од присилна исламизација заминало за Унгарија и Австрија, а другиот дел го прифатило исламот. Во 20 години на XVI век се случил еден од најголемите прогони на христијанското население. Голем дел од христијанските светилишта биле разрушени или претворени во џамии. Спроед еден запис од 1530 год (Celebi, 1996: 78-79) давачките и даноците во Сараево биле за шестпати поголеми од тие на муслиманите. Од почетокот на 1600 година започнува ориентална – исламска градежна култура претставена преку градење разни објекти од сакрален, стопанско – сообраќаен, општествен, здравствен и станбен карактер. Највпечатливи од тој тип објекти се: медресите и теќињата, а најбројни биле џамиите. Најубавите биле изградени од средината на XVI век до крајот на XVI век. Најчесто мајсторите биле од тој крај, па затоа во градбата може да се забележат автохтони обележја. Попознати верски објекти во Босна во време на османлискиот период се: Али Паша џамија во Сараево изградена во период од 1560-1561 година во време на Хадим Али Паша, Караѓосбеговата џамија во Мостар изградена во период од 1557-1558 година од страна на славниот Синан. Поради големо оштетување џамијата е реконструирана во 2004 година. Џамијата Гази Хусрев бег во центарот на Сараево (Баш Чаршија) изградена околу 1530 година. Џамијата Фехрад паша во Бања Лука изградена околу 1579 година, Царската Џамија во Сараево изградена во 1462 година, за време на војните била оштетувана, но денес е реконструирана. Џамиите градени во овој временски преиод се во османски стил. После џамиите во архитектонски поглед се истакнуваат медресите, средни училишта од верски карактер кои во Босна ги има прилично во голем број. Прва позначајна медреса била таа во Скопје (1445 година) и Фруз-бег во Сараево (1507 година). Архитектонски највпечатлива била Хусрев-беговата во Сараево (1531 год.) која била специјализирана како средно училиште за дервиши. Медресите биле училишта од интернатски тип кои обично биле составени од училници и повеќе соби за ученици. Теќињата биле институции во кои се негувал исламскиот мистицизам и биле вршени дервишки мистички обреди. Најпознати биле: Иса-беговото Теќе во Сараево, најстаро во Босна (1461 год.) и Хаџи Синановото во Сараево (1640 год.) Емир Султановото во Скопје и др. Од меморијалните споменици, по орнаментна и ѕидарска техника, се истакнуваат неколку муслимански надгробни споменици (Elezovic, 1932: 78-79). Посебна група на исламски архитектонски објекти

претставуваат турбињата – мавзолеи. Карактеристични примери се: Исхак-беговата хазнадара и Мустафа-пашиното турбе во Скопје, Муратовото на Косово, Хусрев-беговата и Мурат-беговата во Сараево. Најважни споменици од турско исламската архитектура со стопанско- сообраќајно значење претставуваат камените мостови, безистени, каравансараи и ханови. Таков пример е стариот мост на Неретва во Мостар, подигнат на едно пристаниште, исто така друга позната е на Дрини Чуприја во Вишеград, која била задужбина на Мехмед паша Соколовиќ од 1571 год. Од објекти кои биле од јавен и здравствен карактер се: чешмите, амами (купатила), имарети (јавни кујни), Мустафирхане (гостилници) и саат кули. Во многу градови биле изградени водоводи, најчесто долги, со чешми и шадрвани (водоскоци). Јавните купатила ги имало во сите делови на Босна, се смета дека има подигнати над 50 амами во 36 места. Најзначајните амами се изградени во Скопје, Белград и Сараево. Чифте амамот во Скопје од XV век и Гази Хусрев-беговото во Сараево во XVI век. Амамите без исклучок се направени од камен со повеќе простории покриени со куполи. Сите објекти изградени со доаѓањето на Турците биле основани и именувани како Вакафи. Големо е влијанието на Турците (Lezze, 1909: 10-14) врз уметничките занаети, посебно во обработка на дрвото, металот и кожата, на носиите, разни орудија и оружја. Силно било влијанието на османското градинарство и овоштарството. Расадник на османлиското образование и просвета биле институциите од верско-просветен карактер како: мектебите (почетни религиозни училишта), медреси, теќиња, џамии и приватни семинари. Сето тоа се одвивало во помалите и погусто населени места. Почетокот на османлиските освојувања во Хрватска започнал од 1522-1566 година во период кога Сулејман I Величествени го започнал продирањето кон Хрватска и Унгарија. Условите за развој на културолошките објекти во овој период било многу тешко и комплицирано заради честите напади, освојувања и разурнувања од страна на Османлиите. Во борбите против Турците биле изградени нови утврдувања. Сисак од средината на XVI век се состоел од три масивни, кружни батериски кули споени со ѕидови. Исто така, Вараждин кон крајот на XVI век е опкружен со кули за артилерија. Подоцна дошло до градење нов систем на градење на тврдини, заградени со насипи, во облик на петоаголник. Во Карловац, средиштето на реформацијата во Воена краина, изградена е 1597 година, протестантска црква, која останала како таква сè до 1645 година кога противреформаторите ја затвориле. Српските цркви биле изградени кон крајот на XVI

век на хрватска територија, која била надвор од турската власт, како и новоизградениот манастир Марча, помеѓу Иваниќ и Чазма, потоа манастирот Гомирје, основан 1602 година, во близина на Огулин, кои биле изградени од дрво. Во текот на петвековното ропство на територија во Србија и покрај големите промени на културолошки план преку градење џамии како верски објекти со исламски обележја, црквите останале главните обележја на српската држава во овој временски период. Најпознати џамии изградени во овој период биле: Бајракли џамијата изградена 1575 година, во 1717-1739 год. таа била претворена во црква, но при повторното потпаѓање на Белград под Османлиска власт (Gibb, 1962: 45-48) таа повторно била претворена во џамија, Батал џамија изградена во Белград, Турбе џамијата изградена во Белград во XVII век, Ислам ага џамијата во Ниш која била отворена за верниците за вршење на религиозни обреди. По падот на Смедерево 1459 година и потпаѓањето под османлиска власт, српската црква опстојувала. Патријархот Арсениј II (1457-1463) и Турците ја признале Пеќската патријаршија и ѝ наметнале данок. Под јурисдикција на самостојната српска црква биле само северна Србија, Босна и Црна Гора, а од 1455 год. јужната епархија на Пеќската патријаршија и Пеќ биле под власт на Охридската Архиепископија. Манастирите и црквите во текот на османскиот период биле палени, најубавите цркви во градовите биле претворани во џамии. Најголемите манастири губеле голем дел од имотот. Но, со сигурност се знае дека не се целосно напуштени и уништени. Односот на османлиските власт кон српската црква до 1525 година бил толерантен, посебно во северна Србија. Црквата задржала дел од својот имот. Таков пример е манастирот Раваница во која е закопан кнезот Лазар и Стефан Лазаревиќ (Allen, 1963: 68-69). Во рацете на калуѓерите во манастирот има запис во кој се запишани зборовите на султанот Мурат, дека монасите не го даваат својот имот. Манастирот Љубостиња по потпаѓање под турска власт бил ослободен од плаќање на арач и испенце, но околу 1476 год. бил укинат и припоен на заметот Љубостња. Имотите на останатите манастири во Србија биле во состав на хасовите, зејаметите и тимарите, но нивните давачки биле помали од давачките на рајата. Некои манастири плаќале давачки на спахиите христијани. Манастирот Милешево, кој многу рано потпаднал под османлиска власт, на почетокот ги задржал своите имоти без да плаќа данок и други давачки, но подоцна почнал да плаќа данок на туските феудалци. Српското свештенство давало силен отпор. Кога охридскиот архиепископ Прохор го викнал саборот да го спречи отпорот,

епископите на бившата самостојна српска црква не се одзвале. Тие го избрале смедеревскиот епископ Павле за епископ. Во текот на борбата Павле успеал за извесно време да го затвори охридскиот архиепископ во самица. Тој успеал да дојде до Пеќ и да се прогласи за патријарх и да ги тргне епископите кои ја признале власта на охридскиот архиепископ. Со поддршка на Цариградскиот патријарх и на барање на султанот Прохор морал да свика нов сабор во Хрид во 1532 година на која биле присутни сите епархии од северна Србија, Босна и Црна Гора. Голем дел од српските епископи биле тргнати од позиција и ставени нови епископи. Павле на саборот ја признал грешката претрпел пораз, и така од саборот и од Цариградскиот вселенски патријарх бил анатемисан со уште неколкумина негови приврзаници. Српската црква претставувала феудална организирана институција. Првите српски патријарси на обновената патријаршија 1557 година биле во врска со највисоките претставници на тогашните турски власти. Пример: првиот српски патријарх на обновената српска патријаршија Макарије (1574) бил брат на Мехмед паша Соколовиќ, а другиот патријарх Антоније (1571 година), 1574-1575 година му бил посинок. Седиштата на црковната власт биле манастирите. Српската црква била феудална организација и по своето државно-правно уредување. Таа положба црквата не ја имала само затоа што патријарсите и епископите добивале берати, ниту само затоа што црквата ги гарантирала редовните и нередовните приходи на османлиската држава, туку и затоа што на црквата и била призната самоуправата и правото да бира патријарх и епископи кои Султанот ги потврдувал. Во период кога Османлиите биле сила, улогата на црквата до крајот на XVI век се сведувала на тоа да го собере српскиот народ и да влијае на формирање на неговата идеологија. Српската црква до крајот на XVI век не влегувала во борба против османлиската власт. Таа гледала да ги сочува добиените привилегии. Но, промените во општествената положба на српскиот народ под турска власт, односно промените во феудалните и полуфеудалните елементи кои настанале кон крајот на XVI век и почетокот на XVII век ја втурнале српската црква во борба против османлиската власт. При освојувањето на Тракија (Георгиева, Китанов, 1991:15) се применувала истата постапка како во Анадолија. Месното население, изложено на постојани упади на газииите, се засолнувало во тврдините. Турците добро се однесувале со оние што се покорувале доброволно, но оние што давале отпор биле присилувани да заминат и да им ги остават своите градови. Во 1372 година, деспотот на Добруца и царот на Бугарија (Bulgarska

istoricheska Biblioteka, 1931:78-79) станале вазали на османлиите. До тоа време, Турците веќе ги контролирале главните патишта на Балканскиот Полуостров и како што постапиле по освојувањето на Галиполе, довеле номади од Анадолија, големи групи јуруци, населувајќи ги долж главните сообраќајници и во околните планински региони. Во раниот период на османската држава, кога сигурно било освојувањето на Балканските земји, Османлиите започнале да го менуваат верското одбележување на држави. Во подолг временски период изградени се повеќе џамии кои се од темел изградени или на темели од некогашни христијански објекти. Меѓу попознатите џамии изградени во средината на XIV век е Петок џамијата или Џумаја џамија изградена во Пловдив. Џамијата се наоѓа во центарот на Пловдив изградена во 1363-1364 година на местото на катедралната црква Света Петка Трновска, по освојувањето на Пловдив од страна на османлиската војска. За време на владеењето на султанот Мурад I во XV век, старата зграда била урната и заменета со модерна џамија. Таа била наречена Улу Џумаја џамија или Главна петок џамија. Џамијата е голема има 9 куполи и голема сала за молитва, на североисточниот агол на главната фасада минаре, а сликите во внатрешноста на џамијата датираат од XVIII и XIX век. Следна џамија која може да се претстави е Џамијата Бања Баши која се наоѓа во Софија, Р.Бугарија. Објектот бил изграден по иницијатива на Ефенди Кад Сеифулах. На влезот од портата на џамијата има втиснат нејасен текст, но се претпоставува дека станува збор за годината кога била изградена џамијата 1566-1567 година од страна на Синан по исламскиот календар. Последна реконструкција е направена во XX век. Следна џамија во Софија е Бујук џамијата, која претходно била позната под името Коџа Махмуд паша џамија или џамијата на Големиот Махмуд паша. Изградбата започнала 1451, а завршила 20 години по смртта на Коџа Махмуд паша во 1494 година. Да не забораваме да напоменеме дека во близина на оваа џамија (Тодорова, 1977: 235-45) биле изградени и други објекти; анови, медреси, водосклад и фонтана. Една од најпознатите медреси е Шихабедин паша во Филибе (Пловдив). Медресие како институции кои ги издржувале вакуфите, и обично биле составен дел од комплексот на џамијата, имаретот, и другите добротворни институции. За време на руско-турската војна (1877-1878 година) џамијата била претворена во болница, музеј и печатница, а од 1892 година во неа е смстен Националниот археолошки институт со музеј. Следна џамија е Шакабедин имарет џамија, Ташкопруџамијата или Камениот мост џамија во Пловдив, Бугарија, изградена во XVI век од Османлиите. Денес таа е трета

џамија по големина веднаш по џамијата Џумаја и Имарет џамијата. Томбул паша џамија која е една од најдолгите во Бугарија и најдолга на Балканскиот Полуостров. Освен објекти со исламско обележје има и христијански храмови. Меѓу позначајните се: црквата Св.Софија која се наоѓа во градот Софија и е во склоп на Бугарската православна црква. Оваа црква е една под најстарите во градот изградена во IV век. Во XIV век, по самата црква било именувано и името на градот Софија. Во време на Османлиското Царство била претворена во џамија. Биле изградени минариња, а голем дел од уникатните фрески биле уништени. Првпат била уништена од земјотрес во средината на XV век. На крајот на XVI век била повторно обновена како џамија од отоманскиот голем везир Сијавуш паша. Денес е претворена во трикорабна базилика. Верата во османлиската Империја имала суштествено значење. Верските институции имале суштинско значење во изразувањето на интересите на жителите. Православната црква имала привилегиран однос со османлиската власт, но и верските водачи на припадниците на другите вероисповеди, исто така, соработувале со османлиската држава. Сепак, за повеќето луѓе верата била помалку работа на политиката и на институциите, а повеќе на односот кон Бога. Верските обичаи имале главна улога во животот на луѓето, така што изворите вклучени во овој дел имаат цел да фрлат светлина врз некои од нив.

4. Кризата на османлискиот систем на Балканот

По Карловачкиот мир (1699) (Noradounghian, 1897:256) во текот XVIII век се појавуваат првите знаци на опаѓање на османлиската држава. Губењето на голем дел од освоените територии го забрзал тој процес кој започнал во втората половина на XVI век, а во XVIII век доживеал најголем размер. Војните кои следеле уште повеќе го забрзале слабењето на Империјата. За Балканските земји кои кон крајот на XVII век и првата половина на XVIII век започнале национални движења, при што главната цел била ослободување од Османлиско ропство и формирање на национални држави, го забрзале и процесот на опаѓање на градовите, посебно оние кои ги менувале своите господари, а биле палени и рушени цели градови. Во тек на XIX век Османлиското Царство загубило дел голем дел од своите европски владеења. Грција станала независна (1830 г.) на Србија, Црна Гора и Романија независност им била признаена во 1878 година (Sax, 1913:1-5), Бугарија ја

објавила својата независност во 1908 година и се прогласила за царство. Истовремено со губењето на териториите, се зголемила анархијата во државата и сè позабележително опаѓала нејзината економска моќ. Напредните сили на османлиската држава, согледувајќи дека феудалниот апсолутистички систем е пречка за побрзиот развој на капиталистичките односи, се застапувале за спроведување на реформи во државата. Во османлиската држава во XIX век сè повеќе продирал странскиот капитал и таа била претворена во полуколонија на европските држави, кои ги пласирале нејзините производи на нејзините пазари. Тука европските сили го пласирале и својот капитал, кој брзо се оплодувал бидејќи Османлиската држава немала свои фабрики и компании. Во почетокот на XX век најмногу инвестирала Германија, особено труповите „Круп“ и „Маузер“ кои ја снабдувале турската армија со оружје. Германија добила концесии за изградба на пругата Белград-Цариград-Багдад. Франција имала големо економско и политичко влијание во османлиската држава. Меѓу другото поседувала 62,9 % од долгот на османлиската држава, а капитал имала и во Отоманската банка, железницата и друго. Англија инвестирала капитал во рударството, во откупот на памук, во пристаништата и други дејности. Поради инвестираниот капитал и поради своите економски и стратегиски интереси, европските сили биле заинтересирани да се зачува територијалното единство на Османлиското Царство. Странските трговци се наоѓале на крајбрежјето и во градовите, сè со цел да ја користат суровинската база. Во Османлиската надворешна трговија сè повеќе до израз доаѓале западните сили, посебно Англија, Франција и Холандија. Султанот и турските великодостоинственици живееле расипнички, градејќи големи сараи под влијание на француската архитектура. Во управниот апарат владеела корупција и подмитување. Започнало кревање на востанија од страна на јаничарите, кои обично биле задушувани во крв. Во периферниот дел на Османлиската Империја, јаничарите сè уште имале силна позиција во градското стопанство. Бирократско-феудалниот систем во Османлиската Империја постепено се претворил во феудална анархија, иако тимарскиот систем во Европа и Анадолија останал формално на сила. Кон крајот на XVIII и во првата половина на XIX век (Hammer, 1956: 378-381) се засилило и распаѓањето на тимаро-спахискиот систем и развојот на чифлигарскиот. Порано чифликсајбии станувале само спахиите по пат на купување имоти, со узурпации и присила. Со развојот на трговијата и лихварството, чифликсајбии почнале да стануваат сè повеќе трговци и лихвари. Со зголемувањето на бројот на чифликсајбиите се зголемувал и

бројот на безимотните селани, кои станувале чифлигари. Во прво време чифлигсајбии станувале Турците, а подоцна се појавиле првите чифликсајбии од деловите кои дотогаш биле под Османлиска власт. Во средината на XIX век, чифлигарскиот систем бил правно санкциониран, со што формално бил укинат тимаро-спахискиот систем. Со тоа биле создадени услови за развој на капиталистичките односи во сферата на земјоделството. Во времето додека османлиската држава се наоѓала во криза, некои локални феудалци толку многу се збогатиле и засилиле, што имале сопствена војска и воделе сопствена политика спротивна од државната. Тие околу себе привлечле голем број разбојнички банди. За да го прошират своето влијание и имот, често војувале меѓу себе, но и против централната власт. Притоа жестоко се спротивставувале на реформите што ги спроведувала државата. На тој начин била воведена феудалната анархија. Внатрешната анархија, меѓу другото се јавила и поради неможноста на Империјата да ги финансира спахиите и останатата војска зашто државната каса била сè попразна. Таа не можела да се наполни ниту со зголемениот притисок и давачки кои им се наметнувале на рајата, зашто Османлиското Царство изгубило дел од своите владеења во Европа. Продорот на евтина индустриска стока, а посебно одделувањето на Босна (Нарочници, 1975: 19-25) Тесалија и Бугарија од Турција, дејствувале разорно врз занаетството во Царството и врз првите зачетоци на индустрискиот развој, како и врз трговијата. Панаѓурите згаснувале, чаршијата се затворала. Луѓето барале излез во печалбарството. Како резултат на овие економско-политички услови доаѓа до значително имотно раслојување во селата и градовите. Поранешната државна земја лесно се претвора во чифлиг, аспахијата си го присвоил за него-спахијата. Кризата и феудалната анархија ќе придонесат појава на разбојнички и арамиски банди кои го пљачкосувале и тероризирале незаштитеното население. Покрај нив кон крајот на XVIII век се појавиле крџалиите. Тие биле дезертери од Османлиската армија, кои се организирале во големи дружини и се одметнале од државата. Крџалиите живееле на сметка на населението, занимавајќи се со разбојништво. Тие биле добро вооружени и многу подвижни бидејќи биле коњаници. Со развојот на чифлигарскиот систем, поголем дел од селското население останало без земја и почнало да се населува во градовите. Со тоа се зголемил бројот на градското население, воедно економски зајакнале и така настанале првите чорбаџии. За развојот и засилувањето на граѓанската класа, силно влијание имале и реформските процеси во Османлиската Империја што се одвивале од

крајот на XVIII век и првата половина на XIX век. Тогашниот султан Абдул Меџид (Aksit, 1956: 218,238-240), по стапувањето на престолот, во 1839 година го објавил Гилханскиот хатишериф со кој им признал на христијаните еднакви права со муслиманите пред законот, без оглед на вера, народност и социјална положба. Гилханскиот хатишериф (Sertoğlu, 2021:78-156) бил јавно објавен, но тој никогаш не бил спроведен до крај бидејќи се појавиле отпори од страна на реакционерните османлиски феудалци. Неговото спроведување било спречено и со Кримската војна. Сепак Османлиското Царство било принудено и понатаму да спроведува реформи поради внатрешните потреби на државата, но и поради постојаните барања на меѓународниот фактор, тогашните големи сили во Европа. Султанот Абдул Меџид продолжил со реформите (Şimşir, 1989:154). Во 1856 година го објавил Хатихумајунот (царско писмо) каде ги потврдил гаранциите од Гилханскиот хатишериф. Во борбата за опстанок, во текот на XIX век во Османлиското Царство биле воведени важни реформи. Бил донесен и устав од страна на Митхад Паша (1876 год.), (Роровиќ,1965:173). Без разлика колку овие реформи биле во состојба да ги средат состојбите во Царството, тие набргу биле потиснати од страна на султанот Абдул Хамид II. Така, во последните години на XIX век, Османлиското Царство се вратило во период на стагнација и деспотизам. Општествено-економската и политичката криза на Османлиската Империја и нејзината зависност од западно-европските сили биле главната причина да се појават новите сили кои излезот од таа положба го гледале во воведување устав, парламентаризам и ограничување на султановиот апсолутизам. Носители на овие идеи биле младите османски интелектуалци, офицери и дел од младата османска буржоазија. Тие сметале дека ќе се зачува нејзиниот територијален интегритет и суверенитет и дека ќе се ослободи од економската и политичката зависност од големите сили. Носителите на овие идеи во историјата се познати како младотурци, а нивното движење како младотурско движење. Младотурците биле за коренити реформи и воспоставување на уставен систем во земјата. Ваквата акција била поддржана и од поробеното балканско население. Ветувањата од страна на младотурците кон поробените балкански народи дека ќе бидат национално признати, дека ќе добијат широка културна и национална автономија не биле исполнети. Ова предизвикало незадоволство кај потчинетите народи, и офицерскиот кадар кој барал распуштање на парламентот, што и се случило во 1912 год. Вакавата политика го забрзала избивањето на Балканските војни.

ВТОР ДЕЛ

1. За теоретските аспекти на фикцијата и историјата

1.1. Односот на романот кон фикцијата и реалноста

Разликата меѓу фикцијата и реалноста, за која филозофите и книжевните теоретичари размислуваат и се обидуваат да ја формулираат уште од античко време, стана една од најдискутираните теми на ова поле со преминот кон посткласичниот наратолошки период. Како што е познато, во класичниот (структуралистички) наратолошки период, дебатата фикција-реалност не дојде до израз бидејќи за основа беше земена само фиктивната наратива. Меѓутоа, со посткласичната наратологија, опсегот на наратологијата се прошири за да вклучи реални наративи и затоа се појави разлика помеѓу реалноста и фикцијата. Во западниот свет, особено од 1990-тите, беа изнесени различни теории за фикција во контекст на дефиницијата и разликувачките карактеристики на фикцијата. Мора да се признае дека во текот на историјата на книжевните студии, вниманието на критиката во огромно мнозинство е насочено кон измислените наративи. Всушност, термините „фикција“ и „наратив“ се користат повеќе како синоними. Сепак, како што истакнува Горман, иако се зборуваше за концептот „фикција“, тој остана загатка која чека да се реши (Gorman, 2008: 163). Теориите изнесени од минатото до денес и кои се разликуваат во секој поглед не беа доволни за да се расветли ова прашање. Неодамна, лингвистите се вклучија и во прашањето „Дали има некои показатели за фиктивност во текстот, ако има, кои се тие?“ Иако дискусијата дава конкретни податоци, таа не даде целосно задоволителни резултати. Прашањето се сведува на семантика, прагматика, логика итн. Пристапите на истражувачите гледајќи од оваа перспектива беа проследени со интерес, но сепак беше откриено дека недостасуваат во некои аспекти. Иако сè уште нема јасна дефиниција и објаснување на концептот на фикцијата, со појавата на постмодерното разбирање што ги поистоветува историјата и фикцијата, дискусиите за разликата помеѓу историјата и фикцијата и жанрот на историските романи дојдоа до израз. Во Балканските земји нема дефинитивен заклучок во однос на ова прашање кое предизвика жестоки дебати. Од друга страна, иако не е можно да се дојде до заклучок, беа изнесени различни

пристапи. Она што го привлекува вниманието овде е дека дискусиите на запад се изградени на солидна теоретска основа, додека кај нас за жал тоа недостасува. Недостигот на теоретска инфраструктура на оваа тема ги прави дискусиите неефикасни. Врз основа на ова, во ова поглавје најпрвин ќе ги допреме основните прашања во врска со дистинкцијата фикција-реалност и теориите на фиктивност, имајќи ја предвид теоретската рамка, а потоа ќе го анализираме односот на романот кон историската реалност и кон историографијата.

Фикција, концепт кој лесно се разликува, но доста тешко се објаснува. Може да се дефинира како „еден вид на намерно дизајниран дискурс, но не е измамничка/ лажлива фикција“ (Gorman, 2008: 163). Сепак, земајќи ги предвид позитивните и негативните конотации на фикцијата, може да се формира следнава дефиниција: „Од негативна перспектива, фикцијата е тип на дискурс за кој не важат прашањата за вистиновредност што се однесуваат на реалниот дискурс“, или може да се дефинира како комуникативна практика. Од позитивната страна, фикцијата може да се дефинира како форма на дискурс или комуникативна практика која суспендира прашања од вредност на вистината со цел да се истражат можните настани, ликови, сценарија и светови“ (Herman, McHale, Phelan, 2010:301). Во речиси сите дефиниции за фикцијата се соочуваме со изразот или импликацијата на „намерно измислена“. Тоа е затоа што инаку би било невозможно да се идентификува фикцијата или да се разликува од вистинскиот дискурс. Измислените изјави не мора нужно да бидат суштински погрешни, бидејќи ако некоја од речениците во нив се покаже како вистинита, тоа не предизвикува никаква промена во фиктивниот статус на делото. Исто така, вистинскиот дискурс има намера да биде вистинит, а лажните изјави сè уште ја задржуваат својата вистинска вредност. Лажноста на измислениот дискурс мора да биде без мамење бидејќи само на тој начин можеме да ја разликуваме фикцијата од лагите/лагата. Лажењето е форма на вистински дискурс. Ако читателот не може да ја открие намерата зад фиктивниот дискурс, тогаш фиктивната комуникација пропаднала (Gorman, 2008: 163-164). Горман изјави дека дефинициите за фикцијата поттикнуваат на некои прашања (Gorman, 2008: 163-167). Првото од нив е дали има смисла дефиницијата(ите) да се ограничат на вербална, односно „раскажана фикција“ во која јазикот се користи како алатка. Во овој случај, на ум ни доаѓа фикцијата во визуелните медиуми. Всушност, прашањето не е ограничено на вербална фикција, но бидејќи надминувањето на оваа граница би го направило прашањето покомплицирано, тоа е

исклучено од нашата дискусија (Val, 2017: 12-36). Второ, дефиницијата(и) за кои станува збор претпоставува апсолутна разлика помеѓу фикцијата и реалноста, и како „вистинското“ да е поврзано со нефикцијата. „Зарем нема гранични или мешани (хибридни) случаи што не одговараат на ова?“ што произлегуваат од разгледување на (нефикционални) синоними. Несомнено постојат хибридни жанрови кои одговараат на оваа ситуација, а тие неодамна влегоа во фокусот на вниманието на наратолозите. Сепак, нашата работа ја направивме недвосмислено фиктивна или нефиктивна. Ќе се ограничимо на наративи оценети под насловот вистина (Gorman, 2008: 164). Последното прашање е „Зарем границата помеѓу фикцијата и нефикцијата не може да биде променлива? Одговорот на прашањето е „да“. Можно е текст кој првично се сметал за факт да се чита како фикција во подоцнежен период. На пример, „Дневникот на годината на чумата“ од Даниел Дефо, напишан во 1722 година, беше претставен како вистински дневник и се читаше како таков, но години подоцна беше увидено дека ова дело е всушност измислено и почна да се чита како фикција (Morton, 2006:1-2). Како што споменавме погоре, концептите на „фикција“ и „фикционалност“ почнаа да се преиспитуваат од страна на наратолозите бидејќи посткласичната наратологија ги направи нефикционалните наративи предмет на проучување и затоа ја зеде предвид интердисциплинарноста. Во овој контекст, нагласена е неопходноста од развивање пристап на наративот заснован на фикција, а истражувачите како Дорит Кон дури повикаа на воспоставување на наука за фикција. Повеќето наративни теоретичари ја нагласија потребата од општ пристап кон фиктивноста што ќе ги опфати сите наративи, и фиктивни и нефиктивни. Пред да преминеме на истражување и теории за фиктивноста, би сакале да ја допреме разликата помеѓу поимите „измислен“ и „фиктивен“. Како што наведува Волф Шмид, една од најфундаменталните карактеристики на уметничкиот наративен текст е неговата „фикционалност“, односно светот претставен таму е „фиктивен“. Овде терминот „фиктивен“ го карактеризира текстот. Терминот „фикција“ се однесува на ситуацијата на она што е претставено во фиктивниот текст. На пример, романот е измислен, а светот што го прикажува е фиктивен (Schmid, 2010:61). Прашањето дали измислените текстови можат да се разликуваат по нивните уникатни карактеристики е доста контроверзно. Всушност, Кете Хамбургер ја започна оваа дебата во 1950-те. Хамбургер ја бранеше уникатноста на „фиктивниот“ жанр. Додека вклучуваше наратив во трето лице, театар и наука, тој ја исклучи лириката и нарацијата во

прво лице (Schmid, 2010:25-26). Нецелосните ставови на Хамбургер на оваа тема, особено нејзината теза за прашањето за минатото време во фикцијата, добија различни критики. Главниот приговор беше дека овде се помешани перспективите на нараторот и ликот, односно кога се вели „Утре беше Божик“, гледиштето на нараторот се изразува во делот што го означува зборот за минато време „беше“, и деиктичкиот прирок за време „утре“, напротив, го изразува гледиштето на ликот; бидејќи во овој момент Божик ќе биде следниот ден. Примерите дадени од Хамбургер генерално се во структурата на слободниот индиректен дискурс. Покрај тоа, овој наративен трансфер на внатрешниот говор на ликот не е ограничен само на наративот во трето лице, тој може да се види и во нарацијата во прво лице. Како резултат на тоа, може да се каже дека обидот на Хамбургер да ја објасни фиктивностa со објективни текстуални карактеристики е побие и не е валиден став денес (Schmid, 2010:26). Од друга страна, фиктивностa беше прифатена и испитувана како поле на истражување по 1970-те. Во 1970-те и 1980-те, прашањето за фиктивностa, која повеќе беше заинтересирана за филозофијата на јазикот и логиката, наместо за книжевната теорија, беше ограничена на дебатата помеѓу семантиката и прагматиката. Семантички, главно се користеше модална логика за да разговара за пропозициската вредност на измислените искази; на она што е карактеристично за содржината на измислениот дискурс, како што е употребата на соодветни имиња, улогата, доколку ја има, референцата или вистината во фикцијата, природата на фиктивните ентитети итн. Прагматично значи дека нема вистинита вредност, кој бил инспириран од теоријата на говорниот чин за да разговара за тоа како наративната фикција функционира како форма на комуникација; производство и рецепција на фикција, односно активност на производство на фикција (намери, конвенции и општествена улога што ја игра фикцијата). Историски гледано, повеќето теоретичари усвоиле еден или друг од овие пристапи. Меѓутоа, кога ќе се испита односот помеѓу овие две теории, може да се тврди дека тие се надополнуваат една со друга. На крајот на краиштата, семантичките теории се занимаваат со она што е внатре во фиктивниот дискурс, додека прагматичните теории се занимаваат со она што е надвор (Dawson, 2015: 74-75). Написот со наслов „Патоказите на фиктивностa: наратолошка перспектива“ (Cohn, Dorrit, 1990: 775-804) напишана од Дорит Кон, која има извонредни студии за фикцијата, во 1990 година, имаше за цел да ги елиминира предрасудите создадени од овие дискусии. Сепак, главната цел на Кон е постмодерниот однос помеѓу

наративот и фикцијата, кој таа го дефинира како „нереференцијален наратив“. Нејзиниот метод беше сличен на лингвистичките пристапи кон книжевноста донесени од истражувачи како Кете Хамбургер и Ан Банфилд, и таа укажа на статусот на самата фикција за да ја разликува фикцијата од нефикцијата. Имаше за цел да ги одреди текстуалните елементи кои биле под влијание на Кон и други истражувачи, прашањето за показателите на фиктивност и сеопфатните филозофски прашања за фиктивност добија замав во следните години, а дискусиите на оваа тема продолжуваат до денес. Сепак, главната личност која внесе интензитет и живост во дискусиите беше Ричард Волш. Во својата книга „*The Rhetoric of Fictionality: Narrative Theory and the Idea of Fiction*“, Реторика на фиктивност: наративна теорија и идеја за фикција, објавена во 2007 година, Волш тврди дека неговото дело „навестува растечки тренд на промена на парадигмата“ (Walsh, 2007:51). Во својата работа, Волш ги реконструира фундаменталните прашања на наративната теорија со ново разбирање засновано на реторичката природа на фиктивност (Dawson, 2015: 75-76). Пред да преминеме на ставовите на Волш на оваа тема, би сакале накратко да го допреме она што го кажале различни истражувачи во контекст на индикаторите за фиктивност. Прашањето дали постојат знаци кои можеме да ги дефинираме како фиктивни во дел од дискурсот дојде до израз со реакцијата на идеите на Серл на оваа тема. Често цитираната изјава на Серл:

„Нема текстуални карактеристики, синтаксички или семантички, кои би го дефинирале текстот како фикција“.

проследено со изјавата на Грегори Кари:

„Ако фиктивност не е нешто што му припаѓа на самиот текст, тоа е релациона карактеристика, односно нешто стекнато преку односот на текстот со другите елементи: Релационите карактеристики на текстот ќе вклучуваат семантички карактеристики како што се референца и вистината“.

Тврдењето предизвика контроверзии. Овој метафоричен трансфер од лингвистиката и семиотиката до наратологијата ја достигна својата конечна точка со разликата помеѓу прагматиката, семантиката и синтактиката, која прв ја направи Чарлс Морис (Dawson, 2015: 78). Денес, единствениот наратолог кој ја прифаќа тројната класификација и терминологија на Морис е Жан-Мари Шефер (Schaeffer, 2012: 1-4). Всушност, како што истакнува Горман, генерализацијата на Серл, дека ниту една лингвистичка или текстуална карактеристика не може да послужи како критериум за нејзината фиктивност може да биде прифатена од повеќето филозофи на јазикот, но некои книжевни теоретичари чувствителни на уникатните квалитети на литературниот дискурс ја доведуваат во прашање. Најважните од овие теоретичари се Жерар Женет и Дорит Кон, кои се однесуваат на делото на Кете Хамбургер, која се обидела да развие книжевна поетика заснована на лингвистичката феноменологија во 1950-те. За време на своето истражување, Кете Хамбургер забележала дека постојат лингвистички форми специфични за фиктивниот дискурс, но како што споменавме погоре, таа не го развила систематски, само го навела како опсервација. Инспириран од Кон, Женет, Хамбургер и други теоретичари кои ги елаборирале идеите на овие истражувачи, Горман ги сумирал дефинирачките критериуми на фикцијата со широка употреба на дијалог, слободен индиректен дискурс или внатрешен монолог, авторот и нараторот се одвојуваат еден од друг, анафорична употреба на заменки без претходници и употреба на екстратекстуални индикатори. Се разбира, не е можно да се тврди дека овие критериуми се апсолутно прифатени и дека постои консензус, дека овие ставки може да се сметаат за универзални показатели на фиктивноста. Всушност, теоријата на фиктивност, која е многу контроверзно прашање и беше предмет на дебата, е во интензивен конфликт меѓу онтологијата, семантиката, теоријата на говорниот чин, прагматиката и другите дисциплини во последниве години. Како што соодветно вели Волф Шмид, се појавило несогласување и продолжило околу прашањето „дали специфичниот статус на книжевноста треба да се определи со земање предвид на онтологијата на застапените објекти или со земање предвид на прагматиката на репрезентативниот дискурс“ (Schmid, 2010: 24). Овие алтернативи кореспондираат со две школи на размислување во оваа дискусија. Првата школа се предметите застапени во книжевното дело. Фактот дека е фиктивен тој го осврна како онтолошки проблем. Второ, со тоа што влијанието на лингвистиката добива значење во хуманистичките науки и доминацијата на

аналитичката филозофија, тој се фокусира на уникатните карактеристики на дискурсот, а не на онтологијата на предметите, и во овој контекст, тој ги испитуваше семантиката и прагматиката на фиктивната комуникација. Извесно време, „теоријата на говорниот чин“ на Џон Серл уживаше особена популарност. Според оваа теорија, авторот на измислениот текст произведува искази кои имаат само форма на исказ, но во реалноста сето тоа се лажни искази - бидејќи не ги исполнуваат условите да бидат исказ. Според Серл, контрадикторноста што произлегува од овие таканаречени „бездејствија акти“ произведени од авторот е суштината на фикцијата (Schmid, 2010: 24). Се разбира, имаше сериозни забелешки на ставовите на Серл и на лингвистите и филозофите кои размислуваат како него. Кон, Женет и Волш ја критикуваа предметната теорија со различни аргументи. Приговорот на Кон е поврзан со намерата на авторот, бидејќи во теоријата на Серл намерата на авторот не се сфаќа многу сериозно. Серл идентификува два аспекта на „преправањето“: Тој конкретно нагласи дека не мислел на значењето што конотира „измама“, туку само на „како да“ дејство и дека авторот овде немал ни најмала намера да измами. Меѓутоа, отсекогаш постоел сомнеж дали извештаченоста што овој „како да“ модел нужно ја подразбира соодветно ја опишува миметичката активност на авторот. Дорит Кон го постави следново прашање во овој контекст: Дали Толстој навистина „се преправа дека пишува биографија“ во неговиот роман „Смртта на Иван Илич“? Кон тврди дека, во реалноста, Толстој немал намера да изгледа дека прави нешто, туку на своите читатели им пренел измислена приказна за смртта на измислен лик со намера да изврши многу сериозна акција. Друга критика е упатена за ставот на Серл дека „единствениот авторитет кој може да ја одреди фиктивноста на едно дело е авторот“. Женет ја донел оваа одлука со остар одговор до Серл кој нагласил дека само читателите можат да дадат критика. Од друга страна, Волш заведе многу поостар став и целосно ги отфрли филозофските теории за фиктивноста. Според него, овие теории се проблематични бидејќи фиктивноста ја третираат како прашање на вистина и се обидуваат да го објаснат чинот на фикцијата со тоа што ќе го одвојат од полето на вистината, односно јазикот. Волш се спротивставува и на моделот „како да“, кој се заснова на теоријата на говорните чинови, и на „теоријата на можни светови“, која тврди дека книжевните дела се однесуваат на независен фиктивен свет. Според Волш, овие теории ја неутрализираат реторичката моќ на фикцијата како моќен дискурс со очигледна културна моќ. Наместо тоа, Волш предложи да

се испита фиктивноста како употреба на јазикот во комуникациска рамка, приоѓајќи ѝ како прашање на релевантност, а не како проблем на вистината. Според Волс, когнитивната придобивка што читателите ја црпат од претпоставката за фиктивност не се заснова на одредување на вистинитоста на изјавата, туку на тоа какво значење и важност има делото за нив (Schmid, 2010: 24-25) и (Dawson, 2015: 75-76). Како што може да се види, нема договорени заклучоци и за показателите за фиктивност и за тоа кој одлучува за фиктивноста. Според Хамбургер, фиктивноста е објективна работа која се манифестира преку поединечни „симптоми“ во текстот и затоа самиот текст е тој што ја одредува фиктивноста. Според Серл, одлучувачот е намерата на авторот. Според Женет и неговите следбеници, фиктивноста е релативна и прагматична категорија. Според нив, текстот може да се чита како измислен или не зависи од читателот и од преференциите на читателот. Покрај тоа, показателите за фиктивност може да се објаснат со транс-комуникативни функции, а овие функции вклучуваат „наслов, поднаслов, предговор, посветеност итн.“. Има и такви кои тврдат дека ќе се реализира со екстратекстуални показатели кои се однесуваат повеќе или помалку на фиктивноста на текстот. Конечно, би сакале да ги допреме идеите на Ричард Валш за фиктивноста, кои се во центарот на актуелните дебати на оваа тема. Како што споменавме погоре, Валш разви реторички ориентиран пристап кон фиктивноста со неговата книга насловена *Реторика на фиктивноста: теорија на раскажување и идеја за фикција* (Walsh, 2007:94), објавена во 2007 година. Ричард Валш тврдеше дека, од прагматична перспектива, не постојат неопходни и доволни текстуални показатели кои би го одредиле статусот на фикцијата како жанр и дека она што ни овозможува да ја забележиме фикцијата се случува само преку контекстот, односно претставувањето и рецепцијата на работа како фикција. Според него, фиктивноста не е карактеристика на жанрот на фикцијата, туку „одлика на пресметковната реторика“ со која се среќаваме низ широк опсег на дискурси кои се движат од историја до биографија. Според наодите на Досон, слични наводи биле изнесени и претходно (Dawson, 2015: 75). На пример, Зигфрид Шмит во 1980 година вели: „Фиктивноста не е квалитет на текстот, туку квалитет што се припишува на комуникацијата“. Во истата година, Вилдекамп, Ван Монтфорт и Ван Руисвијк тврдеа дека „фиктивните искази не се појавуваат само во „книжевните“ текстови, туку тие конструираат општ општествен феномен во сите комуникациски ситуации“. Во споредба со овие истражувачи, главната цел на Ричард

Волш била да ја оддалечи наратологијата од онтолошките прашања и да ја насочи кон други правци кога зборува за фиктивен наратив. Едно од забележителните ставови на Ричард Волш е за прашањето на нараторот. Според Волш, крајно е погрешно да се претпостави наратор како извор на измислениот наратив. Иако разликата помеѓу авторот и нараторот долго време се сметаше за дефинирачка карактеристика на фикцијата, Волш го отфрла нараторот како уништувач на фиктивноста на делото, бидејќи го повикува читањето на наративот како нешто што е пренесено, а не како нешто измислено. Се разбира, Ричард Волш прифаќа дека ликот може да раскаже приказна, но тој тврди дека на ликовите не треба да им се дава статус на наратор бидејќи тие не постојат надвор од рамката на претставување (Dawson, 2015: 76). Ова дело, во кое Волш разви прагматичен и реторички пристап кон фикцијата, ги инспирираше Хенрик Сков Нилсен и Џејмс Фелан и тоа доведе до заедничка работа. Во 2015 година, Волш, Нилсен и Фелан се собраа и објавија манифест со наслов „Десет тези за фиктивноста“ (Nielsen, Phelan, Walsh, 2015: 61-73). Во оваа студија, радикалниот прагматичен пристап на Волш кон мислата на фикцијата, обидот на Сков Нилсен да го прошири опсегот на полето со истражување на фиктивноста во нефикционалниот дискурс и интересот на Фелан за реториката и етиката на кажување во голема мера во фиктивната наративност (но повеќе неодамна и во нефиктивен наратив) се дискутираат. Влијанието на реторичкиот пристап на Фелан на „некој му кажува на некој друг дека нешто се случува во некоја прилика и за одредена цел(и)“ ги поставува основните прашања во овој напис: „Едно лице ја користи фиктивноста за да ѝ се обрати на која публика и да постигне која цел (и) кога, каде, зошто и како да се користи?“ Целта на Волш, Нилсен и Фелан е да го реконципираат предметот на проучување и да му дадат нова насока на полето со цел да развијат сеопфатен пристап кон фикцијата. За ова, тие идентификуваа три појдовни точки: разликување помеѓу жанрот на фикцијата и природата на фиктивноста, нагласување на употребата на фиктивноста како комуникативна стратегија во контекст на реалниот свет и користење на алатките кои овозможуваат човечка интеракција. Крајната цел на истражувачите со тоа беше „да развијат холистичка теорија на фиктивност која кохерентно ќе објасни различни жанрови и дискурси (од книжевна фикција до политички кампањи, од правни аргументи до умствени експерименти) без да ги игнорираат разликите меѓу нив (Dawson, 2015: 76-77). Иако работата на Волш, Нилсен и Фелан е многу систематска, сеопфатна и ажурирана таа, исто

така, предизвика некои приговори и дебати. Написот со наслов „Десет тези против фиктивноста“ (Dawson, 2015: 74-100), напишан од Пол Досон како одговор на оваа студија, започна полемика меѓу истражувачите. Како одговор на критиките на Досон, Волш, Нилсен и Фелан напишаа и статија со наслов „Фиктивноста како реторика: одговор на Пол Досон“ (Nielsen, Phelan, Walsh, 2015:101-111). Целта на Досон е да ги доведе во прашање реторичките пристапи кон фикцијата од три перспективи. Првата опсервација на истражувачот е дека таквите пристапи тврдат дека дефинитивно ја прекинуваат врската со претходните научни студии за фиктивноста. Второ, тие сакаат истражувањето на измислениот наратив да се разграни (подели). Конечно, Досон го испитува односот на субјектот со постмодернизмот и тенденцијата за враќање на наративот. Овде, иако Досон прифаќа дека неговото дело има полемички карактер, неговата цел е да ја оцени вредноста на фиктивноста, како поле на истражување. Тој нагласи дека целта не била да се намали нејзината важност, туку да се стави неговиот развој во дисциплински контекст и да се разјасни неговиот придонес во наративната теорија (Dawson, 2015: 77). Би сакале да допреме на неколку важни точки во врска со полемиката за која станува збор, бидејќи таа ги одразува актуелните дебати на оваа тема. Прво, Волш, Нилсен и Фелан тврдат дека „реторичкиот пристап кон фиктивноста ја прави културна променлива наместо логичен или онтолошки апсолут“. Затоа, тие имаат усвоено прагматичен пристап кон фиктивноста, заснован на тезата дека „фикционалноста е поврзана со комуникативниот контекст наместо да биде нешто специфично за самиот дискурс“. Со други зборови, тие претпочитаат да се фокусираат на прагматиката на фиктивноста наместо на нејзината семантика. Досон тврди дека овде постои конфликт помеѓу формалистичките (т.е. семантички) пристапи кон фиктивниот наративен и контекстуалистичкиот (т.е. прагматичниот) пристап. Тој тврди дека оваа ситуација не може целосно да се опише како спротивставеност меѓу семантиката и прагматиката. Тој, исто така, нагласи дека иако семантиката и прагматиката се различни полиња за истражување во лингвистиката, тие не се исклучуваат меѓусебно, и затоа апсолутистичкиот став на едниот или на другиот во фикцијата е погрешен - и застарено разбирање. Друга определба на Досон е поврзана со степените на фиктивност. Истражувачот изјавил дека фиктивноста може да се најде и во нефикционални дела, што докажува дека фиктивноста нема знаци специфични за фикцијата и тврдеше дека покажува како функционира фиктивниот дискурс и во

фиктивниот и во нефикционалниот дискурс. Според тоа, се чини дека фиктивниот дискурс нема неопходен однос со фикцијата. Досон е многу природен кога раскажува вистинска приказна. Тој потсети дека на овој начин се користени структури и алатки специфични за белетристиката, а во тој контекст нагласи дека на насловите „фикција“, „поезија“ и „театар“ е додаден четвртиот жанр наречен „нефикција креативно пишување“, во наставната програма за состав во Америка. Последната точка што сакаме да ја допреме во однос на полемиката за која станува збор е за дефиницијата и природата на фиктивноста. Во овој контекст, Досон најмногу ги критикува ставовите на Волш. Според Досон, фокусирајќи се на употребата на фиктивноста, Волш ги заобиколува логичките прашања за атрибуцијата и точноста како филозофско прашање, но притоа не успева да понуди сугестија за тоа што јасно значи фиктивноста. Според Волш, фиктивноста треба да се гледа и како „реторички ресурс“ и како „контекстуална претпоставка“ наместо како „онтолошка категорија“. Тој, исто така, тврди дека „квалитетот на фикцијата, а не видот на фикцијата“ е тој што го обезбедува „теоретскиот интегритет“ помеѓу разликата помеѓу фикцијата и нефикцијата. Значи, фиктивноста е извор, претпоставка и квалитет. Ако, според Досон, ова е „реторичко својство“ својство на известување, тогаш се чини дека фиктивноста се дефинира како квалитет на фиктивност; Затоа, зборот фиктивност се користи овде кај многумина. Очигледно е дека има проблем што произлегува од фактот што врши различна функција (Nielsen, Phelan, Walsh, 2015:112-114). Како резултат на оваа дискусија, идејата за која се согласуваат сите истражувачи е дека фикцијата е сериозен дискурс кој има капацитет да ја промени нашата перцепција за светот и дека фокусирањето конкретно на реториката на фикцијата ќе ни овозможи да ја разбереме нејзината употребна вредност.

Како што споменавме погоре, теориите и пристапите кон фикцијата варираат и секој истражувач на темата пристапува од одредена перспектива. Сепак, сè уште има договорени идеи во врска со основните карактеристики на книжевната фикција и разликата помеѓу фикцијата и реалноста. Волф Шмид, едно од водечките имиња на денешната наратологија, изнесе модел заснован на овие идеи. Според Шмид, нешто што е фиктивно значи само „да се биде претставено“; книжевна фикција, изведба која е претстава на свет кој не подразбира никаква директна врска меѓу прикажаното и реалниот свет надвор од книжевното. Фикцијата се заснова на изградба и производство на измислен,

можен свет. Во однос на мимезисот (Gebauer, Wulf, 1995: 25), креаторот на претставениот свет може да избира и комбинира елементи од различни светови. Тематски елементи во фиктивниот свет, може да личи на тоа во реалниот свет, може да личи на разни дискурси на слична култура, може да потекнува од постари или туѓи култури или може да постои само во имагинацијата. Без разлика на нивниот извор, сите тематски елементи стануваат „fikција“ кога ќе се појават во фиктивно дело (Schmid, 2010: 30). Волф Шмид забележува дека референтните знаци на фиктивен текст не се однесуваат на конкретни екстратекстуални референти, туку само на интратекстуални референти во претставениот свет. Со други зборови, преместувањето на интратекстуалните референти во реалниот онтолошки домен, кој е карактеристичен за реалните текстови, не се случува во фиктивната книжевност. Ова создава парадоксална функција, бидејќи значи упатување на нешто што нема референца. Сепак, сè уште постои јаз меѓу текстот и екстратекстуалниот свет. Недостигот на директна врска не значи дека фиктивниот свет е ирелевантен или помалку релевантен за читателот отколку реалниот свет. Напротив, фиктивниот свет може да стане од големо значење за читателот. Читателот на ист начин комуницира со референтите во текстот, односно ликовите и нивните постапки, иако знае дека се измислени може да воспостави блиски односи со вистински, индивидуални, конкретни ентитети, на пример, да биде тажен од смртта на измислен лик, да се радува на неговиот успех итн (Schmid, 2010: 30). Ако обрнете внимание, ова гледиште на Волф Шмид се совпаѓа со пристапот во книгата на Дорит Кон со наслов „Разликата на фикцијата“ (Dorrit, 1999: 109-113), која е цитирана во речиси секоја студија за фикцијата. Кон јасно ја покажа разликата помеѓу измислениот и нефиктивниот наратив. Врз основа на оваа сега општо прифатена идеја, Волф Шмид прашува: „Што е фикција во фиктивно дело? Тој одговори на прашањето говорејќи за „Целиот и сите делови на светот претставени како: ситуации, ликови, дејства“. Згора на тоа, фиктивните предмети не се разликуваат од реалните по тематски или формални карактеристики, туку само во себе. Тој нагласи дека се одликуваат со нивното „непостоење во реалниот свет“, што е незабележлива карактеристика. Непостоењето во реалниот свет не предизвикува сомнежи или прашања во нашите умови кога станува збор за јасно измислени ликови. Меѓутоа, Волф Шмид прашува: „Што ќе им кажеме на историските личности што ги среќаваме во романите? Тој тврди дека тоа се полуисториски или псевдоисториски личности, на пример, Наполеон на

Толстој не е копија на вистинска историска личност, туку мимезис, односно структурирање на можен Наполеон. На крајот на краиштата, повеќето работи што се кажуваат за Наполеон во романот на Толстој не можат да се документираат со никаков извор и не можат да се најдат во ниту една историска книга. Затоа, Наполеон е измислен, како и другите измислени ликови. Конечно, Волф Шмид наведува дека фактот што ликовите се измислени ги прави подеднакво измислени „ситуациите“ во кои се наоѓаат и, се разбира, „дејствата“ во кои учествуваат. Исто така, „просторот“ во фиктивното дело е измислен. Покрај местата кои никогаш не постојат на мапата, измислени се и местата кои имаат конкретен еквивалент во реалниот свет. Згора на тоа, времето претставено е измислено. Ова е особено видно во утопии и дистопии. Накратко, сите предмети претставени во измислениот наратив се измислени, без разлика дали се слични на вистинските предмети или не, нема исклучоци од ова, и затоа не постои степен за фиктивност (Schmid, 2010: 31-32).

2. Романот меѓу историјата и фактите

Во областа на книжевноста, историските наративи се создадени во различни форми, кои се движат од историски точни прикази до имагинативни реинтерпретации на минатото. Ова поглавје има за цел да навлезе во историските романи, испитувајќи ги нивните соодветни карактеристики, цели и влијанија врз читателската публика. Преку анализа на истакнати примери и критички перспективи, ќе се осветли сложениот однос помеѓу фактите и фикцијата во историското раскажување.

Во историските романи, измислени ликови често комуницираат со вистински историски личности и настани, замаглувајќи ги границите помеѓу реалноста и фикцијата. Овој спој на имагинарното со историското создава динамични наративи кои нудат нијансирани перспективи на минатото. Преку очите на измислените протагонисти, читателите можат да ја искажат сложеноста на историските настани, стекнувајќи подлабоко разбирање на човечкото искуство во специфичен историски контекст. Со спојување на личните приказни со пошироки историски наративи, романите го хуманизираат минатото, правејќи го попривлекно за современата публика. Додека

историографијата се фокусира на анализа на примарните извори и конструирање на фактички наративи, романите нудат комплементарни перспективи кои навлегуваат во емоционалните и субјективните димензии на историјата. Со пополнување на празнините во историските записи и истражување на животите на обичните луѓе, маргинализираните групи и измислените ликови, романите го збогатуваат нашето разбирање за минатото. Тие обезбедуваат алтернативни толкувања на историските настани и предизвикуваат доминантни наративи, поттикнувајќи ги читателите да ги преиспитаат воспоставените погледи на историјата и да се вклучат во критичко размислување. Со други зборови, односот меѓу романите, историската реалност и историографијата е сложен и повеќеслоен. Романите нудат уникатни сознанија за минатото преку толкување и претставување на историските настани низ објективот на имагинацијата. Тие ја надополнуваат историографијата со обезбедување алтернативни перспективи и пополнување на празнините во историските записи. Згора на тоа, романите влијаат на јавната меморија и ја обликуваат колективната свест преку популаризација на одредени толкувања на историјата. Истражувајќи ја оваа интеракција помеѓу романите, историската реалност и историографијата, добиваме подлабока благодарност за улогата на раскажувањето приказни во обликувањето на нашето разбирање за минатото. Во својата „Поетика“ Аристотел се обидува да формулира разликата помеѓу историјата и фикцијата и во тој контекст, се изнесуваат различни мислења од историчарите, книжевните теоретичари и филозофи. Најпрво, би сакале да ги вклучиме наодите во „Поетиката“ на Аристотел, кој го изнесе првото мислење за разликата помеѓу историјата и фикцијата и е првиот извор што го консултирале истражувачите заинтересирани за оваа тема:

„...задачата на поетот е да не раскажува за нешта што всушност се случиле, туку за работи што би можеле да се случат, работи што би можеле да се случат по можност или неопходност. Разликата меѓу историчарот и поетот не е во тоа што едниот пишува во стих, а другиот во проза (делото на Херодот²³ можете да го ставите во стих; со или без стих, тоа сепак ќе остане историја); Тоа е раскажување за работи што всушност се случиле, а другото е кажување за работи што би можеле да се случат. Затоа поезијата е поблиска до филозофијата и повредна од историјата; Бидејќи статусот на поезијата или

²³ Херодот од Халикарнас (484 пр.н.е. - 425 пр.н.е.) — антички писател кој се смета за татко на историјата.

уметноста со моќта да го претставува „посебното“, а „историјата го претставува поединечното. Под посебното подразбирам дека овој или оној човек вели или прави ова или она, според потреба или можност; Ова е главната цел на песната, дури и ако им дава имиња на нејзините ликови. Поединечно е што направил Алкибијад или што му се случило.“ (Tunali, 1987:36-37).

Ако обрнеме внимание, Аристотел ги одвоил фикцијата и историјата во однос на темата, односно на проблемот гледал од семантичка перспектива. Иако ставовите на Аристотел се исклучително вредни како почетна точка за дискусија, тие не ги задоволеле истражувачите, дебатите на оваа тема продолжуваат до ден-денес. Вајт тврди дека не постои „објективно“ разбирање на историјата во реконструираниот историски наратив; Меѓутоа, напротив, тој тврдеше дека објективноста постои само во анализите и хрониките кои ги опишуваат настаните од минатото (Laszlo, 2008: 13).²⁴ Историскиот текст се заснова на наративно-специфични форми кои се користат за да се претстави оригинална интерпретација на минатото (Laszlo, 2008: 158); (Kellner, 2010: 89-90).²⁵ Вајт тврдеше дека при преминот од хроника во историски текст, историчарот ја претвора низата настани во заплет во форма на вовед, развој и заклучок, исто како и во измислен наратив (Laszlo, 2008: 14).²⁶ Според Вајт, она што ги разликува историските приказни од измислените

²⁴ Како што е познато, историографијата се состои од три последователни форми: годишен, летопис и историски текст. Во анализите, настаните вредни за спомнување се евидентирани еден по друг по хронолошки редослед, но поединечните настани за кои станува збор не се поврзани едни со други. Во хрониката има некои карактеристики специфични за наративот, има централна тема, има географски и социјален центар, но тоа не се историски во современа смисла. Не може да се смета за текст бидејќи следи многу строг хронолошки редослед, односно само создава хронолошки редослед меѓу настаните, не го завршува заклучокот како во наративот, става крај на настаните, туку се остава на читателот да воспостави врски и да донесе заклучок. Од друга страна, вистински историски текст ги опишува настаните во смисла на нивните вродени меѓусебни односи, во светлината на постоечкиот легитимен и морален поредок; Како што вели Вајт, тој создава заплет користејќи наративни начини и техники. Види- *Laszlo, The Science of Stories: An Introduction to Narrative Psychology, cmp., 13.*

²⁵ Обидот да се замени наративно-каузалното објаснување употребено во историските текстови со научни или рационални објаснувања не беше многу успешен. Несомнено, историските настани добиваат значење и се сфаќаат само кога ќе се кажат, односно кога ќе се преобразат во наратив. Според тоа, не постои примарна реалност пред и надвор од наративот; Разбирањето на настаните може да се случи само преку наративни структури.

²⁶ Ставовите на францускиот филозоф Пол Рикер на оваа тема се слични на оние на Вајт. Според Рикер, историографијата не е нешто додадено на историското знаење однадвор, туку напротив, таа е негов составен дел, а она што ја прави веродостојна е тоа што историските списи ги имитираат методите на создавање заплети во книжевната традиција. Во овој контекст, тој користи реторички фигури за да создаде интензивно чувство за реалноста и во голема мера се потпира на димензијата на свеста - односно што би можеле историските личности да знаат, мислат, чувствуваат? Постои различен и единствен начин на реструктурирање на искуството во историографијата; Според тоа, искуствата на ликовите добиваат значење според односите меѓу причините и последиците. Историографот како наратор нужно одржува наративна позиција, односно историскиот наратив треба да има корист од функционалноста на наративот - неопходноста од соодветна приказна.

приказни е, пред сè, нивната содржина, а не нивната форма. Содржината на историските приказни се вистински настани, а не имагинарни настани измислени од наратор; тоа се настани кои всушност се случиле. Тоа значи дека формата во која историските настани се претставуваат пред идниот наратор веќе постои, односно не е фикционализирана (White, 1984:2). Постмодернистичките тврдења дека историјата се потпира на фикцијата, примерот на Вајт, неодамна беа повторно разгледани од Лубомир Долежал. Долежал ја одведе дискусијата еден чекор понатаму и додека се обидува да ја открие разликата помеѓу историските и фиктивните текстови, го поставил прашањето „Дали би имало забележителни разлики, ако измисленото дело пресоздаде историски настан?“ Долежал изјавил дека разликата на Хајден Вајт помеѓу историскиот модел заснован на минатото и измислената фантазија не може да биде објаснување за измислен текст кој зема историски настан како своја тема. Според Лубомир Долежал, време е да се тргне подалеку од постмодерната логика која ги збунува историјата и фикцијата врз основа на концептите на дискурс и/или наратив. Во неговиот приговор за постмодерното сфаќање кое ги поистоветува историјата и фикцијата, Лубомир Долежал прво ги предупредува критичарите против опасното тврдење дека книжевните техники утврдени во историски текст го претвораат наративот во фиктивен: „Равенката на книжевноста и фиктивноста стана општо прифатена“ со влијанието на Хајден Вајт. Вајт, кој започнува со претпоставката дека историчарот комбинира низа историски настани со одреден заплет за да им даде одредено значење, на крајот доаѓа до следниот заклучок: ова во суштина е литературен, односно фиктивен процес (Dolezel, 1998: 791). Сепак, општо прифатено е сфаќањето дека, на пример, во написите напишани од новинари, постојат литературни техники кои новинарите можат да ги користат, како и различни стилови на композиција. Се разбира, тоа не значи дека написите во весниците се измислени, иако се наменети да раскажат приказна. Новинарството се заснова на претпоставката дека писателот ги кажува фактите и не измислува заплет. Затоа, според Долежал, почетната точка при дефинирањето на контрастот меѓу историјата и фикцијата треба да биде „вредноста на вистината“, а не книжевните квалитети. Ова е основната карактеристика на историографијата и тоа не е нешто што писателот на фикција мора нужно да го земе предвид. Слично на тоа, Лубомир Долежал смета дека историите функционираат како модели на минатото во денешниот свет, во овој поглед тие се како топографии кои функционираат како модели на одредени

региони. Историчарот го следи минатото и гради модел за да ни претстави точна слика. Со други зборови, историските текстови можат да бидат само „епистемолошки“ затоа што историчарот не создава свет, туку само опишува постоечки свет. Фиктивните текстови, од друга страна, се „онтолошки“ затоа што писателот на фикција создава алтернативни светови, кои не можат да бидат подложени на критичко тестирање со сегашниот свет. Ако историските текстови зависат од можни информации за минатото, измислените дела се ослободени од тоа - дури и ако историски настан е извор на инспирација за текстот (Dolezel, 1998: 791-795). Ако ги надополниме гледиштата на Љубомир Долежал со ставовите на Дорит Кон споменати погоре, можеме да кажеме дека главната карактеристика што ја разликува фикцијата од историјата е тоа што таа е ослободена од референтната функција. Затоа, многу работи што се можни за писателот на белетристика не се можни за историчарот. На пример, нараторот на фикцијата е измислен лик кој не е ограничен на настани од реалниот живот. Бидејќи тој е медиум, може да знае и да каже се што сака неговиот творец да знае, па дури може да знае и да каже што точно мисли еден лик. Сепак, како што истакнува Кон, нараторот на историјата не е алатка во режија на авторот, туку на самиот автор. Поради оваа причина, правилото „не треба да се мешаат авторот и нараторот“, кое важи во толкувањето на фикцијата, важи и за реалниот наратив. Ако историчарот не го измисли она што го кажува, историјата не може да го пренесе или сними внатрешниот свет на своите субјекти, како што тоа го прави нараторот (Abbott, 2002: 148-149). Иако оваа ситуација повремено се гледа во нефикционални текстови, таа е повеќе карактеристична за измислените, отколку за реалните текстови. Незамисливо е на овој начин да се прикаже внатрешниот свет на една историска личност во вистински историски текст, па дури и да беше претставен, немаше да биде прифатен. Згора на тоа, не постои извор кој би му овозможил на историчарот да ги добие овие неосновани информации. Сознајноста на авторот е привилегија и знак единствен за фикцијата. Во реалноста, таквото знаење не е можно. Друга разлика помеѓу историјата и фикцијата произлегува од прашањето за „точноста“. Како што е познато, се прави јасна разлика помеѓу историскиот наратив и фиктивниот наратив со тоа што тие создаваат различни светови и содржат два различни типа на вистина. Опишувањето на нешто како измислено доведува до промена и грижата за референцирање на вистински настани и луѓе во реалниот свет е суспендирана. Се разбира, во овој контекст, може да се појави едно

прашање: „Дали историчарот секогаш и само треба да ја кажува вистината?“ За жал, тоа не е можно бидејќи повеќето од нив се занимаваат со нецелосен документ, најчесто изваден од архивата. Она што тие го прават во овој случај е да изградат некои фикции врз основа на фактите достапни во документите. Затоа, она што повеќето читатели го очекуваат од историскиот наратив не е „точност“ туку „намера да се каже вистината“. Ова е еден вид договор. Во вообичаениот јазик, вистинската нарација е „фалсификувана“, што значи дека може да се проверува точноста како претстава на нешто што навистина се случило. Честопати се тестираат вистинските извештаи во обид да се потврдат, односно бараат дополнителни докази што ја поддржуваат приказната, слично како што адвокатите бараат повеќе сведоци на истиот настан. Се разбира, поддржаните наративи сè уште можат да бидат лажни. Но, важната суштина овде е дека овој тип на тестирање на валидност е во срцето на историскиот потфат. Затоа датумите периодично стануваат застарени и заменети со попрецизни датуми. Спротивно на тоа, фикцијата е нефалсификувана бидејќи приказната што ја раскажува не е ниту вистинита ниту лажна. Затоа, кога измисленото дело станува застарено, тоа не е затоа што е фалсификувано како историјата, туку од други причини. Има голем број белетристика која никогаш не излегува од мода, дури и ако е нецелосно со веродостојни податоци. На пример, Шекспир, во неговата трагедија Ричард III кажува многу погрешни информации за вистинскиот Ричард, но ова не го нарушува неговиот углед (Abbott, 2002: 147-150). Гледаме дека начинот на кој измислените наративи, кои ја користат историјата како материјал и ја градат фикцијата на овој материјал, може да биде предмет на дебата, иако се „фиктивни“. Всушност, често слушаме поплаки дека писателите на романи погрешно ја прикажуваат, искривуваат и фалсификуваат историјата. Повеќето книжевни истражувачи мислат дека оваа дебата е бесмислена, дека сè што е опишано во фиктивно дело е измислено и дека доведувањето во прашање нивната вистинитост е залуден напор. Ние се согласуваме со ставовите на Х.Портер Абот за ова прашање и сметаме дека прашањето за историската точност е критично прашање во белетристиката, но и во историографијата (Abbott, 2002: 151). Реакцијата на читателите во историските романи кои се предмет на дискусија се манифестира во зависност од две прашања. Првиот е колку сериозно фикцијата изгледа ја сфаќа историјата. На пример, во историски роман кој содржи цитати од вистински историски извори и поткрепен со фусноти, читателот ќе мисли дека историјата се сфаќа многу сериозно и соодветно ќе ја

направи својата проценка. Второто прашање е колку читателот е поврзан со оваа историја. На пример, читателите кои не се согласуваат со разбирањето на историјата во романот може да го опишат романот како шокантен и вознемирувачки, додека другите читатели можеби претпочитаат да имаат пријатно читачко искуство без да ја сфаќаат оваа ситуација премногу сериозно. Суштината е дека одговорот на читателот на фикцијата може да биде обликуван од нивната перцепција за тоа дали е историски точно. Како што е познато, нашето разбирање на реалниот свет во кој живееме (вклучувајќи ја и историјата) игра голема улога во нашето толкување на измислените светови. Освен ако не е поинаку кажано, претпоставуваме дека измислениот свет е аналог на реалниот свет. Во овој контекст, Мари-Лор Рајан наведува дека постои автоматска претпоставка дека светот во фиктивната наратија се совпаѓа со нашата „реалност заснована на нашите сопствени искуства“, освен ако „не е отфрлен од самиот текст“. Рајан, исто така, нагласува дека оваа претпоставка е начин да се пополнат многу празнини во наративот.²⁷ Всушност, читателите треба да ги пополнат овие празнини за да го разберат светот создаден во наративот, бидејќи наративот станува разбирлив само на овој начин. Како резултат на тоа, при оценувањето на успехот или неуспехот на историскиот роман, критичарите и читателите го земаат предвид не само фиктивниот свет во романот, туку и фактите што произлегуваат од нивните сопствени искуства. Затоа, нашите искуства влијаат на нашите перцепции за измислените наративи. Сепак, важна точка овде е да не се мешаат реалниот свет и фиктивниот свет, кои претставуваат два различни света. Како што може да се види, дефиницијата и разликувачките карактеристики на фикцијата, разликата помеѓу фикцијата и реалноста, односот на фикцијата со историјата и историографијата, статусот и критериумите за оценување на историскиот роман итн. Иако овие прашања се предмет на истражување од античко време до денес, не се појавија јасни резултати, поточно договорени резултати. Логичарите и филозофите пристапуваат на прашањето од свои

²⁷ На пример, ако се спомене син елен во измислен наратив, елен со сите карактеристики на елен во реалниот свет (освен тоа што е сино, се разбира) ќе оживее во имажинацијата на читателите. Кога читате фикција, освен ако не е поинаку кажано, сите рози во наративот имаат трње, сите луѓе имаат раце и нозе итн. е познато. Се разбира, сите овие имаат измислено постоење во романот. Меѓутоа, додека читаат историски роман, на пример, читателите го рефлектираат сопственото разбирање на историјата во романот. Вистинските историски настани и личности не можат да се разгледуваат одвоено од чувствата, мислите и верувањата за нив. Во овој контекст, дури и ако информациите и мислењата на читателот се погрешни, тој/таа неминовно ги рефлектира додека ги пополнува празнините во романот. Види. Ryan, "Transiictionality across Media", *cmp.* 391-392.

перспективи. Теоретичарите на книжевноста осцилираа помеѓу формалистичките и контекстуалистичките пристапи, и како резултат на тоа, се појави контраст помеѓу пристапите засновани на семантичка и прагматичка основа. Со појавата на помирливото разбирање во последниот период, реторичкиот пристап функционира како чадор и привлекува поголемо внимание на прашањето кое донесе холистичка перспектива. Дискусиите за показателите на фиктивноста се поврзани и со наративната семантика, која смета дека „карактеристиките својствени на текстот“ овозможуваат едно дело да го карактеризираме како „фикција“; фиктивност, намера на авторот. Додека дефиницијата за фикција и основните прашања во врска со фиктивноста сè уште не се разјаснети, дискусиите за жанрот на историски роман, кој се базира на вистински настани, го направија прашањето уште покомплицирано. Од една страна, се дискутираше за разликата помеѓу факт и фикција и фикција и историја (историографија), од друга страна, точноста на историските информации во историските романи беа предмет на ова поглавје. Во постмодерните романи многу се зборува за историјата, се играат игри со историјата, се искривуваат историските факти, се дискредитираат историските личности итн. Овие прашања го доведуваат во прашање начинот на кој историските информации се претставени во романот, иако тие се измислени. Непобитен факт е дека сите дискусии, тези, теории и пристапи изнесени во овој контекст ја негуваат и развиваат наративната теорија и овозможуваат интердисциплинарна интеракција.

3. Имаголијата и романот

Романот како долго раскажувачко книжевно дело, може од една страна, да воспоставува културен и национален идентитет, а од друга страна, постојан показател за различности. Сликата за себе и ликот на *Другиот* во книжевноста се многу важни, не само за разбирање на националниот карактер и зачувување на културниот идентитет, туку и за ослободување од идеолошките читања и создавање стереотипи. Анализирајќи ги сликите на *Другиот*, истражувајќи ги претставите што симболично ги прикажуваат Османлиите во Балканската книжевност, проучувајќи го културниот контекст и процесот што ја формира перцепцијата на писателот, што ја условува врз основа на стереотипот е сосема важна

задача за имаголошкото истражување, но и за клучните истражувачки задачи за сегашноста. Имагологијата е гранка на компаративни студии што ги проучува сликите на *Другиот* во книжевноста, како и влијанието на таквите слики врз нашата рецепција на книжевните феномени.

Имагологијата како поддисциплина на компаративната книжевност, потекнува од зборот *imago*, што значи слика. Имагологијата е развиена во француската компаративистичка теорија, а преку анализа на книжевни текстови ги согледува сликите што се создаваат во една национална култура за некоја друга култура, или за некои други национални, етнички, расни или друг вид групации. Првите имаголошки студии на Мадам де Стал се однесувале на сликата на германската култура и нација во очите на Французите во 19 век (Урошевиќ, 2002:4). Според дефиницијата на Ив Шервел, почетната точка и основниот интерес на компаративната книжевност се состои од средбата со „другиот“, со странските литературни текстови и со културите различни од нашата и различни меѓусебно. Поврзувајќи се со основниот интерес на компаративната книжевност, книжеvnата имагологија можеме да ја сфатиме како „најпрецизен“ начин на истражување на пристапот и дијалогот кој настојваме да го развиваме кон „другоста“ во полето на културата и создавањето. Од друга страна, книжевните дела можат да влијаат на имагинарните граници да станат реални, а вистинските граници да се движат. Францускиот компаратист Даниел Анри Пажо во доцните 1980-ти истакна дека една од главните задачи на имагологијата е „културното посредување“ (Pageaux, 1994: 40) Италијанскиот компаратист Армандо Њиши истакнува дека компаратистиката се трансформирала во „знаење за средби“, со силна етичка димензија на оние средби во кои за сите учесници „остануваат активни нивните сопствени традиции, културни истории, јазици и поетика“ (Gnisci, 1999: 5–12). Сепак, книгата „Ориентализам“ на Едвард Саид постави важно етичко прашање за компаративните студии: дали пишувањето за другите култури и нивните литератури е вредносно неутрално или е под влијание на политичката моќ на културата на која и припаѓа авторот? Неговото клучно прашање е: „Како ги прикажуваме другите култури? Што е друга култура?“ (Said, 1978: 325). Саид забележува дека проучувањето на *Другиот* е привилегија на Западот и дека Ориентот всушност е изграден преку гореспоменатите толкувања (Said, 2008: 431). Таквото толкување на *Другиот* преку стереотипи и генерализации се случува, всушност, сè додека инфериорниот

Друг не ги прифати наметнатите слики за себе како свои претстави. Сосема е јасно дека некои одамна воспоставени слики на Балканот станаа еден вид стереотипи и како такви, преку симболизација, производство на слики за балканската другост, своевидно мапирање, можат да укажат на наративното освојување на Балканот и имагинарна колонизација. Појавите и трендовите во книжевноста значително влијаат и ги дефинираат културните идентитети, а благодарение на имагологијата како дисциплина која ги комбинира книжевната критика, антропологијата, етнопсихологијата, социологијата, психологијата и постколонијалната критика, која денес теоретски ги насочува имаголошкото истражување, можеме да ги разгледаме споменатите значајни појави. Марија Тодорова истакнува дека жителите на Балканот имаат „негативна слика за себе затоа што таа, толку неповолна и полна со омаловажување, доаѓа однадвор“ (Тодорова, 2006: 106) и остро се спротивставува на категоријата т.н. национален карактер. Таа смета дека како нераскинлив дел од Европа, но културно конструиран како „внатрешна другост“, Балканот служел за „апсорбирање на мноштво надворешни политички, идеолошки и културни фрустрации кои произлегуваат од тензиите и противречностите карактеристични за регионите и општествата надвор од Балкан“ (Тодорова, 2006: 355). Според Саид, книжевноста е важна затоа што влијае на општеството и културните идентитети, а во исто време може да ги одразува политичките влијанија и начини на културна доминација. Интерпретацијата на *Другиот* преку специфични генерализации и стереотипи се одвива, всушност, сè додека инфериорниот *Друг* не ги прифаќа наметнатите слики за себе како свој идентитет. Во имаголошки контекст, претставата има широка рецептивна и информативна моќ и обработува цела низа сродни термини, како што се заблуди, предрасуди, стереотипи, митови, менталитет, другост, како и балканолошки термини: балканизација, балкански модел на светот, балканскиот менталитет. Она што, исто така, е забележано од компаратистите е фактот дека заблудите се пренесуваат побрзо и подобро од вистината. Во овој контекст, Балканот се користи и како метафора, кој на почетокот на 20 век добива јасни пејоративни конотации и со текот на времето стана симбол за нешто полуразвиено, полуцивилизирано и полуориентално. Така, сликата на *Другиот* често се појавува како негација на Другиот. Со други зборови, негативната слика на Османлиите во балканската книжевност одразува длабоки историски, социјални и културни динамики кои ги опфаќаат односите помеѓу османлиското владеење и балканскиот народ. Од 14-от век, па сè до 20-от век, балканските

народи биле под османлиското владеење. Ова време се карактеризираше со конфликти, војни и одмазди со честа деструкција на градови и села, како и социјална несигурност. Книжевноста како израз на јавно мислење и чувство на национална идентичност го одразуваше овој контекст, претставувајќи ги Османлиите како претежно негативни фигури. Многу романи и други литературни дела од балканските писатели ги претставуваат Османлиите како тирани кои ги угнетуваат месните народи. Овие дела често се фокусираат на патењата и страдањата на локалното население под османлиската власт. Во многу случаи, Османлиите се претставуваат како врагови на христијанската вера и култура на Балканот. Оваа културна и религиозна разлика често се истакнува како основен мотив за противопоставување на османлиското владеење и креирање на негативна слика во книжевноста. Воедно, балканската книжевност ги користи симболите на османлиското владеење како катализатори за освободителска борба и за национално обновување. Османлиите како симболи на странска окупација и угнетување постојано ги вовлекуваат локалните ликови во ситуации на борба за слобода и независност.

Во суштина, станува збор за трансфер на убедувања со што се воочува дека овие „слики“ имаат значење кое го надминува чистиот литературен факт, проучувањето на идеите и уметничката имагинација на авторот обезбедува основа за реагирање кое е во релација со идеологијата, политиката, социологијата, психологијата и антропологијата. Така, опишувањето на некоја странска земја и на нејзините жители нè доведува до фактот дека авторот, всушност, тргнува од сознанијата за сопствената култура и начинот на којшто може да ја поврзе со другата култура, тоа е суштината на дијалогот врз кој се темели компаратистиката и во нејзините рамки имаголошкиот пристап кој упатува на тоа дека зборувањето за „другиот“ е секогаш начин да се откриваат нешта кои имаат значење и за нас самите.

На крај, можеме да заклучиме дека имагологијата како значајна алатка во компаративната книжевност помага во судирот со потребата на секое човечко општество да ја обележи границата помеѓу она што му е познато и она што му припаѓа на непознатото. Имаголошките истражувања со историско-педагошка цел во себе секогаш антиципираат низа идентитетски прашања кои се етничко-политички контекстуализирани, но кои мора да бидат отворени и поставени за да го обезбедат дијалогот кој треба да води кон подобро разбирање на народите (Њиши, 2006: 223-246).

ТРЕТ ДЕЛ

1. Сликата за Османлиите во наставната програма за историја и книжевност

1.1. Наставните програми по историја

Според сознанијата за наставните планови во соседните балкански држави и во Македонија османскиот период се изучува преку три наставни програми, и тоа во VII одделение основно училиште и III година средно училиште во Федерална (Босна), а Република Српска има друга наставна програма. Учебникот за седмо одделение основно училиште и трета година средно училиште го обработува средниот век, почетоките на средниот век и поставувањето на темелите на современиот европски и светски поредок. Се изучува историјата на босанската држава, која за првпат се појавува како територија, бановина и кралство. Исто така, се обработува период кога Босна влегува во состав на Османлиското Царство. Во тој период Босна претставувала санџак, а подоцна покраина на Османлиското Царство-ејалет. Долго време босанскиот ејалет (беглербеглук) бил краина, најистурена западна провинција на Османлиското Царство, и како таква имала посебно значење за одбрана на границите на Царството. Учебникот е поделен на неколку наставни теми кои сочинуваат наставни единици. На крајот на секоја наставна тема има резиме, клучни поими, листа на значајни ликови и хронологија на настаните. Учебникот е прегледен, текстот е прилагоден на возраста на учениците, а имињата на личностите и поважните години сведени се на неопходниот минимум. Секоја наставна единица започнува со краток воведен текст кој овозможува подобро разбирање на текстот кој следува. На маргините (со помали букви) се истакнати објаснувања за поедини случувања, поими, описи на личности, за подобро да се разберат. Текстот е формулиран така што од него може да се воочат причините и последиците на поедини случувања и процеси. Учебникот е збогатен со карти, слики, така што заедно со главниот и помошниот текст прават целина, со помош на која учениците анализираат и се стекнуваат со нови знаења. После секоја наставна единица следат прашања кои треба да ги одговорат и полесно да се спознае наставниот материјал кој следи. Освен тоа некои наставни единици на крајот се дополнети со изворни текстови и историска книжевност. Тој текст е наменет за

анализирање и запознавање со владетелот во времето кое е опфатено во наставната единица. Тоа ќе им послужи посебно на оние кои имаат поголем интерес за историјата. Овој учебник (за VII одделение) и учебникот за трета година средно образование, кој ја има истата содржина со тоа што учебникот за трета е со поопширни информации наменети за возраста за кој е наменет е одобрен од Федералното министерство за образование и наука и како таков се користи во повеќето училишта во Федерацијата Босна.

Во Република Србија, Османскиот период и балканските земји под османлиска власт се работат во втора година, природно математичка насока и втора и трета година општествено-јазично подрачје во гимназиите. Има и специјализирана паралелка во гимназиите. Тие предметот историја го изучуваат само две години. Османлиското Царство го работат на крајот на прва година.

Во Македонија, Османската Империја и Балканот под османлиска власт се изучува во прва година стручно средно образование со скратена содржина, од чист информативен карактер, а создавањето на Османлиското Царство, издигнување и падот на Османлиската Империја во втора година гимназиско образование во сите подрачја како задолжителен предмет. Учебникот е изработен според стандардите кои се неопходни за остварување на целите на наставата по историја за овој вид на образование. Содржините се компонирани точно според усвоената наставна програма. Знаењата за османлиската држава се од нејзиното основање, подем и државно уредување, преку користење на соодветни карти, фотографии преземени од историската архива. Во текстот се вметнати обоени делови во кои има поими како нејасни за објаснување, а на крајот од наставната единица, исто така, има текстови кои се преземени од историските читанки, како дополнување и алатка за учениците кои имаат поголем интерес и сакаат повеќе да научат историја. Учебникот се испреплетува со проучување на османлиската држава преку проширување на Балканот, освојување на Балканските држави Македонија, Бугарија, Србија, Босна и Хрватска, сè до битката за освојување на престолнината на Австрија, Виена (Беч). Богатиот избор на илустративен материјал го надополнува основниот текст и презентираниот документиран материјал, така што со нив се прави една единствена целост. Токму и дидактичкиот апарат се однесува на таквата целост. Притоа не се бара проста репродукција на материјалот, туку анализа, синтеза, споредување и резимирање, истражување и донесување сопствени судови. Од друга страна, во наставната програма по предметот историја за основно

образование во Република Бугарија за VI одделение се обработува отоманската политика и отпорноста на отоманската власт. Поточно, во учебникот се користени просторни референции за определување на границите на Османлиската Империја и бугарскиот простор во неа. Се опишува структурата на Отоманската Империја, го опишува местото на Бугарите во системот на османлиската држава. Воедно се претставени и отпорните акции на Бугарите против османлиската власт. Во учебникот за VIII одделение се обработува Османлиската Империја (XVI-XVII век). Со други зборови, врската помеѓу балканските антиотомански востанија и војните на европските држави со Отоманската Империја. Во учебникот за X одделение се обработуваат отоманските политики и отпорот против Отоманската Империја.

Заклучно, во основните училишта, фокусот може да биде повеќе воведен, покривајќи ги основните аспекти од историјата на Отоманската Империја, нејзиното влијание врз регионот и клучните настани. Додека, во средните училишта учениците навлегуваат подлабоко во одредени периоди, значајни настани, културни влијанија и отоманското наследство во Бугарија и поширокиот балкански регион.

1.2. Наставните програми по книжевност

Книжевноста, како уметност на зборот и мислата, игра неизмерна улога во формирањето на културните наративи кај младите. Од древноста до денешницата, книжевноста е преносител на идеи, вредности и искуства кои ги обликуваат идеологиите и идентитетите на луѓето. Првично, книжевноста ги изложува младите на различни културни контексти и искуства. Читањето дела од различни култури, временски периоди и јазици ги отвора очите на младите кон разнообразието на светската култура. Тие се запознаваат со историјата, традициите, обичаите и верските убедувања на различните културни групи, што ги збогатува нивните перспективи и разбирања. Сепак, книжевноста не само што ги изложува младите на различни култури, туку и ги поттикнува да ги размислуваат и анализираат своите сопствени идентитети и искуства. Преку идентификување со карактерите, сценариите и темите во книжевните дела, младите можат да истражат и да го преосмислат својот личен и културен идентитет. Тие откриваат

придобивки и предизвици во процесот на самооткривање, што ги прави посветени кон својата културна самосвест и самопретставување. Книжевноста, исто така, ги поттикнува младите да ги анализираат и критикуваат културните стереотипи и норми. Читањето различни видови на книжевност ги изложува на младите на различни гледишта и искуства кои им помагаат да ги претпочитаат и разбираат културните релации и нееднакости. Тие стануваат посветени кон изградбата на инклузивна култура што ги прифаќа и почитува различностите. Енигматичното наследство на Отоманската Империја, кое опфаќа векови, е сложена таписерија вткаена не само во анализите на историјата, туку и во нијансираните наративи на книжевноста. Овој потфат се обидува да ги открие длабоките импликации на разоткривањето на историската меморија и скулптурата на контурите на културниот идентитет. Отоманската Империја, во својот зенит, стоеше како ограда на различни култури и традиции. Сепак, преовладувачките перспективи за овој историски ентитет често се обликуваат и овековечуваат со перото наместо со мечот. За да се согледаат сложените нијанси на историската меморија и културниот идентитет, императив е да се движиме низ лавиринтот на наративи создадени од авторите преку временските и просторните граници. Причината за постоењето за исцрпно испитување на отоманското прикажување во книжевноста лежи во признавањето на трансформативната моќ на раскажувањето. Книжевноста, која служи и како рефлектирчко огледало и како моќна сила за културната еволуција, ја опфаќа колективната имагинација на општествата. Османлиите, како протагонисти во овие книжевни наративи, служат како канали низ кои се артикулираат пошироки приказни за идентитетот и меморијата, обликувајќи го етосот на цивилизациите. Самата историја и историографијата се поле на „верувања“. Особено ако се пишува за историски периоди кога не може да се пристапи до примарните извори, навистина треба да се искористи имагинацијата. Од друга страна, луѓето имаат слобода да веруваат или да не веруваат дека секој настан што му се припишува на минатото бил реален или не. Со цел да се конструира иднината наместо да се раскажува минатото, некои историски настани може да се манипулираат по желба, може да се конфигурираат различно во зависност од ситуацијата. Историографијата е „неизбежната“ област на такви недоразбирања и перцепции, отклонувања, клевети и претерувања. За Аданир и Фароќи кога станува збор за справувањето со Балканот и Отоманската Империја, особено со исламот во контекст на Балканот: „тоа значи да се земе експлозивна материја и да се

втурне и реши прашањето што ја води југоисточна Европа во насилен конфликт кон крајот на XX век“. Од друга страна, во една од историографските дебати за сликата на Отоманската Империја во учебниците во Балканот, Аданир и Фароќи велат дека:

Ширењето на исламот на Балканот, и преку доселување и преку преобратување на дел од локалното население, не може мирно да го прифати и непристрасно да го испита ширењето на исламот кај повеќето балкански историчари. Се појавија негативни стереотипи за муслиманските заедници на Балканот, а овие поедноставувачки поими се пренесуваа од генерација на генерација преку учебниците но и академските истражувања. Згора на тоа, овие стереотипи беа толку распространети што им олеснија на поголемиот дел од христијанското или постхристијанското балканско население да преземе акција против нивните соседи муслимани. Во бугарскиот контекст, прво на ум ми доаѓа срамното преродбено движење од 1985-1989 година, а од неодамна и ужасот на војната во Босна (Adanir, Faroqi, 2011: 305-308).

Додека според Тодорова, освен демографијата и популарната култура, по политичкото осамостојување на балканските земји, речиси во сите области е остварен прекин од овие наследени елементи и ова наследство преминало во полето на перцепција во подоцнежните периоди. Перцепциите и стереотипите создадени како резултат на чинот на градење преку историографијата, учебниците, литературните дела, пишувањата на новинарите и уметничките дела играат централна улога во создавањето на денешните општествени уредувања и обезбедуваат исклучително погодна и корисна почва за легитимирање на државата и потрага по национален идентитет (Todorova, 2010: 361).

Литературните дела, како основна и значајна алатка во севкупниот развој кај младите има посебни белези, функции и форми. Младите го збогатуваат своето искуство со помош на читање и, секако, преку социокултурната средина во која се движат и комуницираат. Како што моралните, културните вредности добиваат белег од средината, истовремено книгата претставува важен фактор преку кој влијанието може да се одрази позитивно или негативно во емоционалните врски кај младите (Тодорова, 2012: 20). Со други зборови, развојот на поединецот може да биде изведен во насока на добивање многу статични и често стереотипни слики за *Другите*, во смисла на нивниот идентитет, вредносен систем, култура на живеење, обичаи, однесувања. Ако не се обрне внимание на

литературните дела кои се застапени во наставните програми по книжевност, тогаш тие може да делуваат негативно на личноста. На пример, наместо појава на емоцијата љубов и разбирање, толеранција кон разликите и *другоста* во културолошка смисла може да произлезе омразата. Доколку пристапиме педагошки кон литературните дела кои се застапени во наставните програми, нашето прво прашање би било колку се тие релевантни за проучувањето на сликата за, Османлиите за разбирање на историјата и културниот идентитет? Паралелно на тоа, какви слики добиваат учениците од нив?

Книжевноста, како безвременски и универзален медиум на човековото изразување, има единствена позиција во образованието. Вклучувањето на книжевноста во наставните програми игра клучна улога во обликувањето на образовното патување на учениците. Надвор од стекнувањето јазични вештини, книжевноста поттикнува критичко размислување, емпатија, културна свест и подлабоко разбирање на човечкото искуство. Ова поглавје истражува повеќеслојната важност на наставните програми за книжевност и нивното длабоко влијание врз холистичкиот развој на учениците. Книжевноста го ангажира умот на начин на кој можат неколку други дисциплини. Изложеноста на различни жанрови, стилови и периоди ги предизвикува учениците да размислуваат критички и аналитички. Книжевните дела често прикажуваат сложени наративи, сложени ликови и нијансирани теми, барајќи од учениците да навлезат во длабочините на разбирањето. Овој когнитивен ангажман придонесува за развој на аналитички вештини, способности за решавање проблеми и поширока интелектуална перспектива. Од друга гледна точка, книжевноста служи како прозорец кон различни култури, општества и историски периоди. Преку истражување на книжевноста од различни региони и временски периоди, учениците добиваат увид во различни перспективи, поттикнувајќи ја културната свест и чувствителност. Изложеноста на книжевност од различно потекло не само што ги проширува хоризонтите на учениците, туку и негува чувство на емпатија дозволувајќи им да влезат во животите на ликовите со различни искуства и потекла. Од друга страна, добро дизајнираната програма за книжевност е камен-темелник за владеење на јазикот. Книжевните дела ги изложуваат учениците на богат вокабулар, разновидни структури на реченици и идиоматски изрази. Анализирањето и толкувањето на книжевноста ги подобрува јазичните вештини, вклучувајќи читање со разбирање, владеење со пишување и ефективна комуникација. Способноста да се артикулираат мислите кохерентно и

елоквентно е вредно богатство што се протега надвор од училищата во различни аспекти од животот на учениците. Воедно, книжевноста често прикажува сложени и двосмислени ситуации кои бараат од студентите да размислуваат критички. Литературната анализа бара способност да се толкува симболиката, да се сечат структурите на заплетот и да се препознаат основните теми. Овие вештини се преносливи на други академски дисциплини и се клучни за развивање на студентите во независни и аналитички мислителни, способни да се движат низ комплексноста на современиот свет. Книжевноста има моќ да предизвикува емоции и да резонира со човечкото искуство. Преку истражување на борбите на ликовите, триумфите и личниот раст, учениците развиваат емоционална интелигенција. Емпатичната врска со измислените ликови поттикнува саморефлексија и подлабоко разбирање на сопствените и на другите емоции. Оваа емоционална интелигенција е витален аспект на личниот раст и социјалниот развој. Како заклучок, вклучувањето на книжевноста во образовните наставни програми е од суштинско значење за обликување на холистичкиот развој на учениците. Надвор од владеењето на јазикот, книжевноста негува критичко размислување, културна свест и емоционална интелигенција. На учениците им нуди богата таписерија на човечки искуства, поттикнувајќи подлабоко разбирање на светот и нивното место во него. Како што едукаторите и креаторите на политики продолжуваат да ги усовршуваат образовните пристапи, цврстата посветеност на робусната наставна програма за книжевност останува камен-темелник во негувањето на добро заокружени поединци опремени за предизвиците на иднината.

1.2.1. Наставната програма по книжевност во Република Македонија

Наставните програми по книжевност во различните земји на Балканот, вклучувајќи ги Македонија, Србија, Босна и Бугарија, покажуваат значителни разлики и сличности во пристапот кон образованието и изучувањето на книжевноста. Македонија, како дел од постјугословенската регија, има долга литературна традиција која ја вклучува македонската, но и светската книжевност. Програмите обично се фокусираат на делата на класични и современи македонски писатели како и на канонизирани светски автори. Наставните програми целат да ги развијат аналитичките и интерпретативните вештини на

учениците преку читање, разговор и писмено изразување. Исто така, се поставува акцент на разбирањето на културниот контекст на делата.

Историските романи, кои се предмет на нашето истражување и се дел од наставните програми по книжевност во основните и средните училишта играат значајна улога во формирањето на карактерот и личноста на ученикот. Овие романи не само што ги зголемуваат знаењата на учениците, туку и ги поттикнуваат на размислување, емпатија и развивање на критичко мислење. Првично, историските романи кои се застапени во наставните програми по книжевност во Република Северна Македонија, ги вовлекуваат учениците во различни светови и искуства. Преку овие книжевни дела, учениците се запознаваат со различни култури, временски периоди, животни преживувања и морални дилеми. Оваа диверзитетна експозиција им овозможува да развиваат емпатија кон различни видови на луѓе и ситуации, што важи како основа на развој на почит кон различностите и толеранција. Од друга страна, историските романи ги поттикнуваат учениците да развиваат критичко мислење и аналитички вештини. Се поставуваат пред нив различни теми, проблеми и морални дилеми за кои треба да размислуваат и да формираат свои ставови. Преку дискусии и рефлексии, учениците ја развиваат својата способност за анализа и вреднување на информации, што не само што им помага во учењето, туку и во секојдневниот живот. Дополнително, историските романи ги инспирираат учениците да развиваат креативност и вообичаениот имагинарен свет. Преку литературните херои и нивните искуства, учениците се збогатуваат со нови идеи и можности. Овој процес на креативно мислење ги мотивира учениците да го истражуваат својот сопствен креативен потенцијал и да го изразат својот став. Воедно, историските романи им даваат на учениците можност за саморазвој и личен раст. Преку идентификување на литературните херои и нивните предизвици, учениците го применуваат искуството на книгата врз својот сопствен живот. Книжевноста станува своевиден огледало на нивниот развој и нивните идеи, што ги поддржува во постепено разбирање на себе и своето место во светот. Со таа цел, во селекција на историските романи во наставните програми по книжевност посебно треба да се внимава да се поттикне развојот на емоциите, но и сознанијата за историографијата, за културите или за општеството во кое живеат младите. Во фокусот треба да биде научниот, односно едукативниот интерес кој позитивно ќе се одразува на нивниот емоционален, психолошки

и воспитен развој. Во наставната програма за основно образование по книжевност во Република Северна Македонија се обработуваат следните лектури, каде што се застапени Турците Османлии.

I одделение	/
II одделение	Македонски народни приказни - група автори
III одделение	Волшебни сказни на балканските народи - група автори
IV одделение	Народни приказни на балканските народи - група автори
V одделение	Епски народни песни на балканските народи - група автори
VI одделение	Македонски народни хумористички приказни
VII одделение	/
VIII одделение	Калеш Анѓа - Стале Попов
IX одделение	Чорбаџи Теодос - Васил Иљоски

Во средното образование пак, се обработуваат следните книжевни дела:

I година	Народна македонска поезија
II година	Слова за празниците – Кирил Пејчиновиќ
III година	Македонска крвава свадба - Војдан Чернодрински Крпен живот - Стале Попов Крвава кошула - Рајко Жинзифов
IV година	Пустина – Ѓорѓи Абациев Болен Дојчин - Блаже Конески Црна Арапина - Радован Павловски

1.2.1.1. Историјата на еден женски лик низ призма на романот *Калеш Анѓа* од Стале Попов

Тематиката на конфронтирање на Османлиите и населението од областа на Мариово, во околината на градот Битола, во наратијата на приказната го транспонира прашањето за позицијата на жената од руралната средина во својство на „поробена“ личност која е грабната и истовремено присилувана на потурчување што му изложува на читателот слика со која тој низ призма на фикцијата ги доживува приватните светови на ликовите, кои живеат во години на ропство, каде некаде на најдолната скала се жените и децата. Но, културата, често се коментира, и станува одлика да изведува исклучоци, односно да не е идентична со себеси (Џордан, Ведон, 2000: 181). Во таа смисла, во романот „Калеш Анѓа“ работите се одвиваат и акцентираат околу идентитетот на жената,

кој се смета за главен објект на родовата, етничката, половата и религиската доминација. Во романот јасно е претставена и моќта во рацете на кадијата, на феудалните господари, но и несреќата на селаните, чии животи се константно изложени на опасност.

Во романот е претставен периодот од 1549 год. Тоа е периодот кога Османлиите ги освоиле балканските земји. Истовремено покрива период од седумнаесет години, поточно романот почнува кога Ангел, братот на Анѓа е сè уште дете и има само шест години, додека пак, на крајот од дејството има дваесет и четири години (Pars, 2004:85). Романот започнува со описот на Атапазар, каде што нараторот настојува да укаже и коментира извесни аспекти поврзани со социјалниот статус на христијаните/на рајата, поточно од самиот почеток се соочуваме со проблемот поврзан со значењето на социјалниот, етнички и религискиот идентитет во сижето на романот. Стале Попов со следните зборови ги опишува вработените на пазарот кои се споредуваат и во овој роман со животните:

„Сите овие луѓе- чуварите изгледаа еднакви. Во алиштата искинати, испарталавени, речиси голи, со изгорени градници и плеќи, небричени, неистрижени, разбушавени, немиени, испиени во лицата пропаднати во очите, бетер и од најслабата крава или магаре. Вооружени со по еден голем стап ја држеа дисциплината кај бесните атови и бикови, кои често се клоцаа бодеа меѓу себе“ (Попов, 1987: 5).

Сиромашните селани се претставени како продавачи на животните на богатите турски бегови. Со оваа слика писателот ја нагласува социјалната и економската разлика меѓу двата слоја луѓе, оние кои се потчинети и другите, господарите на имотите, но и на животите на селаните. Од разговорите на поединците за купување и продажба на животни, на читателите им доловува сликата за тоа дека и самите христијани биле продавани како и животните. Турците воопшто не ги ценеле, ниту ги прифаќале како луѓе.

„Навистина ефендилер, немате ли некој каурин да ми дадете фазла за работа? Што е мунасип ќе платам... Турскиот поредок не беше рабовладателски, но на практика токму таков беше зашто покорената раја беше сопственост на бегот и тој располагаше со неа по своја волја, та дури и до продавање на луѓе“. (Попов, 1987: 6-7).

Авторот, истовремено ги информира читателите за општата состојба во Отоманската Империја. На пример, во Прилеп сите бегови биле на возраст над шеесет години, додека пак, младите биле во армијата на Султан Сулејман (Pars, 2004: 75).

Повеќето од младите се враќале хендикепирани, тоа всушност е причина за бескрајната омраза што ја чувствувале кон муслиманите. Во наведениот роман во преден план е поставено прашањето за религискиот идентитет, односно втемелувањето на идентитетските разлики меѓу луѓето врз основа на религиската припадност во која во исто време се проектира и етничката и социјалната разлика. Настаните започнуваат со заповедите на прилепскиот кадија и Арслан-бег кои ги собираат христијанските деца од пазарот и ги носат во нивните анови.

„Не еднаш се беше случило да се соберат од некој силник такви слободни луѓе и за вечни времиња да бидат задржани на односниот чифлиг како чифчии- робови за работа“ (Попов, 1987: 10).

Меѓу земените деца е и Трајков Сирмен, внукот на дедо Богдан од Мариово. Насилно земените деца биле одведувани во Истанбул. Случаите наведени во романот нè водат до заклучок дека родовиот идентитет е оној критериум, врз основа на што се одредува дека на децата им се наметнува идејата дека мажите треба да работат за беговите, додека пак, жените да служат кај нив. По настанот со момчето, Мариовците ги прекинуваат сите односи со Прилеп, бидејќи пределот на Мариово се состои од 12 села каде што не било активно, ниту доминантно присуството на Турците, туку на христијаните кои го обезбедувале својот живот со работење во нивите. По грабежот на нивниот единствен син, семејството Трајков не добива никаква вест, но никогаш не ја губи надежта за промена, односно за сознанија за синот. Изминуваат дванаесетина години, а за нив единствената утеха била ќерката Анѓа. Од друга страна, откако прилепскиот кадија добива информација, дека селаните од Мариово не плаќале даноци за Падишахот, тој со неколку аскери влегува во едно село. Причината за ослободување од плаќање даноци се случила некаде пред сто години кога овие земји им биле подарени на селаните од страна на Мара Султанче. Држејќи ги тапиите во раце, налутениот кадија во рок од еден час решава да ги собере сите даноци кои не биле собирани цели сто години. Всушност, станува збор за проблем кој настанува токму поради етничкиот идентитет, каде што религијата станува културен аспект и мапа која доведува до судири.

„Удри, коли, сечи, тепај! – се слушаше од побеснетата толпа“ (Попов, 1987: 44).

Прилепскиот кадија ги зема младите девојки во својот харем, а селото е запалено. Во харемот е земена и Анѓа, сестрата на претходно насилно одземено дете. Револтирани од настанот, селаните со тапиите в раце го посетуваат кадијата. Но, кадијата земајќи им ги тапиите ги брка, неговата единствена цел била да ги казни луѓето што не плаќаат даноци на државата. Покрај сите настани, Мариовците очекуваат напад од Турците, токму поради оваа причина тие одлучуваат да го срушат мостот во моментот кога турските аскери тргнуваат во напад, со намера да предизвикаат сите да се удават во река. Кадијата со писмо го известува Султан Сулејман и му го раскажува целиот настан, меѓутоа клучна намера во неговите напади или грабеж на населението е намерата да ја потурчи и да ја задржи Анѓа во неговиот харем.

„Помина цела година, завлезе во втората откако Анѓа попадна во харемот на кадијата, и се што можеше направи тој да ја кандиса да се потурчи, па да ја нареди во редот на своите законити анами, ама не успеа“ (Попов, 1987: 54).

Анѓа беспомошна и очајна негира и не го прифаќа исламот и не сака да се потурчи:

„Ако дојде за умирање ќе умрам ама не се потурчувам, ниту пак станувам негова кадана. Нека оди снагата на птиците, барем душата ќе ја запазам“ (Попов, 1987: 61).

Во споредба со другите писатели, Стале Попов значително го акцентира присилното потурчување на припадниците на македонското население, иако ним им било дозволено да го говорат својот мајчин народен јазик, имено тоа е единствен јазик што го знаат, сепак тие биле принудени да посетуваат џамија и во неа да ги реализираат верските убедувања. Од друга страна, кадијата се обидува да ја убеди Анѓа во идниот живот кој таа би го живеела во благосостојба и да го прифати исламот, а на крајот тој одлучува насилно да ја потурчи, имено се заканува со убиство или со казна со која жива ќе ја запали:

„Ако и сега одбие, сама нека си го носи гревот. Ќе ја запалам жива да изгори“ (Попов, 1987: 64).

Една ноќ, братот на Анѓа влегува во куќата на кадијата и ја спасува Анѓа и таа за извесен период успева да биде на слобода. Во тие околности, таа се мажи за Стојан кон кого чувствува љубов. Кадијата решава да се одмазди, така што извршувал чести, но неуспешни напади кои траеле повеќе од десет години. По извесно време, тој заклучува дека Мариовците не може да ги уништи со војна, па одлучува да пристапи со други, различни методи. Исплаќајќи им на двајца Македонци пари, тој ги претвора во свештеници, со цел да ги дознае сите нивни техники на одбрана и нивните недостатоци. По извесно време и подготовки, турските бегови за напад го одбираат христијанскиот празник Велигден и со стотина аскери го напаѓаат селото. Контекстот кој се развива во сижето на романот обезбедува состав на односи кои се конфликтни; тие се поврзани со религиозните разлики и резултираат со предизвикување на насилство. Во процесот на потврдување на идентитетот настануваат конфликти каде што резултатот е скоро секогаш ист, поточно станува збор за последици со многубројни жртви. Економијата, политиката и културата се неколку значајни фактори кои повторливо се појавуваат како клучни мотиви за практикување на насилството во речиси сите романи кои градат наратив поврзан со односот меѓу селаните – христијани и Турците Османлии. Поп-Јаков, таткото на Анѓа, Трајко и братот Јован успеваат да се сокријат во калето Пешта. За Турските аскери невозможно било да се качат на високото кале. По неколку неуспешни обиди, очајниот кадија повторно земајќи двајца Македонци им наредува да влезат во калето како свештеници. Во меѓувреме меѓу поп Јаков и кадијата се случува дијалог во кој поп Јаков го изразува својот став:

„Ние сме ви во стапица, фатете не, дерете не, бесете не, печете не. А сами да се фрлиме во вашите вилици никогаш“ (Попов, 1987: 63).

Македонското население има доверба во свештениците и по долгиот разговор со нив тие им го покажуваат изворот на вода велејќи им доколку нема вода тие ќе бидат принудени да се предадат. Откако свештениците ги презеле овие информации веднаш ги пренеле на кадијата и тој затворајќи им го изворот успева да ги натера да се предадат. Кадијата одлучува да ги запали Поп-Јаков и таткото на Анѓа. По налог на кадијата, останатите бунтовници, а меѓу нив е и Анѓа се испратени во Истанбул. Во истиот период,

во Истабул, Султан Сулејман е веќе починат, а на неговото место доаѓа синот Селим кој крајно е незаинтересиран за владеењето во Империјата, тој му ги остава сите обврските на Мехмет Паша кој го задолжува својот помошник Арслан да го решава конфликтот. Арслан е, всушност, Ангеле од Мариово. Тој меѓу пристигнатите селани и заробеници веднаш ја препознава Анѓа:

„ Анѓо ти ли си Анѓо или твојот дух?! Анѓа се осмели да го погледне овој силен Турчин и просто си го виде својот сопствен сурат во неговиот и веднаш се вцаши, па почна да мрда со устата ширејќи ги рацете за прегратка... Ан... Ан...Ан...нгеле, брате! Ти ли си братче мое? Од каде ти овде? Здрав си ? Жив си? Или се лажам, се препознавам ?“ (Попов, 1987: 153).

Арслан е јунакот кој, заради потеклото, обезбедува услови за да се задржи независноста на Мариовскиот регион кој бил наследен од Мара Султан, односно во тоа му помага и самиот везир. Разрешувањето на заплетот во романот „Калеш Анѓа“ е во рамките на педагогија во која историската позиција на Турците Османлии е исклучиво негативно обележана. Стале Попов ги генерализира Турците како зулумци што влијае на повторливо обликување на ликовите во сосема негативна слика. Еден од примерите каде што се отсликува сета негативност и безмилосност на Турците е видлива во сцената која се случува на прилепскиот пазар, каде што децата припадници на македонското население биле присилно земани и биле носени на воспитување и школување во Истанбул:

„Едни беа за готови пари, други имаа широки пасишта по чифлизите па им треба овци, говеда, коњи, на помладите им беа умиштата по поубавите и млади мариовки, а сите заедно го спремаа пеколното клање на старците, жените и децата што не беа за никаква употреба, за кои сејмените, од своја страна, пак ги вадеа јатаганите и гледаа дали се доста остри за да можат да поништат што повеќе нечисти ѓаури и со тоа да си осигураат подобро место во рајот, та кога ќе појдат кај големиот пророк, да има со што да му се фалат“ (Попов, 1987: 32).

Повторно ќе се навратиме на сликата со која Стале Попов извршените напади и бруталното однесување на Турците го опишува како „животинско“ во смисла на едно радикално и исклучиво означување на поробувачите, како единствени во намерата и начинот на дејствување.

„Како волци кога гледаат стадо овци, ги наострија сите забите. Им се отворија сите преѓешни апетити и да можеа веднаш да летнат, од височината и да паднат врз стадото“ (Попов, 1987: 30).

Мора да наведеме дека Попов, само во еден дел од романот нагласува дека има добри Турци, како што се Арслан и Мехмет Паша, но тие потекнуваат од христијанско семејство, поточно нивната религиозна ориентација е поврзана со потекло за кое имаат меморија и по однос на кое чувствуваат обврски и одговорност по линија на роднински врски со луѓето спроти кои стојат, а имаат позиција на моќници, но во тој момент на нивно дејствување како возрасни луѓе, тие се на страната на Турците Османлии, тие имаат исламска вероисповед. Со други зборови, Стале Попов преку својот роман влезен во рамките на програмите за книжевност и едукација на учениците транспонира едноставна и секогаш негативна слика за Турците, односно во неговиот роман тие се типични ликови со негативни одлики. Исклучокот се обликува во ситуации во кои потеклото, односно обичајот за одземање на децата од сиромашните христијански семејства станува причина за промена на односот на овие луѓе, кои од позиција на моќ во Османлиската Империја им помагаат на своите роднини од кои се имаат разделено, а кои според замислениот заплет од настани ги препознаваат и ги спасуваат од страдањата. Попов посебно значење им дава на турцизмите на рамниште на јазикот, тој често употребува турски поговорки. Може да се заклучи дека идентитетот како проблем и како моќна компонента во рамките на романот „Калеш Анѓа“ е еднодимензионално е впишан во ликовите на претставниците на населението со христијанска религиозна ориентација, кое говорело македонски народен говор, а кое е спротивставено на Османлиите како насилници и им служело со векови. Во таквата идентитетска рамка се открива смесата од активноста на различните јазици, религии и етноси во исто време, односно хибридноста на идентитетот по однос на културата на живеење во Османлиската Империја (Попов, 1987: 31).

Стале Попов во романот *Калеш Анѓа* ликовите ги обработува со пристап кој го зголемува репертоарот од интервенции, а со тоа и начинот на кој им дава определена повеќеслојност и длабочина при обликувањето, но која не се идеализира преку легенди или преданија, туку се конкретизира преку реакции, психолошки рефлексии и описи, портретирања кои опстојуваат и во народната песна резултат на опишаниот отпор на

младата девојка изложена на притисок да ја напушти христијанската вера. Така, ликовите Арслан бег, Ангеле, Мехмет паша, Анѓа и таткото на Анѓа се ликови со сосема различен карактер. Попов уште од самиот почеток на романот ја отсликува мрачната средина преку ликот *Арслан-бег* кој насилно земајќи ги христијанските деца од прилепскиот пазар ги носел во Истанбул со цел да се заблагодари на Кануни Султан Сулејман, што го поставил како кадија. Во долунаведениот исказ очигледно се гледа неговата бесчувствителност и негативност:

„Навистина ефендилер, немате ли некој каурин да ми дадете фазла за работа? Што е мунасип ќе платам...“ (Попов, 1987: 6).

Кадијата Арслан-бег низ призма на верската ориентација и убедувања одлучува да го нападне регионот Мариово, каде што веќе претходно независноста им била дадена на селаните од страна на Османлиите. Но, тој со сета итрина успева да ги земе тапиите од Мариовците. Составот од постапки го претставува во главата на децата – читатели преку исклучително негативни својства. Тој е, истовремено и човек кој чувствува задоволство гледајќи го страдањето на другите. Тоа може да се забележи во делот каде што Арслан-бег ги казнува луѓето според светата книга Куран која се смета за единствен закон. По апсењето на Поп Јаков и таткото на Анѓа кои биле главните бунтовници, Арслан-бег на мошне нечовечен начин мисли како да го изврши убиството. Пукањето во човек и сечењето на главите за него не претставувало задоволство, бидејќи тоа за него претставувало само мигновено страдање со кое веднаш настапувала смртта. Токму поради тоа, тој бара страшна казна. На крај одлучува да ги запали и ужива во мизерниот пејзаж. Кадијата Арслан-бег умира со природна смрт без да биде казнет. Од друга страна, ликот Ангеле (Арслан) е всушност едно од христијанските деца кој на деветгодишна возраст бил принуден да оди во Истанбул, каде што бил обучен како јаничар. По успешното и храброто војување во близината на Белград, бил донесен во групацијата на јаничарите каде што бил под заштита на Мехмет паша. Во јаничарската куќа тој е претставен како Турчин кој ги мрази христијаните. Ангеле (Арслан) имал улога да ги обучува почетниците да ја мразат христијанската вера, нагласувајќи им дека е потребно да убијат многу христијани за да ја

освојат довербата на султанот. Корисно е да се наведе дека Попов, при градењето на ликовите, дава контрадикторни информации, на пример, ликот на Ангеле, како типичен Турчин, е воведен во дејството како човек со хибриден идентитет, тој е лик-Турчин со христијанско потекло кој ги минал праговите на едукација во османлиската војска, затоа во почетокот е претставен како симбол на злото. Реципиентот може да реагира на овој вид на идентитет како на лик кој без да биде моќен е едуциран и изграден како човек со верба во тоа дека христијаните се непријатели. Тоа е една од моќните стратегии на влијание на Империјата која често и доминантно е актуализирана во романите од детската книжевност. Во неа за детето-читател се особено интересни, а за авторот продуктивни овие ликови, бидејќи тие се корисни и функционални на крајот од составот од дејствија, тие помагаат за позитивно разрешување на конфликтите на приказната во корист на оние кои се изложени на страдање. Во таа смисла особено се интересни ликовите со т.н. хибриден идентитет. Од друга страна, односно гледна точка, тој е лик кој никогаш не го заборава своето родно место. С. Попов во неколку дела од романот го нагласува тоа со дејствија во кои ја става во прв план неговата потреба, желба, го истакнува значењето на меморијата или на потекло, заради кое им помага на Мариовците, иако живее и се издигнува, се гради како лик во сосема друга култура, а народниот јазик повеќе не го говори, го заборава. Како резултат на контрастните толкувања може да се заклучи дека Ангеле/Арслан, како што неговата хибридна идентитет е претставена и преку името на ликот, е актуализиран и активен како лик кој низ дејствијата каде клучна улога добива свеста за потеклото. Во продолжение на романот, Попов наведува дека ликот Мехмет паша е, всушност, по потекло од деловите на Империјата населени со српско население. Со тоа, писателот упатува на определена педагогија според која детето-читател треба да го разбере системот во кој османлиската Империја, таа која е претставена како апсолутна моќ дејствува насилно врз поединецот, особено врз децата кои ги образува и едуцира во околности во кои тие треба да го забораваат потеклото и минатото. Сепак, потеклото се покажува низ овој едукативен аспект на лектирите има силно влијание врз свеста на идните војници кои секогаш се отелотворуваат како добродетели на „своите“, на населението од каде потекнува нивниот живот, а од каде заминале и го промениле низ образование својот идентитет. Ликот на Анѓа, сестрата на Ангеле/Арслан е обликуван во контекст на средината во која живее, сосема мотивирана е нарацијата низ која таа е стереотип за девојка од село, бистра, вредна

и убава девојка која била присилно земена и однесена во харемот каде што сакаат да ја потурчат, Сепак, со нејзиниот лик, Попов вградува една нова димензија во поимањето на женските карактери. Таа е прототип на храбра жена во борба со околности во кои е сама и во кои нејзиниот живот е во опасност. Така, нејзиниот лик се идеализира, а отпорот кој го дава, потоа, нејзиното однесување кон кадијата, станува пример за одбрана на верата. Овој аспект на одбрана е интересен вид на реакција произлезена од стереотипот за конфликтноста меѓу Турците Османлии и македонското население, инаку периодот во кој е издаден романот е 1958-та година, а тоа значи дека по однос на другите национални ориентации во споменатата епоха на комунизам, атеизам се чини неверојатно актуализирањето на предметот на религиозната ориентација. Но, и во епохата на атеистичката, на комунистичката идеолошка доминација во општествената стварност, книжевноста на романот посветен на конфликтот меѓу Турците Османлии и македонското население доминантно е фокусиран врз обликување на сижето и карактерите кои се врзуваат за христијанството или исламот како за своја вера и причина за отпор или напад, а тоа е основа македонското население да го брани својот идентитет или припадност, бидејќи со тоа истовремено симболично ја одбранува и својата етничката припадност. Конечно, романите со историската тематика која го опфаќа историскиот период на борба со Турците Османлии главно се засноваат на прашањата врзани за религијата. Според нејзините карактеристики, Анѓа е пример за типично македонска девојка, исклучително храбра, упорна и горда. Така во доменот на педагогијата со оваа книга се пренесуваат до свеста на децата особено впечатливи модели за однесување, етички кодекс кој подразбира доследност и издржливост и во услови на безизлез и насилство.

Попов во својот роман *Калеш Анѓа* се концентрира врз негативните и убедливо сурови слики на Османлиите. При опишувањето, романсиерите не ја нагласуваат дистинкцијата меѓу оние кои постапуваат со различен став кон македонското население, оние кои имаат морални параметри на однесување и човечност, чувство за праведност, едноставно се инсистира на доминантната и стереотипна слика на Турците Османлии кои се злосторници. Уште од самиот почеток на романот, Попов ја раскажува ситуацијата со која ги одделува Османлиите како априори негативно настроени господари кои во конкретните слики се оние кои мамат, ја злоупотребуваат „рајата“, тие се оние кои прават грабеж и на луѓе и на стока и ги злоупотребуваат селаните припадници на македонското

население. Османлиите се оформуваат во свеста на детето читател единствено како исклучително безмилосни и примитивни. Покрај тоа, Попов ги претставува турските чифлик сајбии вклучувајќи го и кадијата и при тоа инсистира на димензија со која се исклучува секаква правда, напротив ликот на кадијата е оној кој е парадигма за неправедното и насилно однесување и само низ таа призма читателите-деца го разбираат однесувањето на оние кои судат и казнуваат, бидејќи имаат моќ тоа да го практикуваат. А тие се во суштина парадигма за неморални луѓе. Преку долунаведените зборови тоа обликување на сликите станува очигледно:

„Кадијата нареди да се бијат главните луѓе до смрт за непослушност и овие веќе пискаа, стенкаа, офкаа и пцуеја под ударите на дабовите и буковите суровици. Обрачот се приближи и до црквата каде што ги затече сите млади луѓе, жени и деца и добре му дојдоа сите на куп да не ги собираат од куќа на куќа...“ (Попов, 1987: 37).

Нараторот во врска со настаните говори за тоа дека извршените напади споредено со однесувањето на животните, е „животинско“ однесување. Со тоа, тој укажува на нечовечкиот однос на Османлиите. Во одредени делови на романот следиме психички и физички насилства во кои жртвувани се припадниците на македонското население, селаните. Таков е примерот каде Мариовците не сакаат да го напуштат конакот на кадијата, а Турците извикуваат:

„Удри, коли, сечи, тепај! – се слушаше од побеснетата толпа“ (Попов, 1987: 41).

Османлиите се во континуитет врзани во негативна слика, а една од најекстремните е онаа во која тие посакуваат христијаните да ги видат во огнот, како горат. Со други зборови, да го гледаат чинот на горење и нивните мртви тела. Во овие насилни сцени од романот на Стале Попов дури и имамот, кој е религиозно свештено лице во исламот, е претставен како лик кој се гордее со фактот дека ќе ја има честа да ги запали телата на двајцата бунтовници од Мариово. Стале Попов ги претставува Турците како вистински душмани. Во одредени делови од романот се споменуваат позитивни карактеристики на одредени ликови од исламска вероисповед, но С. Попов ги обликуваат

на начин на кој тие нужно имаат христијанско потекло, односно имаат „христијанска крв“, тоа е изворот на нивниот позитивен однос и спасувачка реакција кон македонското население. Позитивните својства се стереотипно поврзани со потеклото кое некаде во позадината, во минатото од животите на овие ликови, исклучоци од насилното однесување е врзано за селото, за роднинските врски со селаните, за христијанската религија од која потекнувале и емпатијата се раѓа заради тие причини, тие се единствените кои можат да ја развијат, но не и остатокот од ликовите на Турците Османлии.

1.2.2. Наставната програма по книжевност во Република Србија

Наставната програма по книжевност во Република Србија за основните и средните училишта е детално структурирана и целосно интегрирана во општото образование. Програмата има за цел да ги развие литературните и културните компетенции на учениците, како и да ги запознае со значењето на книжевноста во формирањето на личноста и културниот идентитет. Програмата ги развива литературните и јазичните вештини на учениците, како и нивното културно разбирање. Целите вклучуваат развивање на критичко размислување, интерпретативни и аналитички вештини, како и подобрување на писменото и усно изразување. Во основните училишта, програмата обично вклучува читање дела од српската и светската детска книжевност, како и кратки текстови од класичните и современите српски писатели. Во средните училишта, учениците се запознаваат со поширок спектар на литературни жанрови, вклучувајќи романи, драми, поезија и есеистика, како и со дела од светската книжевност од класични автори до современи претставници на светската литературна сцена. Од друга страна, историските романи кои се предмет на ова истражување играат клучна улога во пренесувањето на историски случувања и персоналните искуства на ликовите во контекстот на минатото. Овој жанр не само што ги оживува минатите епохи, туку и ги истражува нивните социјални, политички и културни аспекти. Во наставната програма за основно образование по книжевност во Република Србија се обработуваат следните лектури, каде што се застапени Турците Османлии.

I одделение	/
II одделение	<p><i>Branko Ćopić: Doživljaji mačka Toše 1956</i></p> <p><i>Dušan Radović: Izbor iz antologije srpske poezije za decu : rat (za stanbulsku princezu) 1964</i></p> <p><i>Izbor iz narodne književnosti 1978</i></p> <p><i>Srpske narodne bajke 1972</i></p>
III одделение	<p><i>Čudotvorni prsten: izbor iz usmene književnosti (Osmanskog carstva)</i></p>
IV одделение	<p><i>Dušan Radović: Poziv na putovanje</i></p>
V одделение	<p><i>Branislav Nušić: Hajduci 1964</i></p> <p><i>Milovan Glišić: Prva brazda 1948</i></p> <p><i>Narodne epske pesme starijih vremena: Zidanje Skadra</i></p> <p><i>Narodne pripovetke: Ero s onoga svijeta 1956</i></p> <p><i>Stevan Sremac: Čiča Jordan 1966</i></p> <p><i>Vuk Stefanović Karadžić: Žitije ajduk Veljka Petrovića</i></p>

<p>VI одделение</p>	<p><i>Epske narodne pesme o Kosovskom boju: Smrt Majke Jugovića;</i></p> <p><i>Epske narodne pesme o Marku Kraljeviću: Marko Kraljević i vila; Marko Kraljević ukida svadbarinu; Marko Kraljević i Musa Kesadžija</i></p> <p><i>Vuk Stefanović Karadžić: Život i običaji naroda srpskoga</i></p>
<p>VII одделение</p>	<p><i>Epske pesme pokosovskog ciklusa: Smrt vojvode Prijezde</i></p> <p><i>Epske pesme hajdučkog ciklusa</i></p> <p><i>Epske pesme uskočkog ciklusa: Ivo Senković i aga od Ribnika; Ropstvo Janković Stojana</i></p>
<p>VIII одделение</p>	<p><i>Ivo Andrić: Most na Žepi</i></p> <p><i>Laza Lazarević: Sve će to narod pozlatiti;</i></p> <p><i>Milovan Glišić: Prva brazda</i></p> <p><i>Narodne balade: Hasanaginica</i></p> <p><i>Petar Petrović Njegoš: Gorski vijenac</i></p>

Во средното образование, пак, се обработуваат следните книжевни дела:

I година	<i>Ivan Gundulić: Osman</i> <i>Narodna balada: Hasanaginica</i> <i>Narodne epske pesme: Banović Strahinja; Boj na Mišaru; Marko pije uz Ramazan vino</i>
II година	<i>Ivan Mažuranić: Smrt Smail-age Čengića</i> <i>Ivo Andrić: Mustafa Madžar</i> <i>Stevan Sremac: Zona Zamfirova</i> <i>Vojislav Ilić: Jutro na Hisaru kod Leskovca;</i>
III година	<i>Ivo Andrić: Na Drini ćuprija;</i> <i>Ivo Andrić: Prokleta avlija</i>
IV година	<i>Meša Selimović: Derviš i smrt</i>

1.2.2.1. Наративната структура и сликата на другиот во историскиот роман *Мостот на Дрина* од Иво Андриќ

Во текот на историјата на човештвото делата се именуваат како универзално културно наследство кои играат важна улога во пренесувањето на вредностите од минатото во сегашноста. Несомнено, еден од важните дела на културното наследство се мостовите кои

се сметаат за икони во регионот каде што се наоѓаат. Со други зборови, мостовите го носат идентитетот на самиот град и сведочат на многу настани. Иако мостовите се камени или бетонски структури што поврзуваат две далечни места, тие истовремено ги спојуваат и различните култури со тоа што понекогаш и стануваат почетни места на војната (Вауган, 2014: 271-282). Многу градови во светот се познати по своите мостови. Понекогаш овие мостови ја надминуваат популарноста на самиот град, како што е и мостот на *Дрина* која се наоѓа во Босна и истовремено станува инспирација на писателот Иво Андриќ да го напише романот *Мостот на Дрина*. Покрај неговата книжевна вредност, мостот на Дрина претставува историска панорама на културата на Босна во период од четири века, која е истовремено и местото каде што се родил и воспитал самиот автор. Гледано поопширно, историската тематика со која Андриќ навлегува во времето од периодот на доаѓањето на Турците Османлии се до нивното заминување, се гради мрежа од слики кои на учениците им пренесуваат еден живописен свет на живеење покрај реката Дрина каде главен лик на настаните е мостот. Пред да преминеме на историската тематика и на Османлиската перцепција во романот, би било корисно да ја разгледаме кратката историја на географскиот регион Босна и пристапот на Османлиите во самиот регион: Босна, која содржи многу различности, се состои од културен и религиозен мозаик. За главниот град Сараево се користи терминот Ерусалим. Историски гледано, Босна, била под античката бутмирска култура и долги години останала под доминација на Келтите, Илирите, Римјаните и другите заедници. На крајот од VI век со иселувањето на *Аварите* во регионот кои истовремено имале многу блиски односи со словенскиот народ, христијанството и исламот стануваат еден од најважните фактори која ја одредуваат етничката структура во Босна. Друг значаен настан во историјата на Босна е османлиското освојување кое се случило во 1463 година. Со нивното освојување во Босна започнува нова културна и политичка ера затоа што, по овој датум, Босанците кои припаѓале на богомилската секта колективно го прифатиле исламот. Од овој период сè до 1908 година поточно австро-унгарскиот суверенитет, таа била гранична земја на Отоманската Империја. Со други зборови, овие земји функционираше речиси како тампон помеѓу истокот и западот. Во оваа територија биле обучени многубројни војници и државни службеници кои биле секогаш блиски со управниците на Истанбул. Во 1918 година Босна станува дел од српско-хрватско-словенечко Кралство, по турско-руската војна од 1877-

1878 година и откако австриско-унгарската Империја ја презема оваа земја. Во 1970-те години јужнословенечката земја која била во вистинска смисла модел за светот станува пандорина кутија за Османлиското Царство. Религијата како најважниот идентитет меѓу Србите, Хрватите и Босанците ја открива длабочината на грешките која настанала меѓу нив. Иако елементот на религијата бил елиминиран во периодот на Тито, тој повторно се појавува како доминантен и карактеристичен елемент по Тито (Baugam, 2014: 271-282). Доколку се навратиме на историската тематика на романот, тоа што може да го истакнеме е дека, како и во други наративи, Андриќ, својата уметничка моќ на наблудување ја истакнува како општествен научник, со тоа што се обидува со мошне објективна перспектива да го толкува животот на народот во Босна поточно Балканскиот народ од доаѓањето на Османлиите сè до австро-унгарското владеење.

Мостот на Дрина претставува еден вид историско-хронолошки роман. Во овој роман се опишани луѓето кои живеат во различни периоди и под различни услови. Всушност, романот ја обработува хронологијата на еден град, кој го опфаќа периодот од четири века. Тоа што може да се забележи е дека, во романот нема ниту една ситуација за да го претставува главниот настан или главниот лик. Всушност, во делото има многу настани кои сами по себе можат да создадат своја приказна. Во овој интегритет, *Мостот на Дрина* поврзува различни луѓе, од различни генерации, различни приказни кои живееле со векови во и околу мостот на Дрина. Фактот дека сите поединци се поврзани со главниот мотив на романот кој е всушност мостот му дава на делото субјект или интегритет на содржината. Тоа може да го видиме уште во првиот дел од книгата каде што Андриќ ја споменува оваа одлика:

„Меѓу животот на луѓето во касабата и овој мост постои блиска, вековна врска. Нивните судбини се така испреплетени што не можат ниту да се замислат ниту да се кажат одделно. Поради тоа приказката за извикнувањето и судбината на мостот е во исто време и приказка за животот во касабата и нејзините луѓе од поколение на поколение, исто така како што низ сите раскажувања за касабата се провлекува и линијата на камениот мост на единаесет арки, со порта, како круна, во средина“ (Андриќ, 1966:18).

Интересен момент во романот е тоа што авторот патува низ векови следејќи ги различните промени и иновации во градскиот живот кои одекнуваат од историски настани. Во овој случај, тој ги избира најдобрите услови и околности, како и лица кои ги

карактеризираат овие историските настани. Токму затоа, освен многу различни општествени настани, во романот има богати, различни судбини и луѓе. Настаните во романот започнуваат во XVI век, поточно кога Турците собираат даноци за крв од христијаните, додека завршува во 1914 година со уривањето на мостот. Историската тематика со која навлегува авторот го доведува ученикот на општествени и индивидуални судири со што преживува „криза“, токму затоа улогата на наставникот е значајна при што може да им помогне на учениците да ги согледаат историските факти од вистински агол. Во овој контекст воспитната функција на наставникот е мошне важен фактор бидејќи иако стекнувањето на знаења спаѓа во доменот на образованието, има воспитен карактер од аспект на ставовите на индивидуата кон знаењето, кон потребата да се учи, потребата знаењата да се применат во практика (Гоговска, 2000: 13). Сложеноста на историските романи поставуваат бројни општествени и педагошки прашања токму затоа наставниците имаат тешка и суптилна улога со интерес на заштита на личноста на детето и обезбедување на позитивно влијание врз неговите емоции. Со други зборови, да се создадат здрави личности кои ќе бидат способни да го разликуваат доброто од лошото. Настаните кои влијаат на емоциите на децата може да се групират во три наслови: настани од периодот пред започнување на изградбата на мостот, настаните за време на изградбата на мостот и настаните од периодот по неговата изградба. Во 1516 година, многу српски деца од Соколовиќ и другите села во Босна присилно биле однесени од страна на турски војници и одведени во Истанбул со цел да бидат израснети во каменоломот Јеничери. Меѓу овие деца е и *Мехмет паша Соколовиќ*, кој подоцна ја кренал својата позиција на везир и го поставил своето име како познат државник во светот. По извесен период Мехмед паша им наредува на луѓето да изградат мост над реката Дрина во Вишеград, како доказ на лојалност кон сограѓаните од неговото родно место. За изградбата на мостот биле потребни многу години, што истовремено предизвикало многу непријатни настани, а сето тоа било индиректно поврзано со многу натприродни работи. Во романот секоја глава содржи различна приказна. Првата глава нè запознава со градежниот работник *Раде Неумар*, за кој се верува дека живеел со векови и дека сите убави српски куќи и другите структури во регионот се негово дело. Тој бил одличен градежник и бил бесмртен пред очите на српскиот народ. Втората глава се однесува на *Црниот Арап*. Се верувало дека Арапите кои живееле среде мостот имале моќ и дека лицето кое ќе се соочело со нив

дефинитивно умираше. Од друга страна, во романот има уште две приказни кои се толкуваат различно од страна на христијаните. Според нив, големите стапки на двата краја на мостот припаѓаат на коњот на кралот Марко, додека според муслиманите, тој му припаѓа на националниот херој Алија Церцелез. Со тоа може да заклучиме дека, Андриќ раскажува приказни за мостот, кои се украсени со неговата имагинација но, истовремено не занемарува да ги известува читателите дека се резултат од некои факти. На пример, Раде Неимар е всушност мајсторот Антонио од Хрватска, кој бил лично вклучен во изградбата на мостот, додека Арапот кој живеел среде мостот е всушност помошникот на мајсторот Антонио.

Во продолжение на романот се среќаваме со неколку вакви гласини. Како на пример, Абид ага кој е одговорен за изградбата на мостот истовремено донесен од Анадолија по налог на самиот Мехмед паша. Абид ага се согласува со локалното население да го заврши мостот што е можно поскоро. По собирањето на камени материјали и дрво потребни за мостот една година, работата била прекината во зимските месеци. Иако стотици луѓе работеле, изградбата на мостот напредувала многу бавно. Поради оваа причина, Абид ага ги собира сите мажи од околните села и градови на полноќ. Но, повторно, сè напредувало многу бавно. Христијанските работници, кои веќе немале никакви овластувања, одлучуваат да го срушат едниот дел од мостот за да се ослободат од овие притисоци. Оваа идеја ја предложил младиот Србин по име Радислав, кој бил доведен за работа од околните села. Една од напишаните глави е токму за него. Тој собирајќи ги сите христијани ги раскажува своите цели:

„ Браќа, ни дотегна и треба да се браниме. Гледате убаво дека оваа градба ќе не запустити и ќе не изеде. И децата ќе ни кулучат на неа, ако уште остане нешто од нас. За нашата запустување се прави ова, а не за нешто друго. На сиромаштијата и на рајата мост и не ѝ треба, туку на Турците; а ние ниту дигаме војска ниту водиме трговија; и селото е многу за нас. Туку, ние неколку души се договоривме да одиме ноќе да го туркаме и да го расипуваме, колку што може... Друг пат немаме, а нешто треба да се прави“.

(Андриќ, 1966: 36-37).

За кратко време, меѓу Турците и христијаните почнало да се зборува за постоењето на имагинарна моќ што го спречува завршувањето на мостот. Дури се шпекулирало дека овој дух предвидува дека две христијански деца е потребно да бидат погребани на самиот

темел на мостот за да може да се заврши. Всушност, тоа била жена Србинка со ментална попреченост, која не знаела од кого останала бремена, родила близнаци кои починале веднаш. Но, лудата Илинка, која не верувала во тоа, се обидувала да ги бара и доаѓала на мостот со тоа што тврдела дека нејзините деца се таму. Некои луѓе, кои знаат да ги искористат ваквите прилики, споделуваат гласини во околината со тоа што на секое прераскажување додаваат нови работи. Од друга страна, Абид ага, кој не верува во реалноста на ваквите гласини, инсистира да ги бара оние што го уништуваат мостот и по долги следења на настаните го фаќа на дело Радислав како го руши мостот на полноќ. После долгото измачување на Радислав, за да биде лекција за сите останати, бил заврзан на еден дрвен мост, а потоа фрлен на кучињата. Но, неговите загрижени роднини даваат пари на Ромот, кој бил одговорен за телото на Радисав, да не го даде телото на кучињата, со тоа што ќе можат да го погребат. Смртта на Радислав предизвикала нови гласини кај луѓето. Се верувало дека тој бил погребан од имагинарни сили и дека секоја вечер светлина од небото се симнувала на неговиот гроб. Така, со елиминацијата на лицето што ги предизвикуваше сите пречки, Абид ага сметал дека сè ќе се среди и мостот ќе биде завршен што е можно поскоро. Затоа, неговиот притисок врз работниците кои работеле на мостот ден за ден се зголемувал. По извесен период, измачувањето на работниците кои истовремено не биле ниту платени од страна на помошникот на Абид ага, било пренесено на Мехмед паша. Како резултат на сето ова, тој бил разрешен и однесен во далечните краеве во Анадолија. На местото на Абид ага, кој ги отежнил животите на луѓето, дошол Ариф бег, кој во суштина бил многу добар човек. Благодарение на неговата дисциплина и позитива, Ариф бег учествува во изградбата на мостот, ханот предвиден за гостите, палатата и караванот изграден за гостите. Конечно, по долгите напори и лошите настани, изградбата на мостот се завршува:

„Е луѓе луѓе, што изникна во оваа наша касаба!.. И ова уште не е ништо... гледате ли како го тимарат и го дотеруваат како коњ за на панаѓур!“ (Андриќ, 1966:78-79).

Авторот започнува со раскажување на историските настани од XVII век. Еден од најважните историски настани на векот било повлекувањето на Османлиите од

територијата на Унгарија. Овој настан се рефлектира во анок-гостилницата изградена во Вишеград заедно со мостот пред неколку години. Фондацијата, која го презела одржувањето на анок, банкротирала и така анок бил оставен на сопствената судбина. Така, месеците и годините минувале и кога работниците не можеле да добијат пари, го напуштале анок. Даут оца Мутевелич, кој е познат само како управител на анок, не го напушта и се обидува да се грижи за него до крајот од неговиот живот:

„Даут-оца правеше се за да го спаси и да го одржи во живот анок. Најпрво трошеше од своето, а потоа почна да се задолжува кај роднините... На оние што му префрлуваа дека се упропастува чувајќи го она што не може да се зачува, им одговараше дека тој добро ги вложува своите пари, зашто му ги дава на Бога на заем и дека е тој, како мутевелија, последниот што смее да ја напушти оваа задужбина што ја напуштиле, изгледа сите“ (Андриќ, 1966: 90).

По смртта на оцата, анок се распаѓа и како резултат на историските настани што се развиле во XVII век, тој ја потенцира врската помеѓу историските настани и секојдневниот живот, додека објаснува како традицијата на гостилниците/аноките имале значајно место во секојдневниот живот на луѓето. Истовремено, кажува за еден стар Османлија кој се труди да ја задржи гостилничарската традицијата со сите свои суптилности. Андриќ, преминувајќи на XVIII век раскажува за прелевањето на Дрина, како еден од најважните настани за тој век, период кога Дрина се преплаувала на секои пет или шест години, со тоа што предизвикувала уништување на многу домови и семејства. После многу години, водата, која го надминала мостот, однела многу куќи и луѓе, но им овозможува на луѓето да се придржуваат уште повеќе. Турците, Евреите и христијаните кои се оддалечени едни од други во секојдневниот живот, по овој настан, попот Михајло, Мола Исмет и рабинот Елиас со нивните топли и искрени разговори ни покажуваат вистинска солидарност. Во XVIII век, покрај катастрофите со Дрина, границите на Отоманската држава продолжуваат да се тресат. Во Србија се случува познатото востанието Караѓорѓе. Ефектите од ова востание можат да се видат и во градот Вишеград, кој се наоѓа на границата помеѓу Србија и Босна. Српските бунтовници, кои успеале да се пробијат, пукале во турски куќи со топови. Настаните за востанието успеа да го подели народот на: Турци и христијани. Додека Србите во Србија се молеле да се прошири бунтот во Србија, Турците се молеле и

настојувале да ги задушат овие настани и да продолжат според стариот поредок. Сите кои волонтирале да го задушат револтот во Србија, им помагала на војската со војници и со пари. Постојат дури и оние кои го чувале Вишеградскиот град ноќе со бандата доброволци што ги основале и им помагале на османлиските војници. Друга причина за зголемување на омразата што постои кај христијанскиот народ е тоа што Турците чии куќи биле запалени од страна на бунтовниците во Србија, ни кажуваат дека тоа е населението што живеело во Босна и Вишеград.

„Но сега, поради буната во Србија, настапија подруги времиња и поостри мерки. Од Србија пристигнаа во касабата неколку турски фамилии на кои во станиците им запалиле се; тие шират омраза и бараат одмазда. Насекаде се поставија стражи и се засили надзорот, а домашните Турци се загрижени јадосани и зловолни, та на се се гледа подозриво и крвнички“ (Андриќ, 1966:108).

Турците со сите овие чувства убиваат еден постар човек и едно младо момче. Михајло, познатиот свештеник во градот, го добива својот дел од омраза и е убиен од Турците.

„Така се обновуваа поколенијата покрај мостот, а тој како прав ги истресуваше од себеси сите траги што ги оставаа на него него преодните човечки нарави и потреби, и остануваше по се неизменет и неизменлив“ (Андриќ, 1966:119).

Во првите години на XIX век започнува тивкиот колапс на Отоманската Империја. Додека овој настан предизвикува Турците во Србија да мигрираат во Босна, тоа исто така, влијаело на муслиманско-христијанските односи во нивниот секојдневен живот. Друг инцидент што ги зафаќа луѓето во Босна во средината на векот е епидемијата на чума. Покрај политичкиот колапс и чумата, опишани се и личните катастрофи на луѓето кои живеат во градот на мостот Дрина. Авдага Османогич, едно од познатите имиња на градот, доживува семејна трагедија. Славниот трговец, кој е чесен и секогаш познат по губењето во трговијата, банкротира и одлучува да ја омажи својата ќерка Фата, која е легендарна со нејзината убавина, со синот на еден од богатите луѓе на селото Незуке. Фата, која не може да се спротивстави на одлуката на нејзиниот татко, се самоубива фрлајќи се себеси во реката, додека преминувала на мостот за нејзината свадба:

„Уште истиот ден приквечерината падна дожд, обилен и необично студен за тоа време на годината. Дрина дотече и се замати. Утредента надојдената жолтникава вода го исфрли Фатиниот леш на едно плитко место кај Калата“ (Андриќ, 1966:144-145).

Како резултат на повторно избувнатите бунтови во Србија во 1800 година, турските и српските села биле повторно запалени, а на мостот се наоѓале голем број загинати лица. Наскоро започнува да се зборува дека султанот ќе ја предаде Босна на Австријците без да војува. Така настанала групација помеѓу Турците, оние што сакаат да се борат и што не сакаат да се борат. Додека група предводена од градското муфтиство сакала да реагира на Австријците што се приближувале кон градот, Али Хоџа Мутевелич, еден од водечите во градот, се спротивставува на ова. На крајот, Турците, кои не ја прифатија оваа состојба со приближувањето на непријателот, инсистирале да останат како Али Хоџа, кој бил решен да го продолжи животот, отколку да ја напушта својата земја. Поради состојбата Турците беа многу вознемирени, а сето тоа се пренесуваше преку градскиот имам- самата помислата дека овој исламски поредок кој живее стотици години ќе исчезне, длабоко го вознемируваше него.

„Тој беше несреќен и огорчен како што може да биде само правоверен муслиман, што гледа дека неизбежно се приближува туѓата сила пред која овој древен исламски ред не ќе може долго да опстане“ (Андриќ, 1966:153).

Во продолжение на романот името Али Хоџа се раскажува како борбен карактер кој се труди да ги продолжи традициите и да застане храбро како вистински Турчин. Од друга страна, придружните измени на австриската армија наскоро станале трагедија за босанските Турци. Би било многу тешко за Турците да се навикнат на новата армија.

„ Овие луѓе, родени и израснати во овој зафрлен крај на Турција, и тоа дотераната Турција од XIX век, немале, се разбира, никогаш случај да запознаат вистинска, силна и добро организирана војска на една голема сила. Сè што можеле да видат тие досега беа неполните, лошо хранети, лошо облечени и

неуредно платени единци на царскиот аскер или, што е уште полошо, насила собраниот босненски башибозук, без дисциплина и одушевеност“ (Андриќ, 1966:172).

Додека австриската армија добро ги третираше луѓето, прво одлучиле да направат некои промени во изгледот на градот Вишеград, почнувајќи со нови станбени области со што се сечеле дрвата на околните шуми. Тие ги рушеле старите затворени продавници во чаршијата и граделе повеќе модерни продавници со метална обвивка и плочки. Изградени се и нови места на пазарот и судски згради. Во продолжение на оваа структура, која траела неколку години, караванот, кој бил напуштен до мостот и што требало да се сруши, доаѓа на ред и палатата и на нејзино место да се изгради воена зграда. Меѓу новите згради, само мостот останува како единствен што потсетува на старите остатоци. Оваа ситуација различно се рефлектира кај локалните Турци. Додека некои не реагираат, се обидуваат да останат во чекор со иновациите, некои пак продолжуваат да се борат да го одржат стариот живот како на Али Хоџа, кој секогаш се истакнува во новиот поредок со неговиот животен стил, но тој никогаш не бил вознемирен од надлежните на каков било начин. Али Хоџа, кој инсистира и успева да не го струшат неговиот стар дуќан во чаршијата, со црвениот турски фес, традиционалната турска облека и со неговиот типичен отомански живот успева да биде засакан од сите. Трета реакција на реновирање на градот и на странските војници е дело на славниот Шемси бег Бранковиќ. Стариот и познат бег, кој не го прифати она што го правела странските војници, се затворил во градската фарма бидејќи уништување на старото длабоко го вознемирувало. Присуството на странски војници го нарушува неговиот живот во фармата која била полна со семејството во согласност со старите традиции. Според него, тоа е неприфатлива трагедија што Османлиите го напуштиле местото и новодојдените уништиле сè што останало од Отоманската Империја. Тој умира, не можејќи повеќе да ја издржи оваа болка. Од друга страна, животот продолжува во градот. Сè е поубаво и похармонично отколку порано. Дури и начините на новата држава за добивање данок се многу похумани.

„Новата власт, по првите недоразбирања и судири оставаше кај луѓето еден определен впечаток на цврстина и трајност. Таа беше безлична, посредна и веќе затоа поледно подносилива од бившата турска

власт. Се што е сурово и грабежливо во неа, беше прикриено со достоинство, сјај и освештени форми“ (Андриќ, 1966: 236).

Андриќ, крајот на XIX век го опишува како мирен и спокоен вклучувајќи го „Хотелот на Лотика“, кој станал симбол на мирна околина во градот. Тоа е најфреквентното место во Вишеград каде е развиена и трговијата и доаѓаат многу странски трговци. Хотелот го води Лотика која има еврејско потекло. Таа е добро почитувана деловна жена која ја сакаат сите благодарение на нејзината убавина и добриот карактер. Сите муштерии од градот имаат долги и слатки разговори со кафето што го пијат во хотелот, посетувајќи го секој ден. Еден од најчестите муштерии во хотелот на Лотика е Али бег Пашиќ, кој своето образование го здобил во Европа. Овие двајца млади, кои поминуваат еден час секој ден, со текот на времето предизвикуваат луѓето да ги озборуваат. Иако, и самите тие навистина не го признаваат тоа еден на друг, многу години имаат платонска љубов. Тие секогаш постапуваат пријателски, со тоа што си го споделуваат секој проблем, среќа заедно и се засолнуваат еден на друг. Од друга страна, во градот продолжуваат новите градби, изградена е нова железничка станица. Ваквите новости ги задоволува сите граѓани освен Али Хоџа. Тој не останува во чекор со австриската армија и покрај тоа што тие присуствуваат многу години. Повторно, со вообичаениот стил на облекување, тој доаѓа во раните утрински часови доаѓа во дуќанот кој е останат од Османлиите, па дури и ако не работи, не го крие копнежот по старото време додека пие турско кафе пред дуќанот и тоа често го споделува со пријателите во чаршијата. Кога не сака да види никого, не излегува со денови затворајќи се во својата ситна просторија на задниот дел од својот дуќан, кој го нарекува табут. Повторно во еден таков ден, тој гледа дека австриските војници ставаат динамит на мостот, но не може да ја сфати суштината на работата. Во првите години на XX векот, австриската армија собира стотици војници преку границата на Србија. Цената на сè во градот одеднаш се зголемува, хотелот на Лотика станува полн со војници и офицери. Овие настани го прават Али Хоџа многу нервозен, а наскоро доаѓа и Балканската војна и победата на Србите која настанала во 1912 година. Се поставуваат границите во Едрене, Турција, додека Првата светска војна започнува со убиството на австрискиот крал Фердинанд во Босна. Така, со почетокот на Првата светска војна, завршуваат и настаните што се развивале во мостот Дрина. На првиот ден кога ќе се бомбардира мостот, многу од

луѓето во градот ги напуштаат своите домови. Лотика, која со години не го напуштила градот, го напушта својот хотел и се соочува со Дрина и се засолнува во турска куќа. Таму е Али Хоџа, кој е познат само по својата тврдоглавост во градот, што одеднаш беше празно. Како и обично, тој доаѓа рано наутро да ја отвори својата продавница и да пие кафе. Интензивно бомбардирање започнува додека се повлекува во неговиот ковчег на задниот дел од продавницата. Али Хоџа тргнува да си оди дома, а мостот Дрина е срушен од експлозијата на динамит пред неговите очи. Али Хоџа ова го сфаќа како своја лична трагедија и умира додека гледа на мостот на средина од патот пред да може да ја издржи таа болка.

Андриќ во романот *Мостот на Дрина* индиректно потенцира дека луѓето, за кои тој зборува и ги опишува како Турци, всушност не се баш Турци. Бидејќи тие луѓе пред неколку генерации биле христијани. Во одредени делови од романот, особено кога го раскажува периодот од 1908 година, тој Босанците ги именува како муслимани. Во романот, особено се нагласува со сите можни детали и долги реченици омразата на Турците кон христијаните. Чувството на омраза се гледа не само кај турските војници, но и кај локалните Турци. Во првите страници од делото, се дава за пример Радислав, кој ја спречил изградбата на мостот, бил фатен и мачен од страна на Турците со тоа што читателите имале впечаток колку Турците биле сурови и бесмилосни. За да го признае стореното зло, Радислав најпрво бил измачуван со топло железо, потоа му биле отстранети ноктите и на крај му било наредено да се „изложи“ на мостот за да биде како лекција на сите христијани: „Радислав легнал на лице како што му наредиле Ромите, а потоа му ги врзале рацете зад грб и му ги рашириле нозете широко со јажињата што го врзале за нозете. За среќа, оваа болна слика била далеку од оние што го гледаа. Само било познато дека ненадејните движења на раширеното тело биле предизвикани од сечилото. После тоа, Ромите станале и со чеканот почнале да го удираат во телото. Младиот човек, чие тело беше испружено, беше како мраз, тие го протегаа со јажиња за да го запрат треперењето на неговото тело. Луѓето што беа поблиску можеа да го слушнат звукот на чеканот. Ромите кои ја завршија својата работа по двата удари го проверија дека се одеше како што треба ... Одеднаш, застапа со ударите на чеканот.

„ Во еден момент чукањето престана. Мерџан виде при врвот на десната плешка како се затегнуваат мускулите и се надига кожата. Потече бледа крв, отпрвин скудно, па сè посилно...почна да излегува опкованиот со железо шилец на колот...удри уште неколку пати додека врвот не дојде до висината на десното уво...Човекот беше набиен на колот како јагне на ражен, само што врвот не му излегуваше низ уста, туку на грбот, и што не му ја повреди толку ни утробата, ни срцето, ни белите дробови. Но срцето беше тапо и бледите дробови работеа со краток и забрзан здив... Човекот беше жив и свесен. Низ стиснатите заби пробиваше протеканото режење во кое тешко се одбираа одделни зборови: -Турци, Турци... – кркореше човекот од колот,- Турци на мостот... да скапате како кучиња... да изумрите како кучиња!“ (Андриќ, 1966: 56-59).

Андриќ ја опишува оваа сцена на многу живописно и детално. По несреќата на Радислав, започнуваат моментите на бруталност, а писателот ги опиша овие моменти со префинетост на натурализмот. Во романот, Турците покажуваат негативно однесување бидејќи тие по секоја цена биле отомански војници. На пример, за време на изградбата на мостот Дрина, тие им помагаат на војниците и држеле стража во текот на ноќите, за да го спречат рушењето на мостот од страна на Србите. Турците кои емигрирале во Босна по конфликтот во Србија во 1800-те, исто така, имале голема омраза кон босанските Срби. Во овој град Турците непотребно се вклучуваат во деловното работење на државата, фаќајќи сомнителни патници кои патувале низ градот. Во тие денови сите горат со желба да се одмаздат. Тие ги казнат сите што ќе ги начекаат поради тоа што не можеле да пристапат до тие што навистина им згрешиле. Од друга страна, стариот Елисије од Чајнич своето време го поминувал во црквите и манастирите, не оставајќи го неговиот бастун кој всушност ја симболизирал слободата. Тука се појавува и младиот Миле од Лиеска кој несвесно извршил кривично дело во една турска песна за употреба на зборот Џорџије наместо Али бег.

„ Во таа голема и чудна борба што се водеше во оваа Босна со векови меѓу двете вери, а под видот на верите, за земја и за власт и за своето сопствено сфаќање на животот и на устројството на светот, противниците си ги грабнаа еден со друг не само жените, коњите и оружјето, туку и песните. И многу стихови поминуваа вака од едните кај другите, како скапоцен плен“ (Андриќ, 1966: 111).

Турскиот војник ги казнува овие двајца Срби со сечење на нивните глави не плашејќи се да го прикажат сето тоа на мостот. Тие продолжуваат да убиваат невини луѓе во коишто се сомневале. Целатската работа ја вршеше долго време истиот војник, кој Андриќ го опишува на следен начин:

„Тоа беше дебел и стушен Анадолец со жолти, матни очи исо црнечки усни во мрсното и поднадуено лице со земјена боја...Се викаше Хајрудин и наскоро стана познат во целиот град и далеку по должината на границата. Тој си ја вршеше својата работа со задоволство и честољубиво...“ (Андриќ, 1966:116).

Андриќ, тоа што постојано го потенцира е дека во овој регион муслиманите и христијаните, а со тоа алудира на Турците и Србите, дека никогаш не биле и нема да бидат во добри односи. Општо, додека зборува за лошото однесување на турскиот народ и војниците кон Србите, го споменува и постоењето на добри Турци. Еден од нив е Али оца, другиот е Али бег Пашиќ, кој е пример со неговата хуманост, или Мола Ибрахим, кој е пријател на Поп Никола уште од нивното детство. Мола Ибрахим привлекува внимание со неговата добронамерност и скромност што го потврдуваат и луѓето од околните села кои доаѓале само за да се консултираат со него. Тој знае трпеливо да слуша и советува многу луѓе. Не занемарува да дава пари на сиромашните, без да види некој. Секој што ќе дојде кај него и ќе разговара со него, си заминува мирно и спокојно, затоа што Мола Ибрахим е човек што живее за да помогне на сечие срце. Накратко, за Мола Ибрахим, како што вели и нашиот автор:

„Нему не му беше ништо тешко ни одвратно ни невозможно, кога беше работата за тоа да му се помогне на некој муслиман“ (Андриќ, 1966:168).

Друг позитивен карактер во романот е Шемси бег Бранковиќ. Шемси бег е исклучителна, интересна личност што претставува микс од новото и старото време. Тој го доживува опаѓањето на власта на Османлиите во Босна и доаѓањето на Австрија што претставувало вистинска трагедија за него. Тоа што го карактеризира Шемси бег е неговиот традиционалистички стил и став кој не ја прифаќа австриската доминација и придружните иновации. Тој со своето мошне големо семејство живее во село и исклучително само во

петоците го посетува Вишеград. Со тоа максимално се труди да ги спречи иновациите во сите области од неговиот живот. Еден таков пример е со неговите внуци кои веќе започнале да учат во австриски училишта, но биле спречени од страна на нивниот дедо кој ги затворил во домот во селото каде што и живееле. Оние што мислат како него, доаѓаат во неговата куќа и учествуваат во неговите долги разговори за Отоманската Империја. Всушност, тој и најмалку зборува на овие разговори. Но, неговата одлика им дава доверба и мир на луѓето околу него. Шемси бег толку многу бега од реалноста што секој петок со наведната глава се спушта во градот со цел да не ги види новите изградби направени од страна на странците. Со текот на времето, почнува дури и во петок да не доаѓа во чаршијата, со тоа што целосно се затвора во својот дом. Во третата година од австриското владеење, тој умира со оваа болка. Покрај тоа, во романот се дава дел и на Балканската војна во 1912 година и во која Турците морале да ја напуштат земјата во која живееле стотици години. Андриќ, нивното имигрирање го објаснува со суптилни чувства.

Турските влијанија во делото првенствено постојат на јазикот што го користи Андриќ. Овие ефекти истовремено се гледаат и во некои српски традиции и облека. Во српските традиции, исто како и Турците, се доживува привилегија и гордост да се има машко дете. Богатиот српски Јанко Гатало по неколку ќерки добива син и овој настан претставува голема среќа во семејството. Всушност, Турците во нивната традицијата имаат желба да имаат машко дете и прават се за да ја исполнат оваа желба. Бидејќи според оваа традиција, машкото дете се смета за личност која ќе ја продолжи генерацијата. Како што може да се види во романот, оваа традиција им се пренесувала и на српските семејства во тоа време. Турското влијание се забележува и во српската облека. На пример, стариот богат Михајло секогаш се шета со црвен турски фес. Уште еден српски богат жител Павле Ранковиќ секогаш бил облечен во турска облека и носел црвен турски фес. Интересно е тоа што, особено српските богаташи носат турска облека, затоа што тие тоа го доживуваат како привилегија. Во делото се опишани српско-турските односи, како и соседските и пријателските односи со Евреите. Санто, еден од познатите Евреи во градот, е богат бизнисмен. И, дури и откако градот Вишеград го презеде Австрија, тој продолжува да го носи црвениот фес, што е единствениот знак за турската облека. Андриќ користи многу турски зборови, особено додека го опишува периодот на Турците во некои песни се соочуваме со многу турски зборови како во стихот „ акшам дојде сунце зајде“ (Pars, 2004:

200). Настаните во романот започнуваат со присилното отстранување на Соколовиќ Мехмет паша од страна на Турците, па сè до Балканските војни, што завршуваат со повлекувањето на Османлиите од овие земји. Настаните се развиле по однесувањето на Мехмет паша во Истанбул во 1516 година, а продолжуваат до 1912-1913 година. Така што овој 400 годишен период е обработен од историски и од социјален аспект. Во романот генерално доминираат две различни времиња. Првата временска детерминанта е периодот на Отоманската Империја кој симболизира ропство, неправда, социјален и психолошки притисок, додека втората временска детерминанта е австриската, период кој се смета за симбол на концепти, како што се модернизација, иновација, правдата. Градот Вишеград е главното место каде што се развиваат настаните во романот. Додека Босна е местото каде што страдаат и се потценуваат Србите-Босанци и сите што не се Турци, Вишеград е место каде што се случуваат многу историски настани, каде што истовремено се делат две различни религии воедно и се обединуваат Истокот и Западот, а разликите меѓу овие две култури се судираат. Ова се местата каде преовладуваа темни бои до австрискиот период, каде примитивноста реагира на иновациите. Со доаѓањето на Австријците, местото е опишано во посветли бои, затоа ја симболизира модерноста.

1.2.2.2. Духовните медитации на Ахмет Нурудин во романот *Дервишот и смртта* од Меша Селимовиќ

Романот *Дервишот и смртта*, кој се појавува како израз на индивидуалната приказна на дервишот Ахмет Нурудин, се осврнува на промените и трансформациите доживевани за време на борбата за егзистенција. Тој добива национална димензија во однос на одразување на социјалната и политичката состојба на југословенско-бошњачкото општество од тој период и добива универзална димензија, како резултат на дервишноста на протагонист кој станува концептуален. Во ова дело ништо не е избрано случајно, како и името на главниот лик Ахмет Нурудин кое е од арапско потекло со значење „многу пофалена личност или личност која постојано му благодари на Бога“, додека во турскиот јазик Ахмет Нурудин има значење на „светлина на верата“.

Дервишот и смртта е дело напишано на јазик што не содржи уметнички

орнаменти, со многу добро осмислен уметнички темперамент, избегнувајќи ги филозофските толкувања, додека општествените проблеми ги пренесува на читателот со длабока анализа без да дава личен став. Со други зборови, Селимовиќ успева да го привлече вниманието на книжевните писатели отсликувајќи ги неговите лични дилеми преку ликот на Ахмет Нурудин кои оставиле важна и длабока трага во книжевноста на Босна. Всушност, при самиот почеток со читањето се истакнува вредноста на четивото поттикнувајќи ја нашата почит кон авторот, кој внел елементи пред кои ниту еден читател не може да остане бесчувствителен. Специфичноста на односот меѓу просторот и времето во романот дозволува такво постоење на светот на романот што ги потсетува јунаците на корените кои се навраќаат на нивниот „надворешен“ живот. Со други зборови, на нивната објективност, нивното потекло и припадност на различни интеграции. Поточно, романите на Селимовиќ треба да се гледаат во тој однос меѓу идејата и реалноста во кој идејата е секогаш интерсубјективна, односно не е апстрактна по својата суштина, туку присутна во односот меѓу свестите. На овој начин, просторот што го реализира предметот на презентација е посебен медиум, каде што самата идеја не може да биде јунак на романот бидејќи не се работи за авторска доминација, туку авторот ја препушта својата сцена на корелација на ликовите. Тоа е чисто духовно опкружување во кое нема субјекти кои би станале контраст на претворањето на идејата во дело (Робѓиќ, 2020: 121).

Селимовиќ ја започнува приказната на дервишот Ахмет Нурудин во Босна во XVIII век за време на османлискиот период. Тој преферира религиозна идеолошка структура наместо политичка идеолошка структура. Од друга страна, во тој период дервишката ложа на чело со дервиш е еден вид алтернативен модел за убедување и живеење на исламот, додека муфтијата и кадијата ја претставуваат официјалната страна. Во текот на настаните, преку главниот лик Ахмет Нурудин се испитува начинот на размислување на муслиманот, неговите реакции, неговиот престој помеѓу основните принципи кои го сочинуваат неговата личност и идентитет и реалностите на животот, каде во преден план е психолошката димензија наспроти општествената и социјалната димензија. Во тој поглед, како да се крие критичкото толкување на стилот на управување на поранешна Југославија и човечките односи во исламскиот калап. Извонредното владеење на исламската култура на авторот и јазикот што го користи го задржува во делото на втор план.

Не случајно тој избира босански град, како место каде што се случуваат настаните во приказната. Според писателот, Босна е неговата патетична, најголема и вечна љубов, мешавина од историја и животна искуство, што тече како крв во неговите вени. Но, Босна иако е богата со луѓе од различни идентитети, сепак е полна со тајни што успеала да ја задржи својата мистерија низ времето. Разгледувајќи ги сите овие околности, Селимовиќ дошол до заклучок дека низ историјата ретко може да се најде друг народ кој бил угнетуван, исто како Босанците. Конфликтите меѓу Босанците постојат со векови, создавајќи предизвици за народ кој се обидува да го дефинира својот идентитет. Иако Босанците често биле соочени со пречки и промени, тие не се откажале од надежта за подобри денови, каде сите ќе бидат еднакви. Историјата бележи многу моменти кога луѓето се чувствувале отсечени и изолирани во свет полн со предизвици. Овој свет, иако организиран и богат со содржина, понекогаш е тешко разбирлив. Во таква комплексна и мистериозна средина, Селимовиќ го одвојува главниот лик во своето дело, претворајќи го во симбол кој се изразува самиот себеси. Статусот и внатрешниот немир на главниот лик дервишот, Ахмет Нурудин, доведува до самоиспитување на неговата трансформација, во филозофско движење, за време на повоена Југославија, со тоа што се раѓа егзистенцијален дискурс во книжевноста. Според ова, вредностите, однесувањето и ставот на дервишот се формирани со текот на времето, поточно суштината не е формирана пред човечкото суштество, додека индивидуата се обликува како резултат на неговите искуства во светот. Со други зборови, притисокот помеѓу тоа како изгледа и каков треба да биде, во зависност од општеството во кое живее, доведува до некои прашања каде поединецот се обидува да го создаде својот идентитет (Sevizci, 2015: 1044). Токму во овој процес сè до смртта на дервишот тој создава свет во кој целосно ги руши сопствените сидови, со цел да го постигне посакуваното каде Селимовиќ, мошне успешно го опишува патувањето во внатрешниот свет. Може да се каже дека во делото *Дервишот и смртта*, смртта е претставена како еден вид испит во кој сите верувања се уништуваат и се доведуваат во прашање, што го доведува дервишот во искушение.

На почетокот на секое поглавје има епиграми, главно од Куранот, како парабла на поглавјето. Романот, во кој желбата за создавање на самовредностите на поединецот кој има егзистенцијален проблем може да се забележи само врз основа на епиграми, каде транспарентно се согледува самата трансформација. Покрај тоа, преку личностите како

што се дервиш, кадија, муфтија, вали, транзициите кои брзо се случуваат и развиваат во романот, доведуваат до судир на вредности во делото и тоа е показател за фиктивното мајсторство на самиот автор. Пошироко гледано, општествата имаат некои посебни вредности за судење, каде поединците ги покажуваат како обврзани да ги почитуваат овие норми. Без разлика дали се работи за држава, нација, религија или семејство, поединецот кој е принуден да биде „предмет“, со текот на времето почнува да се преиспитува себеси. Затоа поединецот кој е заглавен со прашањата: Дали сум ова јас? Дали треба да бидам ваков? Дали сум среќен во оваа ситуација? треба да се запознае со концептот на Сартр *битието-по-себе* и *битието-за-себе*. Каде што битието-по-себе е сета реалност, освен човекот, кој е битие-за-себе. Поточно начинот на нивното постоење ја прави разликата меѓу предметите и човекот. Во битието-за-себе се појавува недостаток, ништо кое го поништува. Откривањето на ништото, значи извор на вредностите. Со други зборови, ништото е најважниот аспект на човековото постоење каде што низ ништото човекот ја гледа разликата меѓу себе и светот (Lektorski, 2016: 134). На овој начин поединецот може да стане свесен за сопствените карактеристики, додека од неизвесноста на состојбата која се наоѓа не може да излезе поединец кој се самоотуѓува и залажува себеси, туку индивидуа што навистина сака да го постигне тоа (Cevizci, 2015: 1054). Всушност, за да биде поединец во вистинска смисла, тој прво ја сфаќа состојбата во која се наоѓа, исто како и Ахмет Нурудин кој станува свесен за неговата душевна состојба.

„Се викам Ахмед Нурудин, ми го дале и сум го применил понуденото име, со гордост, а сега се мислам за него, по долга низа години што сраснале на мене како кожата, со чудење и понекогаш со потсмев...“
(Селимовиќ, 2000: 18).

Додека како резултат на тие мисли :

„Чувствувам како стојат натрупани во камарите на мојот мозок, и се влечкаат една по друга, зашто се исповрзани, ниедна не живее самата за себе, а сепак постои некој ред во таа збрка, и секогаш една, самиот не знам како,

избива меѓу другите и излегува на виделина, да се покаже, да клоцне или да утеша“ (Селимовиќ, 2000: 21).

Ахмет Нурудин како поединец се обидува да ја открие разликата помеѓу субјектите и предметите со цел да се ослободи од ропството на затворот што се формирало со текот на времето кај него и во неговата околина:

„Светот одеднаш ми стана тајна, и јас на светот, застанавме еден спроти друг, вчудоневидено се гледаме, не се распознаваме, не се разбираме повеќе.“

Како што може да се види, поединецот кој е во потрага по самиот себе првенствено влегува во војна со светот во кој се наоѓа. Со цел да биде победник во оваа војна поединецот, поточно Ахмет Нурудин, мора да ги надмине сите пречки што му се појавуваат во текот на неговото „војување“. На овој начин, поединецот, кој прво ги анализира разликите меѓу себе и светот во кој живее, ја критикува фиктивноста на концептот апсурд меѓу нив. Паралелно на тоа поединецот што сака да ја надмина првата фаза на неговите онтолошки истраги „апсурдот е највисоката напнатост и само тој ја одржува оваа тензија со свој напор; затоа што знае дека оваа дефиниција, со секојдневното обновување на бунтот, е доказ за нејзината единствена реалност, нејзиното негирање“ (Cruickshank, 2015: 102).

„Никогаш со таков неразумен бес не сум мислел за луѓето и животот. Се уплашив. Откаде оваа желба ништо да не остане?“ (Селимовиќ, 2000: 46).

Ахмет Нурудин тргнува на пат со цел да го оствари своето духовно раѓање. Но, на овој пат треба да се оддалечи од вредностите што мислеше дека ги има до тој ден:

„Знаев за немирите и возбудите во себе и порано, но тоа надоаѓаше и одеше

како моментално губење на свеста, како необјаснив инает кон редот и себеси.

Тоа беа кратки паѓања, кои не оставаа траги. А оваа ноќ се чинеше дека ме снајде потполна збуна, дека сите врски испукале во мене, и дека не сум она што бев. Согледав една своја можност, која би можела да стане разурнувачка, ако не попусти“ (Селимовиќ, 2000: 51).

Поединецот, кој треба да го уништи старото и да го бара новото за да го обезбеди своето духовно раѓање, паралелно мора да се справи и со некои психолошки проблеми. Ахмет Нурудин, кој се соочува со тешкотијата да го отстрани облеченото, е потресен од обврските што мисли дека ги има во својот нов свет. Разговарајќи за неговите улоги кон општеството кои се менуваат во текот на денот со свој потрес, тој повторно станува свесен за својата ништожност.

„Ме соочија со животот вон мојата вистинска патека, ме натераа да се определувам. Што сум јас сега? Закожурчен брат или несигурен дервиш? Ја изгубив ли човечката љубов или ја оштетив цврстината на верата, губејќи така сè?“ (Селимовиќ, 2000: 103).

Основата на човечките стравови е главно религијата. Толку многу што поединецот кој мисли дека ќе биде казнет кога ќе излезе од верските норми или кога ќе ги прекрши табуата, се наоѓа во хаотична празнина. Сепак, не е лесно за ниту еден човек на земјата, особено за некој на позиција на шејх, да ги уништи верските вредности во кои веруваат, како што се пишува во

романите. Затоа најважната сцена пред двата различни света во кои се наоѓал Ахмет Нурудин, пред и по неговата промена, е сцената на религиозните вредности. Со други зборови, тој не сака да ја изгуби својата религиозна реалност (Bellah, 2017: 9). Ситуацијата за Ахмет Нурудин, кој во романот се појавува како шејх на текето, всушност е многу поболна бидејќи главниот лик, кој бил назначен да помага и да ги води луѓето во текот на нивниот животот, е целосно уништен, откако неговиот брат бил затворен. Затоа, кога се прашува самиот себеси, доаѓа до заклучок дека неговата улога во општеството и неговите мисли не се вклопуваат една со друга.

„Сум го изгубил ли човечкиот лик или верата? Или обете?“
(Селимовиќ, 2000: 103).

Ахмет Нурудин, кој ја сфаќа разликата меѓу себе и неговата околина со текот на времето, продолжува да расте додека наидува на некои тешкотии. Воедно, признава дека е подготвен да се пополни како празно со тоа што ќе ја сфати својата ништожност.

„Не ја освојуваме земјата, туку само грутка за своето стапало,
ни планината туку сликата во своето око, ни морето, туку неговата
подвижна цврстина и отсјајот на неговата површина. Ништо не е наше
освен измамата, затоа цврсто се држиме за нив“ (Селимовиќ, 2000: 111-112).

Онтолошките прашања, кои Ахмет Нурудин вообичаено ги изразува во внатрешни монолози, се јавуваат како конкретна форма на неговата потрага по себе. Првенствено, Ахмет Нурудин, кој гледа дека треба да ја елиминира разликата меѓу себе и општеството во кое се наоѓа, ќе влезе во промена за да додаде световни вредности во својот живот кон другиот свет, и покрај табуата што ги има, тој верува дека е непроменлив, дури и ако тоа е тоа мошне тешко. Гледајќи ја својата ништожност за првпат, на херојот му е потребна

надворешна помош со цел да може да ја доживее трајната промена. Како што вели и самиот Ахмед Нурудин:

„Човекот е променлив, а лошо е ако не ја послушаме совеста
кога ќе се јави“ (Селимовиќ, 2000: 19).

Секое човечко суштество поминува низ процес на промена или трансформација. Тоа што е мошне значајно во процесот на самата промена е достигнувањето на зрелоста на самата личност која треба да биде соодветна за својата природа, за своето општество и да не е во спротивност со нивните индивидуални разлики.

„...Зашто светлината на верата тоа е супериорност која не сум ја чувствувал а сега и помалку се срамам од неа. Каква сум јас светлина? Со што сум осветлен? Со знаење? Со виша поука? Со чисто срце? Со прав пат? Со несомнение? Сè дојде во прашање, и сега сум само Ахмед, ни шејх ни Нурудин. Сè симна од мене, како облека, како оклоп, и остана она што беше пред сè, гола кожа и гол човек (Селимовиќ, 2000: 18).

Како што може да видиме од горенаведениот извадок, промената што се случува на крајот од делото кај Ахмет Нурудин, всушност ја гледаме на самиот почеток на наративот каде паралелно се даваат и дополнителни детали за настаните. Воедно ги увидуваме и неговите внатрешни, но и надворешни конфликти кои го предизвикале губењето на статусот дервиш и формирањето на сопственото јас. Според него, промената е феномен поврзан со времето додека усвојувањето на чувството на ништожност што е основа на прашањето на опстанокот го цитира со зборовите:

„Жално што немам десет години повеќе, па староста ќе ме чуваше од бунтови, или десет години помалку, па ќе ми беше сеедно“.
(Селимовиќ, 2000: 18).

Ахмед Нурудин, кој влегува во процесот на промена со цел да го оствари своето духовно раѓање во светот, со долунаведените зборови ја опишува промената која се случила со текот на времето и која целосно го разнишува неговиот свет.

„...Ќе се случи она што мора да се случи, а мојата вина е дека сум, тоа што сум, ако е вина. Ми се чини дека сè се менува од корен, во мене, сè се тресе во самиот темел, и светот се лула со мене...“ (Селимовиќ, 2000: 19).

Тоа што е забележително се тешките моменти што ги доживува главниот лик на патот кон промената со тоа што многу рано започнуваат и неговите размислувања да се формираат во една натприродна димензија.

„Човекот не е Бог, а неговата моќ е токму во тоа да ја совладува својата природа, така мислев, а ако нема што да се совладува, во што се состои тогаш заслугата? Сега мислам за тоа поинаку...“ (Селимовиќ, 2000: 21).

Признавајќи ја разликата помеѓу неговото поранешно и сегашно размислување, Ахмет Нурудин наведува дека оваа ситуација не се сведува само во неговите мисли, туку истовремено пронаоѓа место за себе. Тоа јасно може да го видиме во следниот говор:

„Главечки со страст и уживање се зафатив со тоа површно побивање на Ибни Арбината мистика, можеби првпат увидувајќи дека небото и тајните на смртта и постоењето се најпогодната област во која може да се побегне од овоземските грижи. Кога не би постоеле, би требало да се измислат, како засолниште“ (Селимовиќ, 2000: 48-49).

Врз основа на аргументот дека процесот на промена може да се случи преку акција-реакција, овој процесот кај Ахмет Нурудин започнува со затворањето на неговиот брат што предизвикува да се засолне на неговото минато, поточно на неговото детство.

„...А сето тоа е заради брат ми, и тој, татко ми дошол заради него... ништо не е како некогаш... кога го почувствував неговиот здрав мирис, драг уште од детството, заборавив на својата и на неговата збунетост, и со детско движење ја потправ главата на неговите широки гради...“ (Селимовиќ, 2000: 83-84).

При процесот на промената на Ахмет Нурудин, се соочуваме со неговата тревога дека ќе го изгуби моменталното место кое всушност резултира на неговата промена. Како одраз на оваа ситуација, тој се чувствувал згрчен пред својот татко и се засолнува на своето минато. Воедно, тој ја проценува својата вредност во очите на неговиот татко и заклучува дека бил контактиран само поради брат му. Овој потег доведува да се запознае со ново ниво од неговата трансформација.

„Јас сум мртов за татко ми, само тој му останал, вратете му го. Мене ме нема. Мир на душата на грешниот дервиш Ахмед, умре и само изгледа дека е жив. Никогаш не ќе го дознаев ова мислење за себе, ако тагата не го избезумила, а сега го знам, и гледам сè поинаку, со туѓи очи“.
(Селимовиќ, 2000: 87).

Во процесот на неговата промена, Ахмет Нурудин се соочува со конфликти во неговиот внатрешен свет. Од една страна, поради стекнатата титула како дервиш, тој сака да се ослободи од желбата за одмазда и омраза од дадените вредности но, од друга страна, тој е свесен дека тоа не може да се случи.

„... И одговарав на својата немоќна чиста мисла: да, брат ми е,
но токму затоа е тешко, и врз мене фрли сенка.“ (Селимовиќ, 2000: 89).

Патот кон промената е неповратен пат за Ахмет Нурудин кој е свесен за промените што мора да ги направи, со цел да се ослободи од титулата дервиш и да може да го реализира своето постоење. Паралелно на тоа, тој сака да биде како неговиот посредник Хасан давајќи ги првите знаци за неговото повторно раѓање:

„...Би морал по вторпат да се родам и ништо да не знам од ова што го знам. Присакав да го запрашам, можеби и јас насетувам промена во себе, не вака, насетувам и се плашам, а не знам како тоа да го направам, би изгледало сосема чудно, тој не го гледа патот на моите мисли и оправданоста на моето љубопитство.“ (Селимовиќ, 2000: 134).

Дервишот Ахмет Нурудин, кој постојано се помирува со своето минато, сепак ги носи остатоците од минатото во себе. Тоа што е забележително е моментот, додека главниот јунак ја гради својата иднина, таа постојано се менува. Но, во оваа промена веќе доминира сегашноста. Од друга страна, при секое навраќање во минатото каде тој се чувствува на некој начин врзан, доживува реконструкција. Во тој поглед, тој не може да побегне од неговото минато.

„Овој повторно откриен неизгубен мој дел, што не е само сеќавање, времето го разбудуваше и го враќаше од недофатливите далечини, соединувајќи ме со него. Така постоеше двократно, како делче од мојата сегашна личност, и како сеќавање. Како сегашност и како почеток.“ (Селимовиќ, 2000: 250).

Забележлив е фактот дека Ахмет Нурудин е сосема заглавен во неговото минато, каде и неговата потсвет поточно неговите чувства се менуваат и добиваат облик на омраза, со цел да се одмазди за смртта на својот брат.

„Сето тоа сум јас, истиот, целиот на парчиња, од одблесоци, од болскоти
целиот од случајности, од нераспознати причини, од смислата што постоеше
па се зафрлила, и сега повеќе не знам што сум во овој крш.“ (Селимовиќ, 2000: 252).

Настанот што го наведува да сфати дека не може да дејствува изолирано од општеството и покрај сите негови промени е средбата со Али оца, кој се засолнува во своето лудило и отворено ги искажува своите мисли за луѓето, а кој е и гласот на општеството во кој живее. Самото прашање на Ахмет Нурудин кое гласи:

„-Зарем ме гледаш?- Зарем ме познаваш?“ (Селимовиќ, 2000: 305).

Од самото прашање тоа што може очигледно да се види е моментот што покрај неговите прашања неговиот глас не се слуша кој е показател на реакцијата од страна на неговата околина. По ваквиот развој на настаните Ахмет Нурудин кој ја остава својата неодлучност зад себе, почнува отворено да ги признава своите чувства:

„Понекогаш го испуштав од себе, како свер за да можам да одам по неговите траги,
и пак го приближував за да ми биде на нишан во очите...омразата ме чекаше будна,
со крената глава, како змија склупчена во виугите на мојот“ (Селимовиќ, 2000: 299).

Паралелно со промената што ја доживува главниот лик Ахмет Нурудин, се дискутираат и факторите кои ја формираат основата на оваа промена. Се наведува дека главната причина за тоа што шејх Ахмет Нурудин останува само како Ахмет Нурудин е заклучно од болката што ја чувствува во себе.

„Силно изливаше од мене матен талог, на кој разумот и претпазливоста не му допуштаа порано да се поткрене...Само јас знаев дека овој новиот шејх Нурудин е мошне сличен на овој млад дервиш кој со гола сабја в заби преплива река за да ги нападне непријателите на верата, на оној луд дервиш, поинаков од овој денешниов по тоа што без лукавства и без мудрости, кои само тешкиот живот може да ни ги дарува. Вечен ти е покојот, дамнешен неопитен младичу, во кој гореше чист оган, и потребата за жртва. Покој вечен и тебе, чесен и благороден шејх Нурудине, кој веруваше во моќта на благоста на божјите зборови...“ (Селимовиќ, 2000: 354-355).

Како резултат на тоа, смртта на братот на Ахмет Нурудин, е клучен настан што го започнува синцирот на случаи во романот *Дервишот и смртта*. Фактот што неговиот брат не умира од природна појава, туку е убиен на неправеден начин прави вистински пресврт во животот на Ахмет Нурудин. Дервишот, кој цел живот се обидува да биде од страна на вистината и добрината, целосно го менува неговото размислување кон луѓето и општеството. Поточно се случува целосна промена, од дервиш кој ги сака луѓето и го прегнува светот со љубов, до бирократ полн со одмазда. Промената во него е толку очигледна и драстична, што го доведува дервишот да ги жртвува луѓето околу себе со цел да ги достигне неговите цели. Со други зборови, да се претвори во човек кој дава мито на надлежните органи за да не ја изгуби својата позиција, кој ја компромитира својата личност за да воспостави некои силни врски, а кој никој не го сака.

Во романот, смртта не е единствениот фактор за промената на Ахмет Нурудин. Селимовиќ истовремено ја акцентира и болката на дервишот која ја чувствува поради тоа што бил изневерен од луѓето на кои им верувал најмногу што повторно на индиректен начин смртниот факт води до предавство. Друг интересен момент што може да се издвои во романот е сцената кога дознал дека е напишан декрет, дека султанот ќе го фати и задави на крајот од целата оваа промена, каде Ахмет Нурудин ја избрал смртта додека имал време да избега. Така, редоследот на настани што започнува со смртта на една личност завршува со смртта на друг на ист начин. Жарот на одмазната се претвора во оган, што целосно го гори јунакот.

Концептот на смртта во романот ги испитува ефектите и трагите што смртта ги остава на луѓето. Селимовиќ ја отсликува смртта во прашање од две различни перспективи. Од надворешна перспектива, тој ја доживеал болката од смртта на својот

брат, но потоа од внатрешна перспектива тој бил сведок на смртта на добриот човек во себе и затоа со резигнација ја прифатил сопствената смрт. Тоа што може да го заклучиме е фактот дека смртта која е болна за човечките суштества, тешко разбирлива и полна со противречности, може да биде доведена во прашање од различни перспективи. Селимовиќ на мошне успешен начин го изразува ефектот на смртта врз луѓето и нејзината моќ во превртување на динамиката на животот, со тоа што делото добива карактеристика на оригиналност.

1.2.3. Наставната програма по книжевност во Босна

Наставната програма по книжевност во Босна за основните и средните училишта е детално дизајнирана за да ги развие културните и литературните компетенции на учениците и да ги подготви за разбирање и акцентирање на различни литературни жанрови и теми. Програмата има за цел да ги развие литературните вештини на учениците, како и нивното културно разбирање и аналитички вештини. Целите вклучуваат разбирање и интерпретација на литературни текстови од босанската, регионалната и светската книжевност, како и развивање на критичко мислење. Во основните училишта, програмата обично вклучува дела од босанските автори, како и класични дела од светската книжевност прилагодени за возраста на ученикот. Во средните училишта, учениците учат поголем број на автори и жанрови, вклучувајќи романи, драми, поезија и есеистика, како и критичко читање и анализа на текстовите. Од друга страна, историските романи се одбран жанр во наставната програма по книжевност во Босна, носејќи со нив значаен културен и образовен придонес. Овие романи не само што ги нудат учениците со приказ на историски случувања и периоди, туку и ги поттикнуваат да размислуваат за значењето на историјата и нејзиното влијание врз друштвото и индивидуалните личности. Во наставната програма за основно образование по книжевност во Босна се обработуваат следните лектури каде што се застапени Турците Османлии:

I одделение	/
II одделение	/
III одделение	/
IV одделение	/
V одделение	/
VI одделение	/
VII одделение	/
VIII одделение	/
IX одделение	<p>- <i>Kočić Petar: JAZAVAC PRED SUDOM (izabrane pripovijetke) 1960.</i></p> <p>- <i>Ibrišimović Nedžad: NEPOZNATI LJUDI (izbor pripovijetki)</i></p> <p>- <i>Andrić Ivo: PRIPOVIJETKE (izbor) 1968</i></p>

Во средното образование пак, се обработуваат следните книжевни дела:

I година	- <i>Milan Ogrizovic: Hasanaginica 1965</i>
-----------------	---

II година	- <i>Širazi: Đulistan 1989</i>
III година	- <i>Stanković: Nečista krv 1966</i>
IV година	- <i>Andrić: Prokleta avlija 1967</i>

1.2.3.1. Статусот на жената во романот *Нечиста крв* од Борисав Станковиќ

Врање е град кој има богати слоеви на реалност што се поврзуваат со ориенталистички засенчени симболи и мотиви од минатото, од кои дел се издвоени во книжевноста на Борисав Станковиќ. Во скоро сите описи на градот било тоа да е историографско, литературно или патеписно пишување, се посочува дека неговото минато е исполнето со бурни настани бидејќи самиот град се наоѓа на раскрсница на важни патишта каде се соочуваме со вкрстувањето на различни култури. До 1878 година Врање беше под власт на Отоманската Империја. Половната положба на градот привлекла повеќе истакнати претставници на Империјата кои граделе бројни џамии, конаци и амами, додека трговците на Врање зборувале турски и арапски, патувале преку граница и наоѓале начини за тесна соработка со отоманските власти. По 1878 година, емиграцијата на муслиманите била огромна, а џамиите и другите градби поточно белезите/трагите на турскиот период биле изложени на уништување. Истакнати семејни трговски семејства пропаднале во судирот на старите и новите вредности. Токму во тој период, од 1878 до 1910 година, на крајот на векот, кога старите форми на живот биле уништени и заменети со нови, и кога старите и новите се судриле во остри контрасти, тука настапува Борисав Станковиќ кој не само во романот *Нечиста крв*, туку и во останатите негови дела, извонредно го претставува

токму тој период го претставува на мошне успешен начин (Златоновиќ, 2009:12)

Тоа што го прави посебен градот Врање за Станковиќ е фактот дека тоа е и неговиот роден град. Иако постојат различни претпоставки за годината на неговото раѓање, се претпоставува дека е роден во 1876 година. Неговото основно и средно образование го завршил во Врање, додека високото образование го стекнал во Белград. За жал, тој многу рано ги изгубил своите родители затоа мајката на неговиот татко, баба Злата која со ентузијазам му раскажувала за „стариот“ Врање игра значајна улога во неговиот живот. Благодарение на баба Злата, Станковиќ до крајот на неговиот живот останал силно емотивно врзан за Врање и со очигледна носталгија го опишува минатото време и старите денови во еден од неговите раскази објавен во 1900 година под наслов „Стари денови“ (Симоновиќ, 2007: 93-137).

Борисав Станковиќ на едно негово предавање објаснува како своите литературни ликови ги обликувал врз основа на приказните што ги слушал, интегрирајќи елементи на повеќе човечки судбини во една, со цел да се постигне нивната целосност и уметничка комплетност (Станисављевиќ, 1998: 304-305). Тој бил првиот кој зборуваше за женското срце, за убавината на е женското одушевување, за страста што е воздржана кои на крај ги прогонуваат и раскинуваат личностите. Меѓу најистакнатите женски ликови е ликот Софка, каде Станковиќ за првпат во српската книжевност откри многу силен внатрешен свет на една патријархална жена. Со отсликување на ликот Софка, Станковиќ покажува жена помеѓу сетилата и волјата, чувствата и должностите. Истовремено, како нереализираната љубов од страна на родителите кон детето може да даде фатални последици. Воедно, тој исто така зборува за подемот, дегенерацијата и истребувањето на едно семејство каде Софка е последното потомство на поранешното семејство на Хаџи Трифун. Таа ја наследува надворешната убавина на нејзиниот татко и мајка додека немирот и жешката крв од нејзините предци, иако таа „нечиста крв“ на почетокот не се манифестирала толку видливо во неа, следејќи го нејзиниот изглед и разните начини на изразување на нејзиниот внатрешен немир и животниот пат што води кон страдање, биолошко распаѓање и дегенерација за која постои сомневање, ја направила Софка главен лик во романот и најизразен профил на жена во српската книжевност. Софка, покрај сè, се обидела да ја занемари својата иднина со цел да ги оправда туѓите грешки од минатото. Но, патријархалното општество и неговите норми ќе бидат причина за нејзиното вечно

страдање. Покрај сè, таа не успеала да се справи со нив, исто како што никој од нас не може да води туѓи борби и војни. Таа продолжува да го живее својот живот во трагедијата што ја доживеала. Солзите на Софка може да ги видиме исклучително кога е сама. Нејзината гордост, внатрешна болка и сила се разбирливи за секоја жена. Од друга гледна точка, Софка е жена која е свесна за себе, за својата убавина и потекло.

„Самата себе сè повеќе се гледаше, повеќе се сакаше, бидејќи знаеше дека кај неа нема да биде онаа обична, секогашна убавина, кога ќе се стане девојка и која се состои во бујноста и надроченоста на снагата, туку онаа другата, вистинската, повисока, посилна, која не се раѓа често, а не венее брзо, туку станува сè поубава и позаносна и од која при одот и подвижување се сеќава миризбата нејзина.“ (Станковиќ, 1988: 33).

Софка е доста самоуверен лик која има потреба да се докаже пред луѓето поточно да ја докаже својата убавина. Додека луѓето што не ја познаваа или само што слушнале за нејзе:

„ Која е оваа, бре и чија е? Изненадени, впашени од нејзината убавина, а особено од таквото нејзино дрско, слободно држење...“ .(Станковиќ, 1988: 36).

Познато било дека не секој може да се реши да ја побара за жена. Софка дури ја имала преминато и дваесет и шестата година, но таа и тогаш не само што постојано била убава, туку станувала сè пораскосшна.

„А во сите тие прикажувања за неа, секогаш имаше само страв, зачуденост и почит, а никогаш нешто такво за останатите жени. Затоа таа можеше секогаш да биде слободна“ (Станковиќ, 1988: 36).

Покрај нејзината автентична убавина, тоа што е исто така карактеристично за Софка е нејзиното удвојување, поточно чувството како да има и друга Софка надвор од неа која ја милува, воедно и смирува. Причината може да се сведе на потиснување на љубовните

страсти, со тоа што нејзината личност се удвојува однесувајќи се на сопственото тело како туѓо тело. Со други зборови, сонот на Софка го поттикнува Станковиќ детално да ја прикаже сцената на Софкиното самозадоволување. Токму во тој момент удвојувањето прекинува каде настапува другата Софка. Може да се каже дека сузбивањето на љубовните страсти е условено од потребата на Софка да избегне личност, што може да се појави во нејзината свест како сакана личност, поточно таа на некој начин става забрана на нејзината потсвест.

„Секава како сета почнува да се топи од некоја блажина. Дури и устата и е блага. Секој час се оближува. Од бескраен копнеж по нешто, секава дека би јачела. И тогаш веќе знае дека наоѓало, ја фатило она нејзиното „двојно“, кога секава како едната Софка е самата таа, а другата Софка е надвор од неа...почнува да ја теши, милува, гали како некој виновник, одвај чекаше кога ќе се стемни, кога ќе легне, и тогаш, чувствувајќи се сосема сама в постела, ќе може да ѝ се предава на таа другата Софка. Тогаш чувствува како оваа длабоко ја бакнува по уста; со рацете ѝ ја мазни косата, ѝ се внесува во пазувите, во скутот знаејќи за Софкините најтајни, најслатки, најлуди желби, копнежи и страсти, ја гушка така силно, што Софка во сонот секава како месото, она ситното по колковите и бедрата, просто и трешти“ (Станковиќ, 1988: 41-42).

Софка нејзиното прво интимно искуство го чувствува со немиот Ванко кој седел во дворот пијан. Во тој момент, нејзе ѝ доаѓа таа луда мисла од која целосно се испотува.

„Зошто да не? Пијан е- и нема да знае; полунем е- и не ќе умее да каже! И зошто да не биде еднаш и тоа, за што толку се мисли, сонува? Зошто да не види и таа еднаш: како е кога ќе се осети машка рака врз себе“ (Станковиќ, 1988: 44).

Со започнувањето на војната и ослободувањето, заминувањето на турската власт и господство, заминува и таткото на Софка, ефенди Мита каде почнува чувството на осаменост кај Софка. Иако таа многу ретко го гледала татко ѝ речиси два-три дена годишно, паралелно на нејзината осаменост нејзиниот внатрешен свет е многу богат и разновиден каде нејзината гордост и страственост била вистински доказ за тоа. Софка копнее по маж кој никогаш не го запознала ниту сакала. Преку нејзината приказната

секоја жена може да се пронајде во некој сегмент од животот на Софка. Таа е жена која стравува и воодушевува истовремено. Таа е личност, која со целото свое битие и карактер е еднаква на нејзините предци, поточно како прабаба и Цона која била позната со нејзината убавина и имала тајна љубовна врска, при тоа еден ден била пронајдена со пресечени жили или пак тетка ѝ Марија која грешела со најстариот калфа, се само дел од примерите во нејзиниот живот што ја доведуваат Софка повеќе никогаш да не сака да мисли за тие нејзини предци. Тоа што може да се извои е нејзиното копнење за слободен начин на живот, како што имале нејзините предци, каде за жал животот не го дозволува тоа за Софка. Искуствата од раното детство се директно поврзани со понатамошниот психолошки развој на Софка. Може да се каже дека таа е преокупирана со судбината на своето семејство. Нејзината грижа за семејството се сведува на отсуството на нејзиниот татко, бидејќи нејзината судбина е обусловена од него. Токму во тој момент страдањата на Софка произлегуваат од барањата на татко ѝ да ја мажи за Томчо, син на чорбаци Марко поради ненадејното нивно осиромашување.

„Јас не можам и не сакам да појдам за таков“! (Станковиќ, 1988: 94).

Иако на почетокот Софка негира да се мажи за Томчо, кој е доста помал од нејзе и има само дванаесет години, забележлив е фактот дека Софка никогаш не ги врзува своите емоции со Томчо, а ни со некој друг. Таа несвесно ја потиснува личноста што се појавува во нејзините соништа. Тоа го прави нејзиниот лик уште поизвонреден и помаркантен. По извесно време, нејзиното согласување да се омажи се сведува на фактот да го спаси своето семејството од сиромаштија, но истовремено има и психолошки момент, каде што таа верува дека нема маж доволно добар за неа, оној што може да ги оствари нејзините критериуми. Од друга страна, таа се чувствува измамена кога помислува дека нејзиното жртвување ќе предизвика воодушевување без сожалување. Софка за првпат се соочува со тоа во амамот, каде ја носат со цел да ја избањат и приготват за венчавањето. Сцената во амамот иако е полна со атмосфера на пеење, женска голотија и сензуалност, Софка ја стега болка, која се сведува од фактот дека повеќе нема да биде она што била некогаш. Оттогаш, нејзините солзи не запираат да течат барајќи утеха за изгубените соништа.

„Жали дико, и ја чу жалити...
Да знаш, дико, да знаш дико,
Како венем за те...
Јао, јао, је л те, дико, жао,
Јел те жао што се растајемо?“
(Станковиќ, 1988: 127-128).

Страдањата на Софка продолжуваат и од страна на свекор ѝ Марко, а подоцна и од сопругот Томчо. Но, Софка покрај сè, се бори јуначки и за завист на сите не покажува никаква слабост, а најмногу во чест на нејзиниот свекор почнува само него да го служи.

„Зошто тате, за каква ме сметаш мене? Зар да не сакам, зар би доаѓала и се мажела ваму“ (Станковиќ, 1988: 165).

Од друга страна, недоразбирањата што се јавуваат во семејството на Софка уште во нејзиното детство се резултат на нејзиниот внатрешен немир. Заклучно од тоа е и нејзиното однесување кое иако е самосвесно и гордо, истовремено е и доста несигурно. Забележлива е двојноста во односот на Софка со свекорот. Таа со цел да ја намали својата несреќа пред другите поради недостојниот брак и да се покаже силна, присилно е срдечна со цел да биде прифатена. Од друга страна, страста што длабоко ја почувствува од страна на свекор ѝ Марко, што несвесно е поврзано, е доказ дека во романот се започнува од копнеж за љубов која води кон огромна страст. Немирот кој произлегува од нејзината страст, ги зафаќа сетилата на Софка толку силно што нејзиното тело се предава. Со други зборови, телото станува независно, скоро отуѓено од нејзината свест.

„И за да ја гледа подобро во очи, ја фати за рамо. Неговата врела рака му потона во нејзиното меко и обло рамо... Сети како од оваа негова рака се излеа во неа просто ја пресече така силна врелина, и со неа, такво некакво чудно, никогаш дотогашно несерено чувство. Ужасена сети како под неговата рака одеднаш, насилна, против нејзината волја,

почна да и се свива половинката, а градите, како живи, така потрепераа и полетаа“.
(Станковиќ, 1988: 168-169).

Станковиќ, воведот на настанот каде свекорот Марко се обидува да влезе во собата на Софка уште на третиот ден од венчавката го опишува со огромна уметност. Сцената која се појавува со огромна страст на препознавање на нечиста крв е отсликана без никаква вулгарност.

„ А Софка знаеше што значи тоа... синовите ги оженивте и избравте снаи не за нив туку за себе! Ете и самиот тој, и него татко млад го ожени, па не можеби, туку бездруго и оваа негова жена, сега свекрва, прво со татко му, свекор си живеела! И овој сега син му не му е син туку, секако брат. И сите тие, со нивните жени, така и тие правеле со жените на своите синови. А сега, само нему не му се дава, само тој не смее тоа!...“ (Станковиќ, 1988: 177).

Затворањето на портата од страна на Марко ја симболизира целосната припадност на Софка во селскиот свет. Може да се каже дека тоа е моментот каде се случува пресвртот на ситуацијата во романот. Со други зборови, Софка преминува во свет каде уште од самиот почеток ги забележува разликите во начинот на облекување, седење што ја доведува до чувството на вознемиреност. Од друга гледна точка, Софка била свесна дека со самиот чин на интимен однос со свекор и Марко, таа ќе ја продолжи традицијата на пренесување на нечистата крв. И од тој момент таа веќе не би се разликувала од нејзината мајка, свекрва и останатите жени кои од една страна ја продолжувале традицијата, а од друга страна сите од нив поставувале правила и наметнувале морални норми со цел да ги сочуваат нивните традиции градејќи верска свест со поставување на цигли кои со секој изминат ден станувале сè повисоки и ги оддалечувале од нивното минато. Софка, навистина само тогаш би се соочила со вистинскиот пад, поточно со припаѓање на понискиот, што претставува и е еднакво на морален пад. Од друга страна, исполнувањето на сетилните страсти од самата убавина на Софка, кај чорбаци Марко предизвикува насилност на неговите сетилни инстинкти каде во истиот момент се соочуваме со неговото

извикување над семејната клетва на нечистата крв:

„Ах, ах, песу бре, кривнику бре, стар дедо- Митре! Ах, мајко, ах курво! Ах, татко, ах проклет... Ах! Зар вие бре...“ (Станковиќ, 1988: 177).

Со самото извикување на Марко, се изјаснува сцената каде што може да забележиме дека чорбаци Марко не припаѓа во сопствената заедница. Можеби свеста на Марко не дозволува да биде составен дел од процесот на нечистата крв. Со други зборови, разделбата на Марко од неговата сопствена куќа е дополнителен доказ дека самиот тој целосно се одделува од просторот каде не припаѓа.

„Отиде чорбацијата и го исече коњот!“ (Станковиќ, 1988: 181).

Овозможувајќи ја раната да се отвори и крвта да тече, Марко, пошироко, се нуди како жртва на предците против чиј ред се побунил, а од друга страна, тој се ослободува од нечистата крв, оставајќи да тече, а со тоа и, меѓу другото, буквално се одрекува од светот на кој му припаѓа. Растргнат меѓу старите сурови обичаи и патријархалните норми, меѓу соништата и човечноста, Марко бега од себе, од неговата врела крв. Неговата потисната љубов и страст се претвораат во самоубиствена грижа на совест која го носи Марко, како жртва. По неговата смрт, започнува ново поглавје во животот на Софка. Во меѓувреме Томчо расте во рацете на Софка, како нејзино чедо бидејќи таа речиси го научи да се поздравува, да зборува и да се однесува.

„Томчо сосем е нејзин; не знае за ништо друго, освен само за неа, Софка. Бидејќи сè што узнал и сетил досега, тоа е од неа. И уште сега вака малку поподраснат, таа можеше сите свои желби да ги задоволува, дури и најулавските, оние момински! А кој знае како ќе биде допрва подоцна, кога тој сосем ќе порасне, зајакне, стане маж, и кога кај него ќе почнат да се развиваат неговите лични желби, страсти, лудости. Вака научен од неа, како ли пак тогаш сам ќе ја гушка, љуби!...“ (Станковиќ, 1988: 194).

Како што поминуваа годините, Софка сè повеќе како да се помируваше со нејзината судбина, дури може да се каже дека таа започна и да го сака Томчо. Тој порасна, созреа во вистински сопруг, а тоа ја правеше Софка среќна. Моментот што ќе го промени нејзиниот хармоничен семеен живот уште еднаш, овој пат засекогаш, е сцената кога нејзиниот татко доаѓа да го побара остатокот од парите од Томчо. Во еден миг се открива безмилосната продажба на Митината ќерка Софка, кој иако на почетокот од романот е претставен како прв ефенди, господин во градот, кој зборувал повеќе јазици и потекнувал од аристократско семејство, со самото негово барање на пари од Томчо кои биле ветени од страна на татко му Марко, Мита во вистинска смисла ја турка неговата ќерка на самото дно. Со други зборови, неговото егоистичко однесување подоцна се одразува негативно во животот на Софка, каде сите нејзини напори да изгради среќен брак паѓаат во вода.

„Зар оној, татко ти (не сакаше ни името да му го спомене) да не ми ветеше пари, јас, пезевенк н’еден, би ја дал за тебе ќерка си?...Зар да не ми ветеше пари, и тоа колку, зар јас би да, не за тебе туку за вас, мое чедо, мојата ќерка? Кој си ти? Што си ти? Плитар еден, селаниште едно! И зар ти сега мене...“ (Станковиќ, 1988: 201).

Дотогаш, примерен и посветен сопруг, по тие пари, купување, Софка во очите на Томчо станува иста како другите, поточно како некој предмет што е безвреден и купен со пари што не го заслужува неговото внимание. Од тој момент, Томчо станува страшниот мачител на Софка.

„...Тој ќе ја тресеше со рака по чело и од тој силен удар секогаш во неговата рака остануваше нејзината шамија и прамена коса...Тој ја клоцнува и со мамузите во гради или мев. Не гледа каде. Толку силно ја удира, што на два чекори од него се кутнува.“ (Станковиќ, 1988: 205).

На крајот, Софка ја гледаме, повлечена сама на себе, често пијана, како ги повикува слугите, целосно подлегнувајќи на нејзината преостаната сензуалност и „нечиста крв“,

подготвена за уште поголемо страдање, ја одбива понудата на нејзиниот татко да се врати дома. Станковиќ ја остава Софка сосема рамнодушна покрај огништето, поточно изгаснетиот оган што симболично ја опишува нејзината изгасната убавина, изгубена сила како таа пепел. Во последната сцена, се соочуваме со пропаѓањето на Софка како расфрла пепел, а паралелно ги расфрла и нејзините спомени и стремежи, можности и неуспеси на нејзините предци кои се одразуваат и врз нејзиниот живот и врз животот на нејзините наследници. Преку ликот на Софка, во романот *Нечиста крв* се отсликува структура на жена која е осудена да биде измачена од нејзиниот татко, свекор и сопруг, измачувана од самата себе, нејзината крв, кои стануваат нејзини робови од кои не успеа да избега.

„ ... Софка одамна се исуши. Некогашната нејзина тенка и вита половина се свитка, па како грпка и стрчи и се истиснува од неа. Црните очи и опаднале носот и се издолжил и истенчил... само устата и е уште влажна и свежа... Нема да ја видите никогаш да јаде... седејќи до огништето в кујна, наведната над него, претајќи по него со машата, одделувајќи ги купчињата згасната жар, после повлекувајќи по чистата и мека пепел некакви меки, нежни шарки....“ (Станковиќ, 1988: 211-212).

Од друга страна, неколкувековното заедничко живеење на српскиот и турскиот народ остава видливи траги во културата, односно во сите области на духовниот и материјалниот живот. Станковиќ во романот *Нечиста крв* успешно ги претставува односите помеѓу двете култури од периодот на владеењето на Турската Империја и периодот по нејзиното распаѓање.

„Така, во јадењата, кои кај нив никогаш не смееја како кај останатите да бидат многу потпржени ... и пржени само на масло; но никако не со свинска маст, бидејќи поради постојаното дружење со Грци, Цинцари и Турци....“ (Станковиќ, 1988: 13).

Влијанието на турскиот јазик врз српскиот јазик, по вековниот јазичен контакт предизвикан од историските околности, се одразил пред сè и во лексичкиот слој на српскиот јазик. Тие се забележани во српскиот литературен јазик уште од 17 век.

Литературниот јазик кој во голема мера е ориентиран кон народниот јазик, го потврдува обилното присуство на турцизми (Радић, 1990: 400).

Романот *Нечиста крв* има повеќекратни, стилски и литературни ефекти со коишто Станковиќ ги презентира историските околности на Врање од тој период, како и културните традиции на животот кои се вклопуваат со патријархални рамки. Писателот со помош на зборовите од турско потекло, се обидува да ги оживее сликите што ги опишува во романот поточно да го отслика Врање од турскиот период, развиен во ориентален град каде турското влијание било видливо во сите сегменти од животот, што оставило трага и во литературните дела. Со други зборови, турцизмите даваат посебен шарм, топлина, источен дух на делото на Станковиќ, кој сè уште може да се почувствува во Врање (Томић, 2015: 245). Од друга гледна точка, како што вели и Марковиќ, делата на Станковиќ се создадени на крстопатот меѓу турското време и модерното т.е. во времето на промената на двете култури. Тие го слават минатото во неговите дела каде постои елегично жалење за идеализираниот патријархален живот (Марковиќ, 2016: 248).

1.2.3.2. Идеологијата и етиката во *Проклета авлија* од Иво Андриќ

Иво Андриќ е писател кој мошне бил заинтересиран за отоманската историја. Тој дури и ја напишал својата докторска дисертација под наслов „*Развој духовног живота у Босни под утицајем Турске владавине*“ (Андриќ, 2009: 88) која ја бранел во 1924 година во виенскиот универзитет. Тоа што може да го забележиме е дека тој во својата теза има ориентално сфаќање за исламот и тоа го потврдува, со тоа што не го разбира исламот како религија, животен стил, филозофија бидејќи тој воопшто не покажува ниту едно позитивно влијание за исламот и Турците во османлискиот период. Со таканаречен псевдо-историчарски пристап, Андриќ ги именува босанските-муслимани како Турци, следејќи ја српската епска традиција. Зад оваа номинација, се крие тврдењето дека Босанците не ги поседуваат овие земји и дека треба да мигрираат како Турци во Анадолија. Како интересен пример може да се даде реакцијата на Сафвет бег Башагич, кој во почетокот на 20 век, за време на австро-унгарскиот период, кога српскиот писател

Петар Кочиќ бил член на Националното собрание, го сретнува босанскиот благородник, интелектуалец, поет и преведувач д-р Сафвет бег Башагич на вратата на советот извикувајќи: „Турците кон Азија“. Додека, Башагич му одговара со реченицата „Мечките се во шумата“.

Снимена е анегдота за острата реплика на Сафвет на Петар Кочиќ. На седницата на босанскиот парламент, која се одржа во Бања Лука, др. Сафвет-бег Башагич дојде малку доцна. Аристократски облечен, со фес на главата, влезе во просторијата каде што се одржуваше седницата. Штом влезе во салата, писателот Петар Кочиќ, српскиот делегат, извика: „Турците во Азија!“ Башагич nonšalantно се сврте и одговори: „И оди во шумата!“ Салом избувна во громогласна смеа, а Кочиќ од срам ја спушти главата (*Stav, 2018:1-2*).²⁸

Со ова, Андриќ има за цел да ги прикаже масакрите и прогонствата врз Бошњаците како оправдани дела, уште од времето на повлекувањето на Османлиите од Балканот до Втората светска војна. Од овој аспект, османлиската фигура на Балканот има значајно место во романите на Андриќ, често поистоветувана со симболот на притисок, ароганција и похот. Ова може да се забележи во книгата „*Bosanski Muslimani u Andrićevom svijetu*“ од Мухсин Ризвич, каде што е видлив негативниот став на Андриќ кон босанските муслимани и Османлиите.

Истовремено, идеолошкиот пристап на српските и црногорските писатели кон босанските-муслимани и Османлиите се сведува на Андриќ. Иво Андриќ кој е познат по своите романи каде историјата на Босна е секогаш застапена, неизбежно е да се нагласи и романот „Проклета авлија“ каде фокусот е на искуството за затворот. Романот се состои од осум поглавја каде секоја епизода е приказна само по себе, која исторемено создава интегритет меѓу настаните. Во романот, настаните за свештеникот Петар, Камил од Измир и затворениците се раскажани во трето лице. На самиот почеток и на крајот од романот се појавува еден млад човек кој му кажува на читателот она што го чул како сведок на

²⁸ „Ostala je zabilježena anegdota o Safvetovom britkom odgovoru Petru Kočiću. Na sjednicu Bosanskog sabora, koja se održavala u Banjoj Luci, dr. Safvet-beg Bašagić došao je s malim zakašnjenjem. Aristokratski obučen, s fesom na glavi, ušao je u prostoriju u kojoj se održavala sjednica. Čim je on ušao iz sale vikne pisac Petar Kočić, srpski delegat: “Turci u Aziju!” Bašagić se nonšalantno okrene i odgovori: “A međedi u šumu!” Salom se prolomi gromoglasan smijeh, a Kočić postišeno spusti glavu”.

свештеникот Петар, а тоа може да биде и самиот млад писател. „Проклета авлија“ започнува со смртта на католичкиот свештеник Петар, а церемонијата за погребување ја раскажува овој млад човек. Во романот, авторот често се навраќа на претходните настани. Во првиот дел од романот, се опишува затворот наречен „Проклета авлија“, луѓето и околината во Истанбул, период кој свештеникот Петар не можел да го заборави сè до неговата смрт. Свештеникот Петар е католички свештеник кој бил донесен во овој затвор како резултат на клеветата. Писмото испратено до австриски службеник во Истанбул го објаснува прогонството на христијанското свештенство во Албанија. Кога лицето што го донело писмото исчезнува, свештеникот Петар место него влегува во затвор. Од името на самиот затвор се подразбира дека местото е навистина проколнато. Во овој проколнат амбиент се среќаваме со многубројни криминалци и убијци.

„Ова се најлошите во градот. Цепции, коцкари, измамници, уценувачи, кутри кои крадат за да преживеат, пијаници, млади кои забораваат да платат за тоа што ќе го испијат, скитници, оние кои бараат хероин што не можат да го најдат во животот.. убијци кои се врзани со лисици и постојано ги проколнуваат оние што го измислиле синцирот...“ (Andriç, 2019: 15).

Меѓу овие ликови, авторот особено ги одвојува некои од нив. Еден од нив е Заим, кој е познат по неговото лажење, друг е управителот на затворот Латиф ага наречен Караѓоз, кој воопшто не е стабилна личност, друг е богатиот Киркор, кој направил голема измама, и уште многу различни карактери кои се дел од криминалот. Како најважна карактеристика за *Проклета авлија* е тоа што сите луѓе во неа се третираат како виновни. Како што вели и Караѓоз:

„Сите се виновни, но не секој има среќа да го јаде лебот од ова место. Тука нема невин човек.“ (Andriç, 2019: 32).

Повеќето од затворениците во затворот го гледаат затворот како дел од нивниот живот. Во *Проклета авлија* постојат два вида затвореници. Некои од нив се кои доаѓаат за краток временски период и се нарекуваат „приврмени“. Тие никогаш не ја гледаат оваа околина како дел од нивните животи. Секој што лежи овде и се третира како криминалец е, исто

така, должен да не може да дознае што се случува надвор, во спротивно би бил казнет. Секој затвореник има одредена група пријатели. Според Андриќ, за затворениците кои не биле Турци, затворот го доживувале како ѓаволски остров. Свештеникот Петар сфаќа дека треба да има добри односи со останатите за да може да излезе жив. Тој разговара со Заим секој ден, преувеличувајќи го она што се случува во одделенијата, се обидува да се справи со двајца бугарски затвореници кои се сместени во неговиот оддел. Но, еден ден, со доаѓањето на Ќамил од Измир, неподносливите затворски денови на свештеникот Петар се менуваат затоа што меѓу нив започнува пријателство. Ќамил со својот изглед и култура покажува дека е многу благороден Турчин. Во првите денови тој често отсутствува со мислите и наместо да зборува тој одлучува да го слуша свештеникот Петар, кој подоцна ќе му биде единствената личност во која ќе верува. Тој често го изразува тоа со климање на главата и потврдување на зборовите на свештеникот Петар. За некое време, Ќамил го сместуваат во приватна просторија, додека на неговото место доаѓа еврејскиот Хаим кој му кажува на свештеникот за минатото и семејството на Ќамил. Потеклото му е од родители од различни националности, татко му бил Турчин, а мајка му Гркинка. Тој уште од мала возраст се истакнува со неговиот интерес кон науката и книгите. Кога не можел да се ожени со девојка што ја сака, тој го напушта Измир за извесено време. Ќамил целосно се оддалечува од неговото богато опкружување на кое му припаѓа и почнува да воспоставува контакти со луѓе кои се занимаваат со науката. Тој толку многу навлегува во историјата што се појавуваат гласини дека тој е ментално болен и според истите луѓе Ќамил верува дека душата на Џем Султан е премината во него. Наскоро, овие гласини почнуваат да се шират низ цел Измир сè до арогантниот, неук гувернер. Гувернерот, интересот на Ќамил кон Џем Султан го толкува како политички криминал, со тоа што една ноќ извршува рација во неговата куќа земајќи му ги книгите, а него го испраќа во Истанбул. Состојбата за неговиот син крајно го вознемирува Тахир паша, а особено кадијата од Измир. Но, не може да се убеди на никој начин:

„Нема да се замарам со ова, не ја знам историјата. Мислам дека да не истражувал кој султан што правел едно време... Книгите што ги читал не се добри. Џем Султан е предавник на владетелот! Политички криминалец кој сака да го заземе тронот!“ (Андриќ, 2019: 64).

На тој начин Камил бил прогласен за политички криминалец и испратен во затворот наречен *Проклета авлија*. Како што споменавме, единствената личност со која разговара Камил е свештеникот Петар. Иако нивните разговори никогаш не се насочиле кон нивниот приватен живот туку за историјата, сепак тие на неразбирлин начин биле поврзани меѓусебно. Камил, кој обично практикувал да молчи, со тек на времето почнува да зборува и секогаш неговите разговори биле поврзани со Џем Султан. Во продолжение на романот, тој забележува неколку работи за Џем Султан. Особините и борбите помеѓу Џем Султан и Бејазит особено се опишани во петтото поглавје. Со смртта на Мехмет II, започнува војна за власт помеѓу неговите двајца сина. Бејазит му предлага на својот помлад брат Џем заедно со семејството да се откаже од земјата и моќта. Војната меѓу нив започнува токму кога Џем не го прифаќа предлогот на својот брат и бил приморан да избега во Египет. По извесно време, тој од Египет се сели во Родос. Заливот Родос е под влијание на светите витези кои во суштина се католици. Џем е пречекан со спектакуларна гозба од страна на Даубусун, кој е главен на светите витези. Според договорот помеѓу двајцата Џем може да го напушти островот во секое време. Но, Пјер Д'Аубсон не го почитува договорот. Тој го чува принцот Џем во Родос и го користи како адут за да ги постигне своите цели. Кралот на Унгарија Матиас Ворвин го сака Џем. Со други зборови, неговата цел е да го искористи Џем против неговиот брат во војната што ќе ја отвори за Бејазит. Според Папата VIII. Џем го користат како алатка во религиозната војна што христијаните ќе ја отворат за Турците. Но, итриот Д'Аубсон реагира негативно на двајцата. За да не го ослободи Џем, тој исто така добива паричка натоварена од султанот Бајазт. Папата на некој начин го користи Џем кој е многу добар борец против Бејазит известувајќи го дека за најмал напад ќе ги вклучи војниците на Џем. По смртта на папата VI доаѓа папата познат како Александар. Неговиот став бил ист за Џем и сето ова продолжува до 1494 година. Во истата година Францускиот крал Карло VIII води војна против Италија. Александар VI кој губи во војната бил приморан да го даде Џем на Карло VIII. Џем кон патот за Франција се разболува и умира во Капуи, Франција. Но, мртвото тело на Џем, исто така, е жртва на интересите на Карло VIII со тоа што мумифицираното тело го предава на Бејазит дури во 1499 година. Така и во истата година Бејазит го донел телото во Бурса и го закопале Џем. Камил, кој го раскажува животот на принцот Џем со сите свои суптилности, толку многу се возбудува што

неговиот говор продолжува понекогаш на турски, понекогаш на француски, италијански или на шпански:

„Без никаков вовед и определување на време, ќе почнеш да раскажува за дел од животот на овој млад Џем... Сакаше да раскаже сè што е можно поскоро, како утре да е доцна, што му кажуваше на Џем Султан со часови... Без да внимава дали личноста пред него го слуша или не...“ (Andriç, 2019: 91-92).

Со иста возбуда и интензитет Ќамил продолжува да раскажува за Џем Султан шест дена по ред. Тој толку многу посветува внимание на суптилностите на овој настан што свештеникот Петар не може да проговори пред лицето на извонредниот израз на Ќамил. Една ноќ, две лица влегуваат во одделот на Ќамил, обидувајќи се да откријат зошто тој бил толку многу заинтересиран за Џем Султан:

„На крајот, господине Ќамил, треба да ни кажете за кого сте ги собрале пишувањата за Џем Султан. Треба да ни кажете и како го подготвивте вашиот план за соборување на султанот од престолот и од кои непријатели добивте помош“ (Andriç, 2019: 99)

Ќамил, кој не можеше да ги поднесе овие измачувања, вели дека душата на Џем Султан му била пренесена:

„Мое е! Ги кажа овие зборови со мирна, но виновна одлучност и се стутка на столот“ (Andriç, 2019: 102).

За време на оваа дискусија Ќамил добива шамар, но кога и тој возвратува почнува кавга меѓу нив. Како резултат на сето ова, Ќамил е изваден од одделот, но не се споменува каде го носат. Можеби тој бил убиен за време на тепачката, затоа што на лице место имало и траги од крв:

„Ако е жив, сигурно го однеле во азилот до Сулејманије, каде што се чуваат ментално болните. Она што го кажуваат овде за него дека е престолонаследник ќе бидат обични зборови што секој луд човек може да ги каже и никој нема да му обрнува внимание“ (Andrić, 2019: 103).

По отстранувањето на Камил од затвор, свештеникот Петар останува целосно сам, а наскоро го напушта затворот и се враќа во Босна. Делото завршува со раскажувањето на младиот како ги мести алиштата на папата Петар по неговата смрт. Во споредба со другите дела на Андриќ, во делото *Проклета авлија*, тој преферира да ја опише психолошката тортура на некои раководители, наместо тортурата на Турците. Токму затоа не се даваат детали за негативните карактеристики на Турците. Со други зборови, тој се фокусира на примитивното однесување на Отоманската Империја и на некои функционери, наместо на турскиот народ. Главен меѓу нив е Караѓоз, директорот на затворот наречен *Проклета авлија*. Караѓоз е практичен пример на Империјата, која не може да ја оддели вистината од лагата, виновниот од невиниот. Друг пример за тоа е неукот Камил кој е гувернер од Измир. Тој има екстреман интерес за историјата и Џем Султан, истовремено прогласен за предавник на султанот и е затворен. Единствената причина за тоа е неговиот начин на управување, кој е резултат на неговото високо примитивно разбирање. Третото лице кое се претставува како управувач е братот на Џем Султан, Бајазит. Султанот Бајазит е исклучително безмилосен, османлиски владетел кој е силен, лукав и пристапува многу сурово. Неговата негативна амбиција за управување е значителен фактор за смртта на неговиот брат. Тој не се двоумел со години да им плаќа на христијаните да го чуваат неговиот брат, кој ја загубил својата моќ, откако страдал во егзил, од власта. Од оваа перспектива, Бајазит е даден како пример за еден од негативните карактери во романот. Покрај поединците, тоа што Андриќ нагласува за турскиот народ е дека нивната реакција во одредени настани или случаи е мошне нетолератна и едноставна. Еден од тие примери е Камил кој се заљубува во девојка од грчко потекло. Љубовта на двајцата млади од две различни култури и вери е проследено со реакција од страна на Грците. Но, оваа реакција се припишува на конзервативизмот. Сепак, реакциите на Турците за ова прашање се објаснети со едноставност и принцип. Турците, кои се позитивни во сите аспекти на својата работа, се идентификуваат само Џем Султан и Камил. Според авторот, тоа се сведува на фактот дека, нивната мајка е православна. Со други зборови, доброто стекнато

образование на Џем и Ќамил се должи на нивната мајка која не е муслиманка. Во романот, претежно се акцентира на кризите помеѓу двајцата браќа, затоа и не се посветува внимание на идентитетот и убедувањата, вредносниот систем на Турците.

Во романот „Проклета авлија“ времето може да се подели на два различни периода. Настаните што започнуваат со апсењето на свештеникот Петар, завршуваат кога тој се ослободува од затворот и се враќа во Босна, во меѓувреме овие настани опфаќаат осуммесечен период. Во склоп на овој период се подразбираат различни животни приказни на луѓе од различни средини кои се наоѓаат во затвор. Затоа може да кажеме дека во романот генерално е застапен психолошкиот момент. Од друга страна, иако не е доволно објаснето во романот, тоа што е очигледно е дека романот го опфаќа периодот од 1800 години. Надвор од ова време, трагедијата на Џем Султан, која беше раскажана преку Камил од Измир, нè води во 1480-те години. Настанот на Џем Султан го опфаќа периодот од 1480-1499 година. Тоа е временски период кој секогаш ја симболизира борбата, осаменоста, болката и очајот на славниот султан. Затоа, двата различни периода опфатени во делото ја отсликуваат тешката психологија на поединците. Главниот простор во романот е затворот *Проклета авлија*. Како што се подразбира од самото име на затворот, ова место е проколнато од Алах затоа што тука се доживуваат секакви видови притисоци, зло и трагедии. Всушност, затворот е место што ги симболизира темните аспекти на животот и Империјата. Освен главното место, Измир, каде започнуваат страдањата на Ќамил, некои од островите на Италија каде што живееше Џем Султан далеку од целата цивилизација, се исто така дадени како места кои ги претставуваат нивните страдања. Затоа може да кажеме дека Андриќ е господар на сопствениот стил. Овој аспект повторно го истакнува и во романот *Проклета авлија*. Тој додека раскажува за реалните настани што го отсликуваат животот, своите важни ликови му ги пренесува на читателот со длабока психолошка анализа. Токму затоа психолошкиот аспект е најзастапен во романот. Тоа особено е транспарантно додека ги потенцира потиснатите чувства на младиот Ќамил, кој конечно успева да ги истакне. Во овој поглед, Андриќ го покажа и својот успех во областа на психоанализата. Друга карактеристика во романот е тоа што секоја реченица е богата со многу турски зборови. Во долунаведената табела може да ги видиме употребените турцизми.

1.2.4. Наставната програма по книжевност во Република Бугарија

Наставната програма по книжевност во Република Бугарија за основното и средното образование е добро структурирана и има за цел да ги развие литературните, културните и критичките вештини на учениците. Бугарската наставна програма во областа на книжевноста има долга традиција и се фокусира на учењето за разбирање на бугарската и светската книжевност, како и на развивање на личното изразување и критичкото мислење кај учениците. Целта на програмата е да ги развие литературните вештини на учениците, да ги запознае со класичните и современите дела од бугарската и светската книжевност и да ги подготви за разбирање на различни културни и литературни контексти. Програмата ги поттикнува учениците да развиваат критичко размислување и аналитички вештини, како и да ги унапредат јазичните способности. Во наставната програма за основно образование по книжевност во Република Бугарија се обработуваат следните лектури каде што се застапени Турците Османлии:

I одделение	/
II одделение	/
III одделение	/
IV одделение	/
V одделение	„Бугарски народни приказни“
VI одделение	Иван Вазов, „Под игото“
VII одделение	Иван Вазов, „Една Бугарка“ Иван Вазов, „Волонтери на Шипка“

Додека во средното образование:

VIII одделение	/
IX клас	/
X одделение	/
XI одделение	/
XII одделение	/

1.2.4.1. Бунтот и борбата за слобода во романот *Под игото* од Иван Вазов

Концептот на национализам, кој се појавува со Француската револуција во 1789 година, исто така, ја активира националната свест на Балканот. Меѓутоа, вистинската национална свест се протега дури од периодот на втората опсада на Виена (Ortaylı, 2014:69) каде што неуспехот на опсадата создава појдовна точка на балканскиот народ да се спротивстават на Отоманската Империја. Од крајот на XVII век веќе забележително почнуваат да се појавуваат и трагите на етничката свест. Од друга страна, задоцнетите националистички движења кои започнале на Балканот се покажуваат и кај бугарскиот народ кон крајот на XVIII век. Овој процес го поттикнуваат бугарските писатели кои преку книжевноста делуваат во буењето на националната свест. Со други зборови, бугарските книжевници од XIV сè до XIX век се обидувале да ја подигнат свеста на бугарскиот народ против Отоманската Империја и Турците, со тоа што се занимавале со концептите на нација и татковина во нивната книжевност. Всушност, овие концепти ја обликуваа уметноста на бугарските автори кои успеале да ја разбудат омразата кон Турците во тој период.

Во 1890-те, освен социјалистичката група, во бугарската книжевност имало две групи со различни агенди. Првата група, предводена од Иван Вазов, имала за цел да создаде национална книжевност и култура за новоформираната Бугарија. Додека втората група, предводена од Пенчо Славев и Крстјо Крстев, имала за цел да ѝ даде на бугарската култура меѓународен карактер и да ја промовира нејзината целосна интеграција во светската култура. Сепак, тоа не значи дека оваа последна група била имуна од влијанието на националистичката идеологија. Додека Вазов црпел инспирација од бугарските земји и Русија за националните литературни мотиви, Славев и Крстев апелирале до Западна Европа, особено Германија. На пример, германското влијание, кое ја нагласува важноста на крвта и крвните врски за градење на нацијата, може да се забележи во поетскиот еп на Славев за Априлското востание „Песна на крвта“ (Кървава песен). Славев бил поддржувач на идеите за модернизам, индивидуализам и европеизација и бил спротивно на Вазов, официјалниот глас на бугарското кнежевство во книжевноста (Pundeff, 1972: 458-59). Во историјата на современата бугарска книжевност, Иван Вазов зазема централно и забележително место. Вазов, чии книжевни дела го обликуваа националистичкиот дух на тој период, се сметал за една од водечките фигури на бугарската книжевност и во текот на својот живот создавал дела од сите жанрови на бугарската книжевност (Moser, 1963: 120). Заминувањето на Вазов во Браила, Романија е клучен момент за неговото творештво каде што бил под влијание на политичкото опкружување на бугарските комунисти и револуционери, со тоа што и почнал да произведува дела со политичка содржина (Tsaneva, 1993:17). Вазов во своите дела ги вклучува и историските искуства на бугарскиот народ. Светлозар Игов го опишува Вазов како автор на бугарската историја, бидејќи во своите дела вклучил историски настани како Априлското востание, османлиско-руската војна, српско-бугарската војна, Балканската војна и Првата светска војна. Згора на тоа, како националистички поет, тој секогаш бил во близок контакт со владејачката националистичка елита и имал важни функции во владата. Во 1887 година станал министер за образование во кабинетот на Константин Стоилов (Crampton, 1983: 247)

Највпечатливиот момент во творештвото на Вазов е неговиот став кон Турците. Омразата на Вазов кон Турците може да се види во речиси секој аспект од неговата уметност и живот. Во првото издание на „Стара планина“ (Стара планина) во 1876 година

во својата песна насловена „Кон Европа“ (Към Европа), која ја напишал под псевдонимот „Пејчин“ содржи чувства на омраза кон Турците:

(...)

(Сега, додека стариот Емус се тресеше од страв,
и турската жестокоост го помина секој крај,
и ужас, огорченост низ целиот свет донесе
Јас би прашал, дали Европа може да издржи?)²⁹

(...)

(И гледа како Куранот го обесчестува, го газии крстот,
и милиони луѓе како во ропство пискот!)³⁰

(...)

(Еј Европејци, живејте слободни
не како ние во игото во оваа проколната земја,
каде што грдите убиства станаа модерни,
а жртвите на оние што паѓаат се безброј;)^{31 32}

Во својата поетска книга „Тагите на Бугарија“ (Тъгите на България) во поезијата „Победата на Турчинот“ (Триумфът на турчина) исто така може да се соочиме со слични

²⁹ „ Сега, кат Емус стари от страх се цял потресе,
и турската свирепост премина секи край,
и ужас, възмушенње по целий свят пронесе
попитал бих Европа веч може ли да трай?

³⁰ И гледа как Коранът безчести, тъпче кръста,
и милиони души как в робството пишът! (И гледа како Куранот го обесчестува, го газии крстот,
и милиони луѓе како во ропство пискот!)

³¹ О, европейци, вий живејте на свобода,
не като нас под иго във този край проклет,
де грозните убийства станали са на мода,
и жртвите от нази, що падат, са безчет;

³² (Еј Европејци, живејте слободни
не како ние во игото во оваа проколната земја,
каде што грдите убиства станаа модерни,
а жртвите на оние што паѓаат се безброј;)

чувства:

(...)

(Со името на Мохамед
згазнавме на валканиот крст !
О Алах! Каква победа!
Црната крв е штетна за гледање,
знак на нашата страшна одмазда!)³³

(...)

(О Алах! Каква победа!
Покриени сме со Ѓаурска крв.
Пуштинак се гледа во себе
и неговите деца Ѓаур¹
не задеваат со нова мамка.)^{34 35}

Неговите дела вклучуваат поезија, раскази, приказни, романи, белешки за патувања, драма, комедија, критика, превод и дела за деца. Во романот „Под игото” (Под

³³ „С името на Мохамеда
мр̄сния ст̄пк̄ах̄ме кр̄ст!
Ей Аллах! Каква победа!
Черна кр̄в се вредом гледа,
знак на страшната ни м̄ст! (Со името на Мохамед
згазнавме на валканиот крст !
О Алах! Каква победа!
Црната крв е штетна за гледање,
знак на нашата страшна одмазда!)

³⁴ Ей Аллах³⁴! Каква победа!
Цапаме в гяурска кр̄в.
Пуштинак се вредом гледа
и гяурските му чеда
дразнят ни със нова стр̄в (О Алах! Каква победа!
Покриени сме со Ѓаурска крв.
Пуштинак се гледа во себе
и неговите деца Ѓаур³⁴
не задеваат со нова мамка.)”

³⁵ [Словото - българската виртуална библиотека \(slovo.bg\)](http://slovo.bg)

игото) , кој се смета дека има големо значење за бугарското општество, Вазов жестоко ја критикува Отоманската Империја и нејзините администратори и не запознава со Априлското востание на бугарскиот народ во 1876 година и подготовките за востанието од своја перспектива. Сепак, тој прави извонреден напор да се погрижи бугарскиот народ да биде внимателен кон Отоманската Империја и да не ја заборава својата лојалност кон Русија. Но, треба да се напомене дека во бугарската книжевност има и писатели кои објективно ја отсликуваат сликата за Турците. Едно од најзначајните имиња на новата бугарска книжевност е Јордан Јовков, кој без да биде засегнат од некакви националистички ставови ги рефлектирал Турците како што добро и ги познавал (Zafer, 2011: 67-71).

Делото под наслов „Под игото“ кое е предмет на нашето истражување, е објавено помеѓу 1889-1890 година, во списанието „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина) во 1894 година и е објавена како посебна книга (Nikolay, 2008: 453). Романот бил прилагоден во театарска претстава во 1910 година (Radoslav, 1999: 96). Романот „Под игото“ напишан од страна на Иван Вазов, е инспириран од Виктор Иго и се смета за најважното дело во бугарската книжевност. За време на разговорот со неговиот близок пријател Иван Димитров Шишманов, Вазов изјавил дека бил под влијание на Виктор Иго, додека го пишувал својот роман (Şişmanov, 1976:263). Според Милена Цанева, Вазов е првиот професионален писател во историјата на бугарската книжевност (Tsaneva, 1976:10). Ова дело, напишано со политичка цел, е најпреведуваната книга во историјата на бугарската книжевност, особено со финансиска поддршка и напори на администраторите од социјалистичкиот период. Во овој контекст, Вазов се истакнува како прв бугарски писател што се прославил во странство со романот „Под игото“. Исмаил Цамбазов во својата статија наведува:

„(...)Романот со наслов „Под игото“ на познатиот бугарски писател Иван Вазов, кој е познат по неговото непријателство кон Турците, веќе е преведен на турски и неколкупати објавен во Истанбул (...), но како резултат на детални пребарувања во библиотеката, не можеше да се најде турски превод на романот. Не би било погрешно да се каже дека сè уште нема турски превод на делото поради шовинистичкиот пристап на Вазов кон Турците и неговиот екстреман говор на омраза кон Турците (Cambazov, 2016: 134).

Вазов, првиот дел од својот роман го напишал во Одеса, а вториот и третиот дел во Софија по враќањето во Бугарија во 1889 година (Minev, 1967: 41). Секое поглавје во романот е поврзано едно со друго. Во првиот дел има 35 наслови, во вториот дел 37, а во третиот 16 наслови. Во делото има три вида наслови. Во првиот дел, настаните се во стил на раскази. Насловот „Вознемиреноста на Рада“ (Радини вълнения) во првиот дел од романот, каде учениците на Рада се тестираат пред јавноста, исто така, насловот „Приредбата“ (Представлението), каде што е опишан драмската претстава организирана од Огњанов и неговите пријатели, се само примери за ова. Вториот дел е во форма на долга приказна и настаните се меѓусебно поврзани. Насловот „Гостин“ (Гост) ја вклучува сцената кога Огњанов се прикрадува во куќата на Марко Ага, се крие во куќата на воденичарот дедо Стојан, убива двајца Турци таму и оттаму оди во манастирот. Насловите како „Бура“ (Бурята), кои опишуваат настани како овој, се примери од овој тип. Третиот тип на наслови содржат идеја. Насловите „Пијанство на еден народ“ (Пијанство на един народ) и „Будење“ (Пробуждане) се примери за тоа (Mihaylov, 2002: 109). И покрај сите овие различни типови наслови, романот е во целина и настаните се раскажани во сеопфатен тек. Романот, напишан под влијание на движењето на романтизмот, се случува во април 1876 година. Неговото востание зазема важно место бидејќи Вазов за време на востанието избегал во Букурешт, со тоа што информации за востанието дошле од Цар „Самуил“, во кој се вклучени мемоарите на Ф. Попов, добиени од книгата со наслов „Историска приказна за априлското востание од 1876 година“ (Исторически разказ по въстанието на 1876 година), (Minev, 1967: 41). Народот кој сакаше да се одвои од Отоманската Империја пред Априлското востание, го започна Херцеговското востание во 1875 година. Последиците од ова востание погодија мал дел од бугарскиот народ кој живееше во границите на Отоманската империја, како резултат на руската пропаганда и пропагандата на бугарските револуционери поддржани од Русија (Şimşir, 1989: 69). Во 1875 година, тој организирал востание од мали размери во Стара Загора.³⁶ Меѓутоа, ова

³⁶ Востание Стара Загора: Тоа е востание што комитетите формирани против Отоманската Империја планирале да го започнат на 16 септември 1875 година. Планот за востание е следен; ноќта на 16 септември, бунтовниците ќе се соберат на одредено место на запад од градот, масовно ќе го нападат градот, ќе го заземат замокот на санцокот и ќе го запалат турското маало. Во планираното време на местото на средбата пристигнуваат 24 бунтовници од градот Стара Загора, но никој од селата не доаѓа. Бандата од 24 луѓе се

востание завршило неуспешно и подготовките биле интензивирани. Во 1876 година се случило Априлското востание, поголемо востание кое влегло во бугарската историја и било наведено од Русија како оправдување за војна против Отоманската Империја (Şimşir, 1989:76). Авторот наведува дека повеќето од имињата што се споменуваат во романот „Под игото“ се прототипи на луѓето што живеат во Сопот (Şişmanov, 1976: 263) како Тодор Каблесков, Васил Левски, Панајот Волов, Георги Бенковски кои одиграле значајна улога во бугарската историја. Вазов, во својот роман вклучува многу историски личности и настани, како што е Раковски, кој учествувал во подготовките на востанието. Според Светлозар Игов, романот покрај востанието ги отсликува обичаите и начинот на живеење на бугарскиот народ (Igov, 1994: 187). Изнесени се многу идеи за тоа дали романот е историски роман или не. На ова прашање Милена Цанева тврди дека романот е историски роман, додека според Димитар Михајлов, книгата не е историски роман, туку политички роман (Mihaylov, 2016 :222).

Романот со наслов „Под игото“ е дело напишано за востанието што го покренало бугарскиот народ, кој долги години живееше под отоманска власт, за да се ослободи од османлиската власт, која ја нарече „игото“. За време на распадот на Отоманската империја, кај бугарскиот народ се појави идејата балканските народи да се креваат еден по друг и да основаат своја татковина, со поддршка на Русија и Европа. Во своето дело, авторот сака да им докаже на своите читатели, дека бугарскиот народ бил угнетуван. И покрај тоа што наведува дека најважната вредност што може да ја има една нација е нејзината слобода, тој често ги изразува своите размислувања за „игото“. Додека Иван Вазов зборува за потребата бугарскиот народ да биде ослободен од владеењето на Отоманската Империја, тој во својот роман му приоѓа на исламот, на Отоманската Империја и на Турците од многу негативна перспектива. Авторот ги користи националните и верските елементи на груб и провокативен начин во своето творештво, раздвојувајќи ги Бугарите и Турците врз основа на нивното национално и религиозно потекло и создавајќи слика за „другиот“. Оваа маргинализација јасно се манифестира во секој дел од романот.

повлекла на Балканот, не осмелувајќи се да го нападне градот. Затоа, востанието Стара Загора завршува со неуспех. Види Шимшир, Билал Н., *Turkish Emigrations from the Balkans*, 1989, стр. LXX-LXXI.

Ние убиваме двајца, а такви сверови ги има илјадници и илјадници. Бугарскиот народ само тогаш ќе се ослободи кога ќе земе оружје во рака и ќе ги истреби тие душмани (Vazov, 2000: 27).

Од друга гледна точка, интеркултурната интеракција забележана во речиси сите мултинационални империи е несомнено забележлива и во романот „Под игото“. Бугарскиот народ, кој долги години бил дел од Отоманската Империја, бил под влијание на обичаите и традициите на општеството и начинот на живот кој ја формирал нивната култура и средина. Во овој контекст, во делото може да се сретнат многу турски влијанија. На пример, културата на „трpezата“ во животот на Турците е вклучена во првите поглавја од делото. Како што е познато, муслиманските општества од тој период ги користеле своите софри, како своите трпези, со тоа што оваа традиција преминала и во бугарската култура. На пример, семејството на Марко ага, едно од богатите семејства на црквата Акча, јаде на софра. Како што и за време на оброкот внимава на манирите:

„Тргни го фесот кога ќе седнеш на маса““ (Vazov, 2000: 14).

Воедно, бугарскиот народ и во начинот на облекување за пример ја зема отоманската традиционална облека. Мичо Бејзаде, руски симпатизер кој влегол во кафулето на Ганко, е опишан: „

Мичо Бејзаде, стар, низок и црномурест човек, носел салтамарка и шалвар (Vazov, 2000: 112). Огњанов, патриотски Бугарин, носи сетре што го носеле Османлиите. Соколов го опишува Огњанов вака: „(...) Колку што можев да видам во мракот, тој беше облечен во тенко сетре (Vazov, 2000: 38). Соколов, како и другите Бугари, носи сетре: „Докторот безгрижно ги фрли фесот и сетрето (...)“ (Vazov, 2000: 39). Иако слепиот Колчо е Бугарин кој е член на комитетот, тој е Бугарин кој се шета со османлиски фес на главата. Откако дознале дека Огњанов е жив, се споменува неговиот фес: „Фрлајќи го својот фес во воздух: „Вива! Ура! Радост и слава! Радувајте се, браќа! Полудете! Ќе полудам!“ викна во занес (...)“ (Vazov, 2000: 245).

Огњанов, кој долго време живее меѓу Турците, е запознаен со начинот на живот на Турците, знае турски и ги разбира разговорите на Турците во гостилница, каде што живеат господарите. Обичаите на Турците кои седат во кафеаната, важно место во отоманската култура, се опишани вака:

„(...) Бидејќи долго време живеел меѓу Турците, го познавал нивниот јазик и нивното однесување не му беше непознато. Тие седеа на миндерот со шаловите и стаповите во рацете. Густниот чад од тутунот го исполнуваше кафулето (Vazov, 2000: 169).

Во делото е вклучена и традицијата „амам“, кој е значаен културен обичај на Турците. Како пример е воведен моментот на двајца млади бугари кои биле приморани од страна на нивните родители да одат во амам, пред да стапат во брак.

„Не, прво да ги однесеме во амамот да се измијат“ (Vazov, 2000: 140).

Во своето дело, авторот ги споредува Турците со диви животни. Во текот на романот, единствениот лик Турчин, кој не го споредува со диви животни и го опишува со подобри карактеристики во споредба со другите Турци е ликот на „Хусни бег“, познат и како „бег“, висок административен службеник на црквата Акча. Причината зошто го прикажува Бег подопадлив е тоа што тој е наивен службеник кој верува во сè што ќе му се каже, тој е под влијание на мислите на луѓето околу него при донесувањето на сопствените одлуки и тој е некој кој лесно може да биде измамен од сите. Во работата, бег е неук и не може сам да ги носи своите одлуки. Тој прво се појавува пред читателот во една сцена во владиниот дворец. Турците се прикажани како клеветат невини Бугари. Пример за тоа е клеветата што ја претрпел Соколов.

„Овој затвореник бескрупулозно лежи“ (Vazov, 2000: 42).

Бег, кој се појавува пред читателот како висок администратор на Отоманската Империја, е понижен со истакнувањето на неговата негативна страна, како што може да се увиди погоре, се критикува и османлискиот административен систем. Од друга страна, Емексиз Пехливан е прв меѓу негативните турски ликови кои Вазов ги опишува во своето дело. За време на разговорот со неговиот близок пријател Шишманов, Вазов вели дека Емексиз Пехливан е вистинска личност што живеела во црквата Акча: „Емексиз Пехливан е вистинското име на едно големо турско чудовиште“ (Şişmanov, 1976:264). Во делото Емексиз Пехливан е лик кој предизвикува страшни настани кај девојчињата, децата и невиниот бугарски народ. Овој суров лик Вазов го опишува вака:

„Двајца Турци со ловечко оружје на грб станаа на прагот. Едниот го држеше синцирот на кучето. Првиот од нив, Емексиз Пехливан, кој беше навистина жеден за крв, влезе откако смислено погледна внатре. Беше висок, наведнат, слаб... Неговиот изглед не беше толку страшен како неговото име и неговите постапки. Само неговите пепелни очи се движеа лукаво и злобно, како очи на мајмун.“ (azov, 2000: 24).

Друг негативен карактер е Топал Хасан. Вазов го споредува Топлал Хасан, со животно, исто како и другите турски карактери:

„Влезе другиот Турчин, низок, мускулест, куци и со животинско лице што ги отсликува најживотинските нагони...“ (Vazov, 2000: 24).

Топал Хасан е спореден лик што се користи за зајакнување на злото на Емексиз Пехливан. Толку многу што, користејќи го Топал Хасан, авторот го зајакнува чувството на бруталност создадено од настаните кај читателот. Големо злосторство е sameц да силува млада девојка без одбрана. Сепак, двајца мажи што ја вршат оваа тиранија е доволно да се обвини раса за варварство и бруталност. Во овој контекст, улогата на Топал Хасан во романот е клуч што се користи за да се отвори вратата за турското непријателство. Другиот негативен турски лик во романот е десетарот Шериф ага. Тој е опишан како лукав и злобен човек, како другите Турци. Воедно, ликовите Јуфиф ага, Хасан ага, исто така, се споредуваат со животни, тие се претставени како уништувачи, диви, женствени, алчни и неправедни луѓе. Во последното поглавје се среќаваме со Тосун бег кој е водач на доброволниот османлиски сојуз. Овој водач, кој дошол да го задуши востанието, се појавува пред читателот во делото како, алчен, суров Турчин.

Отоманско-турското влијание споменато погоре се одразило во животот, традициите и обичаите на Бугарите, како и во нивниот јазик. Иако Иван Вазов го величел бунтот против Отоманската Империја, тој не можел да избега од влијанието на турскиот јазик додека пишува за настаните. Авторот, кој живеел под отоманска власт, често користел турски зборови во своите дела. Толку многу што, вклучил зборови како „шеќер, бајрак, бербер“ во бугарскиот јазик, во „Речник за бугарски јазик“ кој бил напишан од Најден Геров во 1895 година. Турцизмите што ги употребил се прикажани во форма на речник на крајот од нашата теза. Вазов во својот роман вклучил и идиоми и поговорки кои се употребуваат во турскиот јазик. Како на пример, „тенцерето го најде капакот“ (Дринов, 2023:130). Во делото авторот вклучил многу зборови и фрази кои денес не се користат во стандардниот бугарски јазик. На пример, наместо „намеря“ (да се најде) „најда“; „хвана“

наместо „започна“ (да се започне); Тој вклучил дејства и зборови како „напрежен“ наместо „предишен“ (претходно) и „туря“ наместо „сложа“ (да се стави). Покрај овие, тој ги употребил глаголите „оставам“, „остал“ и „бегах“, кои се дијалекти на глаголите „оставам“, „останал“ и „избягах“ (Дринов, 2023:11-12). Делото е многу богато по тоа што содржи повеќе од четириесет типа ликови и авторот создава различен стил во секој лик. На пример, стиловите што се користат за Марко ага, Мичо ага, Кандов и Огњанов се различни еден од друг. Кандов, кој има социјалистички поглед, користи стандарден јазик. Мичо ага често користи руски зборови. Јазикот што го користат селаните во деловите каде што е опишан селскиот живот е локален јазик. Меѓутоа, турските ликови како Емексиз Пехливан, Топал Хасан, Јусуф ага, Хасан ага користат груб и навредлив уличен јазик. Како резултат на тоа, не би било погрешно да се каже дека стилот што го користи Иван Вазов, кога дава информации за патриотските бугарски херои и за процесот на востанието е различен од стилот што тој го користи кога ги опишува Отоманската Империја, исламот и Турците. Авторот се справува со настаните и ликовите со субјективен пристап, каде што нивните емоции се во прв план. Со зборот „невин“ што го употребува за бугарскиот народ, авторот ги опишува нивните искуства. Тој подвлекува дека се во право во настаните и благодарение на овој опис на читателот го претставува бугарското население како угнетено и онеправдано

2. Рецепција на сликата за Османлиите и наставата по книжевност

2.1. Варијабли на истражувањето на рецепцијата

Независна варијабла во нашево истражување ќе биде училиштето по мерка на секој ученик, воспитно-образовните установи во кои во нивната редовна настава се вклучени ученици од основни и средни училишта во градот Скопје на Република Северна Македонија, Република Србија-Београд, Нови Пазар, Босна и Херцеговија-Сараево, Бугарија-Благоевград.

Главните зависни варијабли се однесуваат:

- на професорите во воспитно-образовните установи;
- на професорите кои во своите паралелки имаат деца со различно етничко потекло;
- на учениците со различно етничко потекло, на ставови и мислења во однос на темата на нашето истражување.

Помошни зависни варијабли во истражувањето се:

- прилагодените наставни планови и програми по книжевност во балканските земји: Република Северна Македонија, Република Србија, Република Босна и Република Бугарија.

2.2. Популација на истражувањето

Во ова истражување како популација се опфатени само ученици од основни и средни училишта од град Скопје, Република Северна Македонија, Република Србија-Београд, Нови Пазар, Република Босна и Херцеговија-Сараево, Република Бугарија-Благоевград. Вкупната бројка на испитаниците е 1227. Во доленаведениот табеларен приказ можат да се видат подетални информации.

Држава	Град	Испитаници	Пол	Возраст
Р Северна Македонија	Скопје	912	машки - 100; женски - 803; не одговориле- 9;	14-годишна возраст-35 испитаници; 15-годишна возраст-24 испитаници; 16-годишна возраст-365 испитаници; 17-годишна возраст-402 испитаници; 18-годишна возраст-86 испитаници;
Р Србија	Београд Нови Пазар	87 124	машки-93; женски-107; не одговориле-11;	14-годишна возраст-154 испитаници; 15-годишна возраст-48 испитаници; 16-годишна возраст- / 17-годишна возраст-9 испитаници; 18-годишна возраст- /
Р Босна	Сараево	63	машки -27; женски-36; не одговориле /	14-годишна возраст- / 15-годишна возраст-/ 16-годишна возраст-41 испитаници; 17-годишна возраст-22 испитаници; 18-годишна возраст- /

Р Бугарија	Благоевград	41	машки-9; женски-28; не одговориле-4;	14-годишна возраст-3 испитаници; 15-годишна возраст-21 испитаници; 16-годишна возраст-17 испитаници; 17-годишна возраст-/ 18-годишна возраст- /
Вкупен број на држави - 4;	Вкупен број градови -5;	Вкупен број испитаници -1227;	Вкупен број машки пол - 229; Вкупен број женски пол - 974; Вкупен број испитаници кои не одговориле- 24;	Вкупен број испитаници со 14 - годишна возраст-192; Вкупен број испитаници со 15годишна возраст-93; Вкупен број испитаници со 16годишна возраст-423; Вкупен број испитаници со 17годишна возраст-433; Вкупен број испитаници со 18годишна возраст-86;

Табела 1.

2.3. Методи, техники и инструменти на истражувањето

За потребите на ова истражување ќе се употребуваат:

- два општи научни методи, статистички метод и аналитичко-дедуктивен метод и
- два посебни научни методи, метод на научно испрашување и метод на индукција и дедукција.

Аналитичко-дедуктивниот метод ќе се користи како општа рамка во која ќе се разгледува предметот на ова истражување, при анализата и теориското прикажување на различните аспекти на проблемот на истражувањето. Статистичкиот метод ќе се користи за докажување на хипотезите. Методот на индукција и дедукција ќе се користи за проучување на научните достигнувања од областа на воспитно-образовните установи. Ќе се применува и методот на научно испражување, кој ќе се користи за собирање на емпириските податоци за состојбата и понатамошниот развој на наставните програми за книжевноста. Ќе се користи и споредбена анализа, во смисла за споредување на наставните програми во различни балкански земји.

Во тек на истражувањето, за да се реализираат поставените задачи и за да тестираат хипотезите се применети:

а) истражувачки техники: анкетирање;

б) истражувачки инструменти: за потребите на ова истражување беше изготвен полуструктуриран нацрт-прашалник, со квалитативен и квантитативен пристап, како инструмент со кој ќе се утврдува влијанието на книжевноста со историска содржина во наставните програми, како и потребата од подигнување на свеста на наставниците и учениците во насока на разбирање на културите и контекстите во минатото низ современа перспектива. Што се однесува до потеклото на инструментот, односно на прашалниците, тие се оригинални и изработени од истражувачот;

в) Истражувачки примерок: репрезентативен примерок на испрашани лица;

г) Место на истражување: Република Северна Македонија-Скопје, Република Србија-Београд, Нови Пазар, Република Босна и Херцеговија-Сараево, Република Бугарија-Благоевград.

2.4. Организација и тек на истражувањето

Подготвителната фаза на истражувањето содржеше активности што обезбедија солидна основа за соодветно прибирање на податоците неопходни за анализа, како што се консултации и телефонска комуникација на дневна основа со директорите на училиштата и со предметните професори по македонски јазик и литература, српски јазик и литература, босански јазик и литература, и бугарски јазик и литература со цел обезбедување на максимум информации. По финалните корекции и приспособувањата на прашалникот, кои

се утврдија во координација со предметните професори, тој е составен од вкупно осум прашања, од кои: со три се добива дескриптивен одговор, четири се од отворен тип, односно избор на повеќе од еден од понудените одговори. Времето на пополнување на прашалникот е максимум 15 минути. Дистрибуцијата на анкетниот прашалник се одвиваше онлајн и беше подготвен преку програмата *Microsoft forms*. Линкот од прашалникот беше доставен до координаторите на училиштата и до предметните професори. Анкетниот прашалник беше пополнуван за време на часот од страна на учениците и проследен преку истата програма. Рокот на пополнување на анкетниот прашалник беше 19 март во учебната 2022/2023 година.

2.5. Обработка на податоците од истражувањето

Анкетниот прашалник имаше цел да открие како Османлиите се претставени во наставната програма по книжевност во балканските земји (Република Северна Македонија, Бугарија, Србија и Босна) и како историската содржина влијае врз учениците од современата епоха, со оглед на застапеноста на таквите книги, т.е. лектири во наставните програми. Во овој контекст се анализираа можностите за градење слика за една култура под влијание на она што е прикажано во книгите. Резултатите од ова истражување ќе придонесат за разјаснување на проблемите тесно поврзани со предрасудите, стереотипните слики за Другите, потоа прашањата поврзани со културните идентитети, со вредносните системи, со културата на живеењето и обичаите, со однесувањата во врска со вреднувањето различни појави. Со ова истражување ќе се прикаже една нова научна информација која ќе придонесе за збогатување на фондот на научните знаења поврзани со наставните програми по книжевност. Важно е да се истакне дека ова истражување е сосема ново и ќе даде една фундаментална база за понатамошните истражувања.

ТРЕТ ДЕЛ

3. Анализа и интерпретација на резултатите од истражувањето

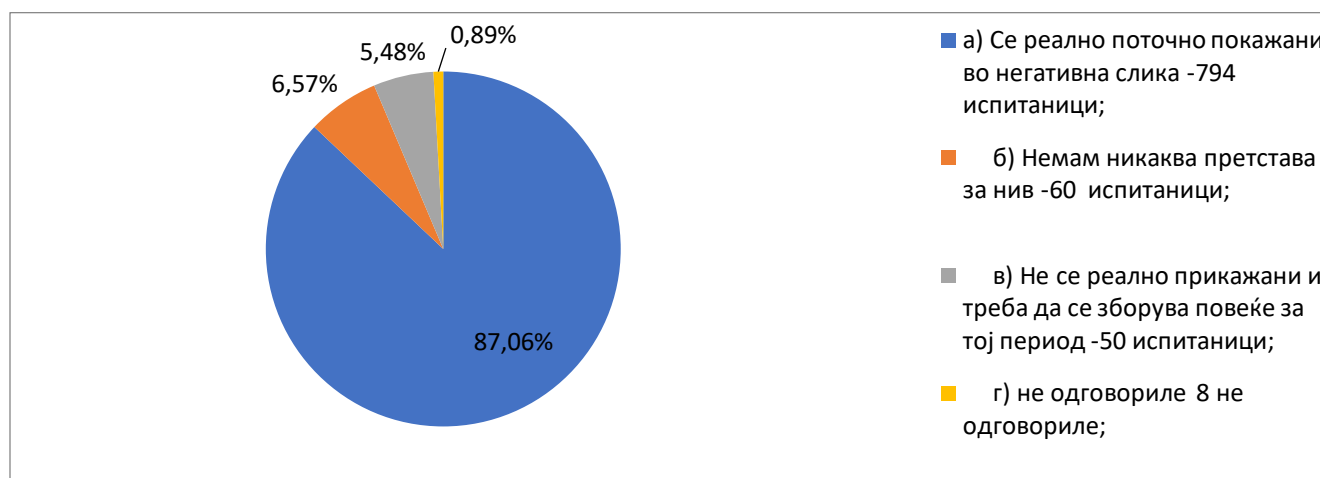
3.1. Интерпретација на резултатите од анкетањето на учениците во Република Северна Македонија

Аналитички се проследени одговорите на учениците од Република Северна Македонија, Скопје на поставените прашања во анкетникот.

1. На прашањето: „Кое е твоето размислување за начинот на кој се прикажани Турците Османлии во делата од македонската книжевност што си ги прочитал?“

- а) Се реално, поточно покажани во негативна слика-794 испитаници;
- б) Немам никаква претстава за нив-60 испитаници;
- в) Не се реално прикажани и треба да се зборува повеќе за тој период-50 испитаници;
- г) не одговориле 8;

Графикон 1.



На првото прашање се отсликува размислувањето на учениците за начинот на кој се прикажани Турците Османлии во книжевните дела во наставната програма по книжевност

во Република Северна Македонија. Голем процент од одговорите 87,06% од испитаниците се изјасниле дека Турците Османлии и тие мрачни години се прикажани во реално светло: тие се опишани како мошне сурови, жедни за власт, подготвени на секаков начин да се здобијат до посакуваната цел на сметка на уништувањето голем број животи, со поништување или одземање на правата на луѓето. 5,48% од испитаниците тврдат дека тоа било време на војна, па авторите со помош на тие дела ја опишале ситуацијата од своја перспектива, но тоа не го менува фактот дека е тоа прикажано субјективно. 6,57% од учесниците се изјасниле дека немаат конкретно мислење за начинот на кој се прикажани Турците Османлии во македонската книжевност. 0,89% од испитаниците не го одговориле прашањето.

Дел од одговорите на учениците:

-Многу брутални, газат на честа на македонскиот народ за да владеат.

-Тие се прикажани во вистинско светло, како насилници и злосторници кои нанеле огромна штета која ден денес буди болка на македонскиот народ.

-Според мене тој период бил уште помрачен од прикажаното.

-Сметам дека тие се уништувачи на голем број животи.

-Народ жеден за власт, кој е подготвен на секаков начин да се здобие со посакуваната цел на сметка на уништување на голем број животи и нивните права и слободи.

-Турците Османлии се прикажани како опресивни, насилни и несправедливи владетели, што ја потискуваат македонската национална идентичност и култура.

-Во делата што сум ги прочитал Турците Османлии често се прикажуваат како привилегирани владетели кои ги искористуваат македонските земјоделци и работници за свои потреби, без да им даваат равноправност и достоинство.

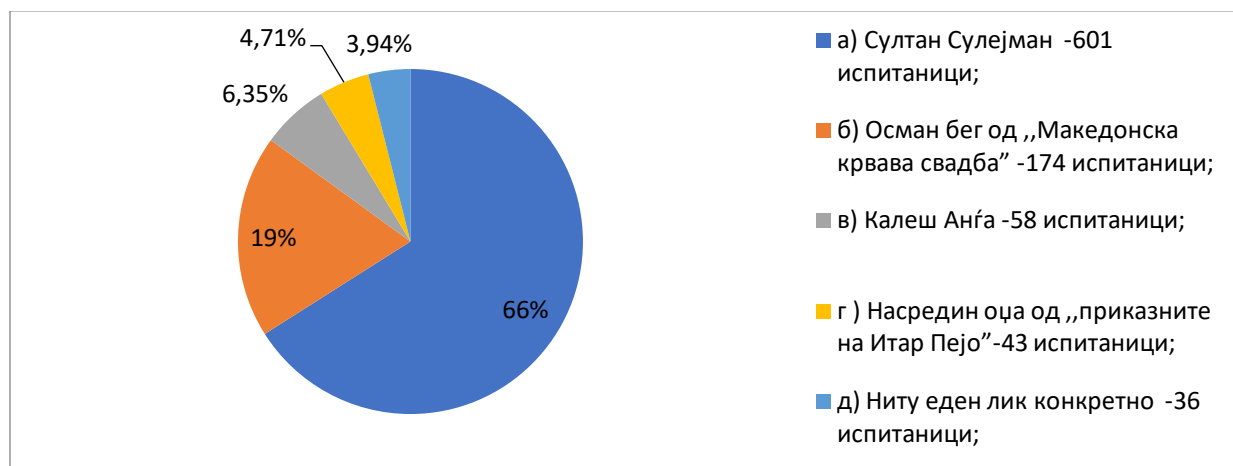
2. Кој лик од Турците Османлии во делата од македонската книжевност ти оставил најсилен впечаток и зошто?

а) Султан Сулејман - 601 испитаници;

б) Осман бег од „Македонска крвава свадба“ -174 испитаници;

- в) Калеш Анѓа -58 испитаници;
- г) Насредин оца од „Приказните на Итар Пејо“-43 испитаници;
- д) Ниту еден лик конкретно -36 испитаници;

Графикон 2.



Горенаведеното прашање е поставено со цел да се добие одредена слика за специфичноста на определени ликови и за пристапот на авторите што го претставуваат ликот на Турците Османлии надвор од стереотипните идентификации. 66% од испитаниците го одвоиле ликот Султан Сулејман, бидејќи е прикажан како многу успешен владетел, кој имал големи достигнувања и за кого се говори и денес. Додека 19% од испитаниците, пак, го издвоија ликот Осман бег од Македонска крвава свадба, сметајќи го за крајно негативен лик, но истовремено, како одлично изграден лик, преку кој успешно се покажуваат сите карактеристики на еден османлиски бег од тој историски период. 6,35% од испитаниците го издвојуваат ликот на Калеш Анѓа поради фактот дека одбива да се потурчи. Мал број од испитаниците 4,71% го истакнуваат ликот на Насрадин оца како лик што успевал да надмудри и, во исто време, да го покаже отпорот на македонското население против турското угнетување. 3,94% од испитаниците одговориле дека нема конкретен лик што им оставил впечаток. Традиционалните вредносни судови за местото и за улогата на половите застапени во книжевноста влијаат на подлабоко ниво со тоа што значителен број од испитаниците одговориле дека машките ликови во лектирите, каде што се застапени Турците Османлии значително се побројни поради фактот дека, секогаш кога во книжевноста се претставувал настан поврзан со Османлиите, тој настан бил во врска со

борбата за слобода. Жената, пак, играла поголема улога во домаќинството, за разлика од мажот, кој учествувал во ваквите судири.

Дел од одговорите на учениците:

-Султан Сулејман ми остави најсилен впечаток со неговата величественост и мудрост.

-Можам да кажам дека Калеш Анѓа со нејзината легендарна храброст, непоколебливост и предаденост е лик којшто успеа да биде највпечатлив во македонската книжевност.

-Осман Бег, со неговата суровост и бесчувственост е симбол на турската власт и потиснувањето на македонскиот народ.

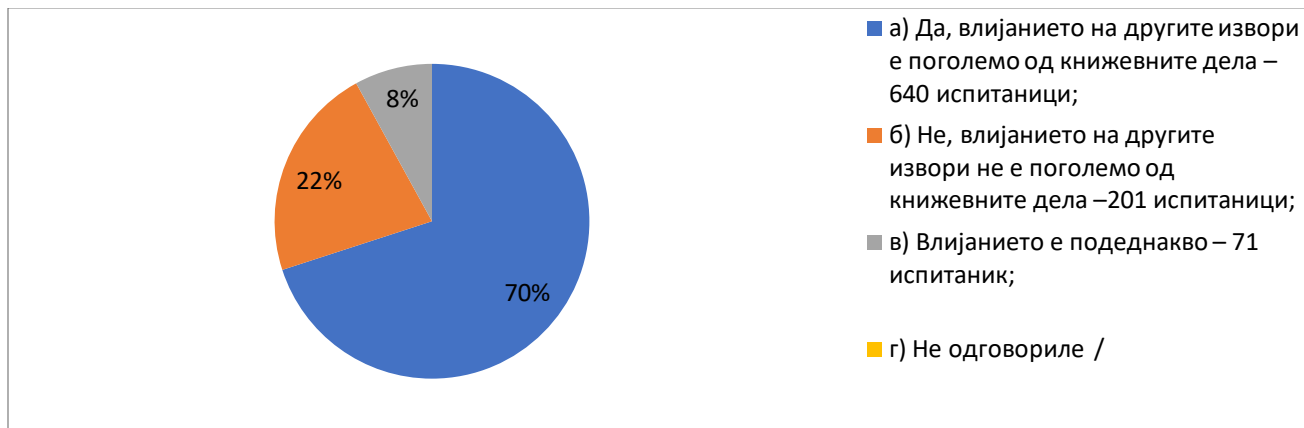
- Осман Бег со неговото грозоморно дело, т.е. патот по кој сакал да ја потурчи Цвета и убиството што го извршил на свадбата.

-Преку ликот на Насрадин оца се отсликува неговиот авторитет и неговото влијание во традиционалната македонска култура.

3. Дали е поголемо влијанието на другите извори на информации за Турците Османлии (историски дела, учебници) во однос на книжевните дела како извори на информации за нив? 912

- а) Да, влијанието на другите извори е поголемо од книжевните дела – 640 испитаници;
- б) Не, влијанието на другите извори не е поголемо од книжевните дела –201 испитаници;
- в) Влијанието е подеднакво – 71 испитаник; 8 %
- г) Не одговориле /

Графикон 3.



Целта на третото прашање беше да се утврди разликата меѓу влијанието од другите извори на информации за Турците Османлии (историски дела, учебници) и она на книжевните дела. Поголемиот дел на испитаниците 70% одговориле дека преку учебниците се добиваат попрецизни и стручни информации во споредба со книжевните дела, каде што повеќе е акцентиран начинот на кој народот ја доживувал и ја преживувал окупацијата, со тоа што ништо не го спречувало авторот да ја измени приказната и да ја направи ситуацијата да изгледала полоша или подобра од реалната. 22% од испитаниците сметаат дека влијанието на книжевните дела е поголемо, бидејќи ја претставува реалната слика за теророт што се случувал врз македонското население, со тоа што се даваат повеќе детали за тој историски период, кој им овозможува на читателите да се соживуваат подобро со случувањата. Најмал дел од испитаниците 8% сметаат дека е влијанието подеднакво, додавајќи дека сите извори на информации имаат своја тежина, со тоа што луѓето не треба да се потпираат на само еден извор за да донесат заклучок за одреден период или настан.

Дел од одговорите на учениците:

-Да, ако не ги знаеме историските настани, литературните дела би биле тешки за разбирање. Повеќето од нив немаат прецизни историски настани, туку

секојдневни.

-Сметам дека влијанието на историските дела и на учебниците има поголемо влијание врз нашето размислување, бидејќи ние ја сметаме литературта за уметност, па фактите не секогаш се стопроцентно валидни, но кога истите податоци ги учиме наизуст за тестови и испрашувања, почнуваме навистина да веруваме во тоа.

-Моето мислење е формирано уште од мала возраст.

-Историските податоци главно побргу испаруваат и не ја даваат целосната слика за општеството во тој период. Наспроти нив, податоците од книжевноста ги прикажуваат настаните сликовито и продираат длабоко во карактерот и менталитетот на Османлиите, така што врз мене поголемо влијание имаат податоците од книжевноста.

3.2. Интерпретација на резултатите од анкетањето на учениците во Република Бугарија

Аналитички се проследени одговорите на учениците од Република Бугарија, Благоевград на поставените прашања во анкетникот.

1. На прашањето: „Кое е твоето размислување за начинот на кој се прикажани Турците Османлии во делата од бугарската книжевност што си ги прочитал?“

- а) Се реално поточно покажани во негативна слика-41 испитаници;
- б) Немам никаква претстава за нив- /;
- в) Не се реално прикажани и треба да се зборува повеќе за тој период- /;
- г) не одговориле- /;³⁷

³⁷ 1. На въпроса: „Какво мислите за начина, по който са изобразени османските турци в произведенията на българската литература, които сте чели?“

- а) Реалистично и правилно са показани в негативен образ – 41 респонденти;
- б) нямам представа за тях- /;
- в) Не са реалистично показани и трябва да се каже повече за този период - /;

Графикон 4.



Целта на анкетното прашање може да биде од интерес бидејќи претставите за Турците Османлии во бугарската книжевност имаат значително историско, културно и политичко значење. Преку прашањето се поттикнува размислување за начинот на кој авторите ги претставуваат Турците Османлии, како и за влијанието на таквите претстави врз читателите, поточно учениците. Исто така, анализирањето на начинот на кој се прикажани Турците Османлии во бугарската книжевност може да ни помогне да ги разбереме комплексните односи помеѓу Бугарија и Османлиската Империја, како и развојот на национален идентитет и култура во Бугарија. Вкупниот процент од одговорите 100% се изјасниле дека во делата на бугарската книжевност, Турците Османлии целосно се претставуваат во негативна светлина опишувајќи ги како окупатори и владетели кои ги потиснуваат бугарите и нивната култура. Според испитаниците, тие се прикажани како симболи на тиранијата, насилството и репресијата, што ги угнетува бугарските земји и ја ограничува слободата на народот. Често се истакнуваат негативните аспекти од османлиското владеење, вклучувајќи ги даночното оптоварување, конфискацијата на имотот, принудата конверзија во ислам и други форми на принудно асимилирање. Освен тоа, испитаниците ги претставуваат како непријатели на бугарската национална идентичност и култура, каде што во многу дела се истакнува борбата на Бугарите за ослободување од турската власт, како и јунаштвото на оние кои се борат против турската окупација. Според добиените одговори, оваа претстава за Турците Османлии како врагови на бугарската национална свест, често ги поттикнува учениците да ја подржуваат идејата

г) не одговори - /;

за слобода и независност. Во целост, во бугарската книжевност, Турците Османлии се претставени како симбол на унетеност и несправедливост, што ги остава длабоки отпечатоци во колективната свест на бугарскиот народ.

Дел од одговорите на учениците:

-Тие секогаш се прикажани непријателски во делата на бугарската книжевност.³⁸

-Според мене тие се презентирани како експлоататори, кои ја искористуваат бугарската земја и народот преку тежок даночен систем и физички труд.³⁹

-Јас мислам дека тие се истакнати како непријатели на христијанството и претставници на религиозна интолеранција, налагајќи конверзија во ислам или дискриминација за христијаните.⁴⁰

-За мене тие се симбол на притисок и принуда, создавајќи околности за бугарските луѓе да се борат за слобода и независност.⁴¹

-Окупатори кои ги владеат бугарските земји со желба за доминација.⁴²

2. Кој лик од Турците Османлии во делата од бугарската книжевност ти оставил најсилен впечаток и зошто?⁴³

а) Тосун Бег, од романот „Под Игото“ - 10 испитаници;

б) Ниту еден лик конкретно - 28 испитаници;

в) „Една бугарка“ - од поемата на Иван Вазов - 3 испитаници;

³⁸ Винаги са изобразувани како враждебни в произведенията на бугарската литература.

³⁹ Според мен те са представени како експлоататори, които се възползват от бугарската земя и народ чрез тежка данъчна система и ръчен труд.

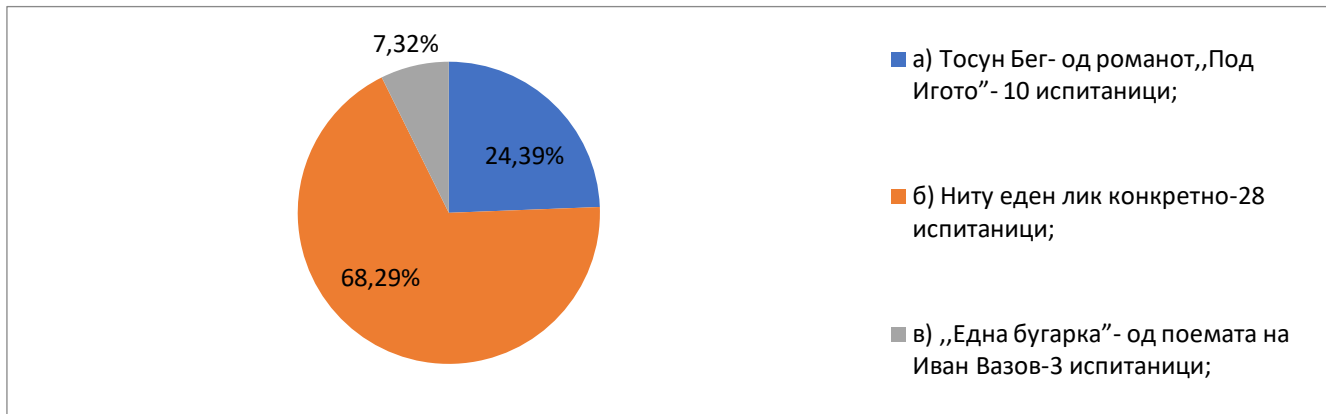
⁴⁰ Мисля, че те се изтъкват като врагове на християнството и представители на религиозна нетърпимост, изискващи помохамеданчване или дискриминация срещу християните.

⁴¹ За мен те са символ на потисничество и принуда, създаващи условия българският народ да се бори за свобода и независимост.

⁴² Окупатори, които владеят българските земи с желание за господство.

⁴³ Кой персонаж от османските турци в произведенията на бугарската литература ви е оставил най-силно впечатление и защо?

Графикон 5.



Целта на анкетното прашање е да ги истражи предодредените ликови од Турците Османлии во делата од бугарската книжевност и да се разбере кој од нив на учениците им оставил најсилен впечаток и зошто. Ова прашање им дава можност на учениците да го размислат и образложат својот избор, што може да ги воведо во анализа на карактеристиките на самиот лик, како и во размислување за значењето на неговата улога во текстот. Образложувањето на изборот за лик може да вклучи различни аспекти, како што се комплексноста на карактерот, неговата улога во развојот на приказната, моралните дилеми што ги поставува или неговото влијание врз другите ликови. Овие одговори можат да пружат длабоко разбирање за начинот на кој Турците Османлии се претставени и истражени во бугарската книжевност, како и за влијанието што го имаат врз читателското искуство и толкување на текстовите 24.39% од испитаниците го издвоиле Тосун бег од романот „Под Игото“, како важен лик во кој игра клучна улога во развојот на заплетот, особено во контекст на конфликтите меѓу бугарското население и османлиските власти. Додека, 68.29% од испитаниците истакнале дека Османлиите се претставени како симбол на турската власт и тиранија, чија суровост и бескомпромисен став ги обелоденува темните аспекти на османлиското владеење, без да се образложуваат силни ликови што би можеле да остават значителен впечаток. Од друга страна, интересен момент е што 7.32%

од испитаниците ја споменуваат поемата „Една Бугарка“⁴⁴ од Иван Вазов, со образложение дека во поемата се претставува бугарскиот народен дух и борбата за слобода. Оваа група на испитаници не одвојуваат посебен лик од Турците Османлии туку ја именуваат „Една Бугарка“, која станува симбол на бугарската жена која се бори за слобода и независност. Преку нејзиниот лик, се истакнува жртвата и посветеноста на бугарскиот народ во борбата против турската опресија.

Дел од одговорите на учениците:

- *Тосун бег кој е познат по својата строгост и авторитет. Тој е воен командант кој го одржува редот во градот, користејќи ја својата моќ да го потчини бугарското население.*⁴⁵
- *Без двоумење би го одвоил Тосун Бег. Тој е симбол на отоманското насилство и потчинување.*⁴⁶
- *Јас мислам дека Тосун бег е највпечатливиот лик кој често изразува презир кон Бугарите и нашата култура. Тој се гледа себеси и турската моќ како супериорни.*⁴⁷
- *Немам некој посебен лик, сите за мене се бездушници.*⁴⁸
- *Секако дека бугарката од поемата „Една Бугарка“ како лик е претставена со силни карактеристики на упорност и одлучност. Таа се бори за нејзината слобода и независност, не се предава на пречките и се бори до крај за нејзините идеали. Затоа е вистински пример за бугарската нација.*⁴⁹
- *Бугарката е вистински симбол на трагедијата и болката на бугарскиот народ во неговата борба за слобода и независност од Турците Османлии.*⁵⁰

⁴⁴ "Една българка"-Иван Вазов

⁴⁵ Тосун бей, който е известен със своята строгост и авторитет. Той е военачалник, който поддържа реда в града, използвайки властта си, за да подчини българското население.

⁴⁶ Без притеснение бих открил Тосун Бег. Той е символ на османското насилство и подчинение.

⁴⁷ Смятам, че Тосун бей е най-яркият персонаж, който често изразява презрение към българите и нашата култура. Той вижда себе си и турската сила като по-висши.

⁴⁸ Нямам особен характер, всички са безсърдечни към мен.

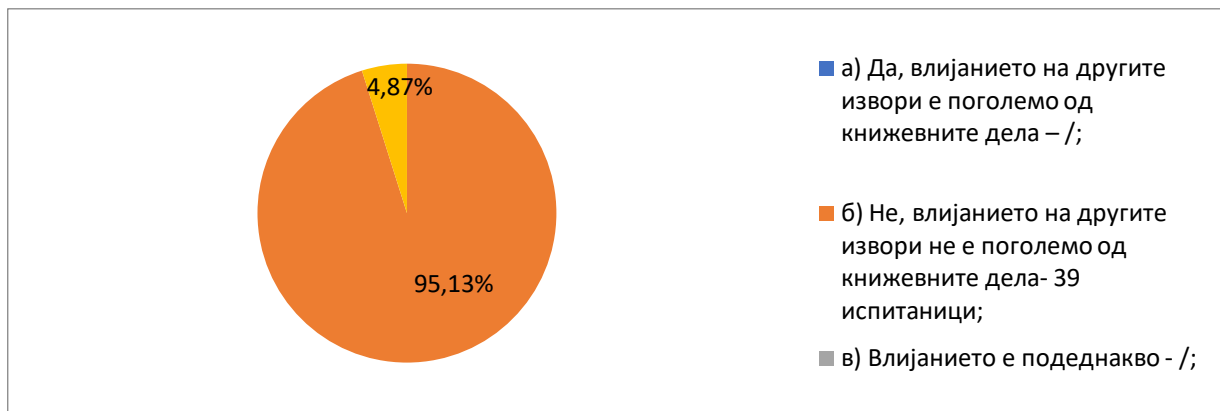
⁴⁹ Определено българката от поемата „Една българка“ е представена като характер с подчертани характеристики на упоритост и решителност. Тя се бори за своята свобода и независимост, не се поддава на пречките и се бори докрай за своите идеали. Затова той е истински пример за българския народ.

⁵⁰ Българката е истински символ на трагедијата и болката на българскиот народ во борбата му за слобода и независимост од османските турци.

3. Дали е поголемо влијанието на другите извори на информации за Турците Османлии (историски дела, учебници) во однос на книжевните дела, како извори на информации за нив?⁵¹

- а) Да, влијанието на другите извори е поголемо од книжевните дела – /;
- б) Не, влијанието на другите извори не е поголемо од книжевните дела- 39 испитаници;
- в) Влијанието е подеднакво - /;
- г) Не одговориле- 2;

Графикон 6.



Горенаведеното прашање е значајно поради неговата релевантност во разбирањето на начинот на кој историските догаѓања и ликовите се претставени и интерпретирани во книжевноста, во споредба со другите извори на информации, како што се историските дела и учебници. Голем дел од испитаниците 95.13% се изјасниле дека книжевните дела, како што се романи, поеми и кратки раскази, имаат способност да ги пренесат историските

⁵¹ По-голямо ли е влијанието на други източници на информација за османските турци (исторически трудове, учебници) от литературните произведения како източници на информација за тях?

случувања и ликовите на начин кој е емоционално пристапен за читателите. Ова може да создаде посебна врска помеѓу читателот и историските ликови, што го прави искуството на учење и разбирање на историјата поинтересно и значајно. Додека 4.87% од испитаниците не одговориле на прашањето.

Дел од одговорите на учениците:

- Јас мислам дека книжевните дела можат да имаат поголема популарност и влијание врз широката јавност, што може да резултира во поголема распространетост на одредени интерпретации историски факти.⁵²

-Книжевните дела имаат поголемо влијание бидејќи ни помагаат да ги разбереме различните димензии на историската слика на подобар начин.⁵³

-Моето мислење е дека читањето на книги може да ги поттикне учениците да размислуваат за нивните лични вредности, верувања и искуства. Затоа книжевните дела се повлијателни.⁵⁴

-Сметам дека книжевните дела се повлијателни бидејќи преку анализа на карактерите, темите и ситуациите во книжевните дела, учениците можат да развијат способност за критичко размислување и анализа на историските настани и концепти.⁵⁵

⁵² Мисля, че литературните произведения могат да имат по-голяма популарност и влияние върху широката публика, което може да доведе до по-голямо разпространение на определени интерпретации на исторически факти.

⁵³ Литературните произведения са по-въздействащи, защото ни помагат да разберем по-добре различните измерения на историческата картина.

⁵⁴ Моето мнение е, че четенето на книги може да насърчи учениците да мислят за своите лични ценности, вярвания и преживявания. Затоа литературните произведения са по-въздействащи.

⁵⁵ Вярвам, че литературните произведения са по-въздействащи, защото чрез анализиране на герои, теми и ситуации в литературните произведения учениците могат да развият способността да мислят критично и да анализират исторически събития и концепции.

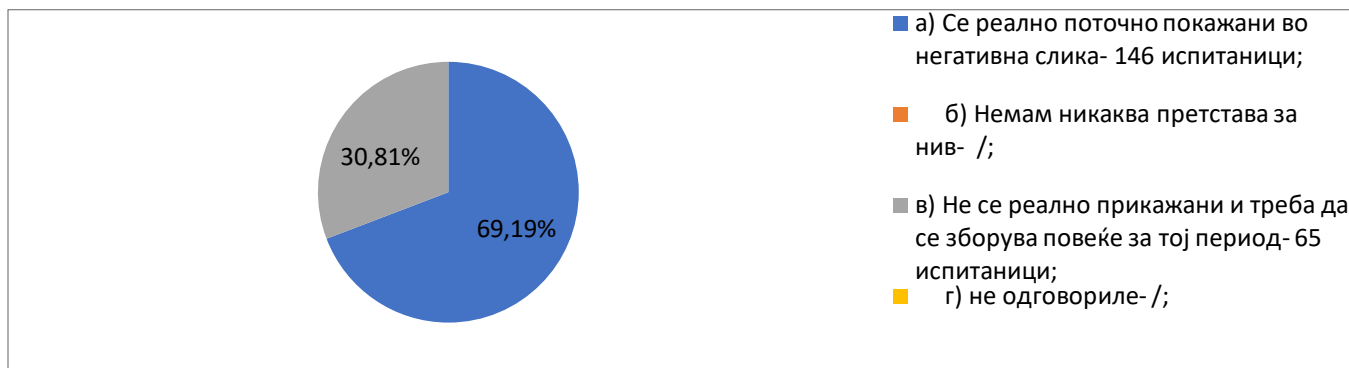
3.3. Интерпретација на резултатите од анкетањето на учениците во Република Србија

Аналитички се проследени одговорите на учениците од Република Србија, Белград и Нови Пазар на поставените прашања во анкетникот.

1. На прашањето: „Кое е твоето размислување за начинот на кој се прикажани Турците Османлии во делата од српската книжевност што си ги прочитал?“

- а) Се реално поточно покажани во негативна слика- 146 испитаници;
- б) Немам никаква претстава за нив- /;
- в) Не се реално прикажани и треба да се зборува повеќе за тој период- 65 испитаници;
- г) не одговориле- /;⁵⁶

Графикон 7.



Како алатка за анкетање, ова прашање е одлично за истражување на перцепциите и влијанието на Турците Османлии во српската книжевност. Целта на прашањето е да се

⁵⁶ Шта мислите о начину на који су Турци Османлије представљали српску књижевност у делима која сте прочитали?

- а) Реално и тачно су приказани на негативној слици – 146 испитаника;
- б) Немам појма о њима- /;
- в) Нису реално приказани и о том периоду треба више рећи – 65 испитаника;
- г) није одговориле - /;

истражат мислењата и ставовите на луѓето за начинот на кој Турците Османлии се претставени во српската книжевност. Притоа, ова прашање доведе до интересни одговори кои ќе ги илустрираат различните перцепции и интерпретации на односот помеѓу двата културни контексти. Голем број од испитаниците 69.19%, тврдат дека тие се претставени реално. Со други зборови, негативната слика на Османлиите претставена во српската книжевност често може да се наоѓа како рефлексивна на историските догаѓања и врски помеѓу српскиот и османлискиот народ. Според испитаниците, во многу случаи, српската книжевност ги претставува Османлиите како непријатели или окружувачи, што може да биде резултат на долгогодишните воени конфликти, културни разлики и религиозни напади помеѓу двата народа. Додека 30.81% од испитаниците мислат дека српската книжевност, како и книжевноста воопшто, често се користи како алатка за изразување и интерпретирање на национални идентитети и колективни историски искуства. Во многу случаи, приказите на Турците Османлии можат да бидат негативно обоени како рефлекс на воените конфликти, културните непогодности и религиозните разлики помеѓу српскиот и османлискиот народ. Во тој контекст, реалните детали за периодот на османлиското владеење можат да бидат замаскирани или изобличени во корист на националните и политички интереси. Со таа цел, периодот на османлиското владеење треба да се обработи на подетален и порецизен начин.

Дел од одговорите на учениците:

- *Тие ги претставија многу бизарно, затоа што беа. Во делото „Мостот на Дрина“ од Иво Андриќ, јасно се гледаат грозоморните техники на мачење што ги користеле Османлиите за казнување на непослушните, а најбизарната од нив била набивањето на колци од ужасна смрт..⁵⁷*
- *При првите средби со Османлиите, од самиот почеток, сите тие беа претставени како историски непријатели на нашиот народ и нација. Така ги доживував кога бев помал, додека не почнавме да зборуваме за сè што е поврзано со*

⁵⁷ Представили су их врло бизарно, јер су били. У делу „На дрини Куприа“ Иве Андрића јасно се могу видети језиве технике мучења које су Османлије користиле да кажњавају непослушне, а најбизарнија од њих је набијање страшне смрти на колац..

*историски настани.*⁵⁸

- Турците биле многу груби со српското население, таков е мојот впечаток од делата што имам прочитано.⁵⁹

- Отоманската Империја била исклучително моќна Империја. Многу историчари веруваат дека биле многу сурови и имале многу агресивна Империја. Но, никој не зборува за моќта и стабилноста што ја имала таа земја, тоа била причината да опстане шест века.⁶⁰

-Српската епopeја е симбол на книжевноста, требаше подобро да се претстави.⁶¹

2. Кој лик од Турците Османлии во делата од српската книжевност ти оставил најсилен впечаток и зошто?

- а) Сулејман величествениот - 107 испитаници;
- б) Мула Јусуф од романот „Дервиш и смрт“ - 32 испитаници;
- в) везирот Јусуф од расказот „Мостот на Жепа“ - 20 испитаници;
- в) Осман I -16 испитаници;
- г) Мурад IV-12 испитаници;
- д) Мехмед II-10 испитаници;
- ѓ) Бали бег-10 испитаници;
- е) проф. д-р Мирјана Теодосијевиќ -4 испитаници;⁶²

⁵⁸ Приликом првих сусрета са Османлијама, од самог почетка, сви су они представљани као историјски непријатељи нашег народа и нације. Тако сам их ја доживљавао као млађи, док нисмо почели да причамо о свему што је везано за историјске догађаје.

⁵⁹ Турци су били веома груби према српском становништву, то је мој утисак из дела која сам прочитао.

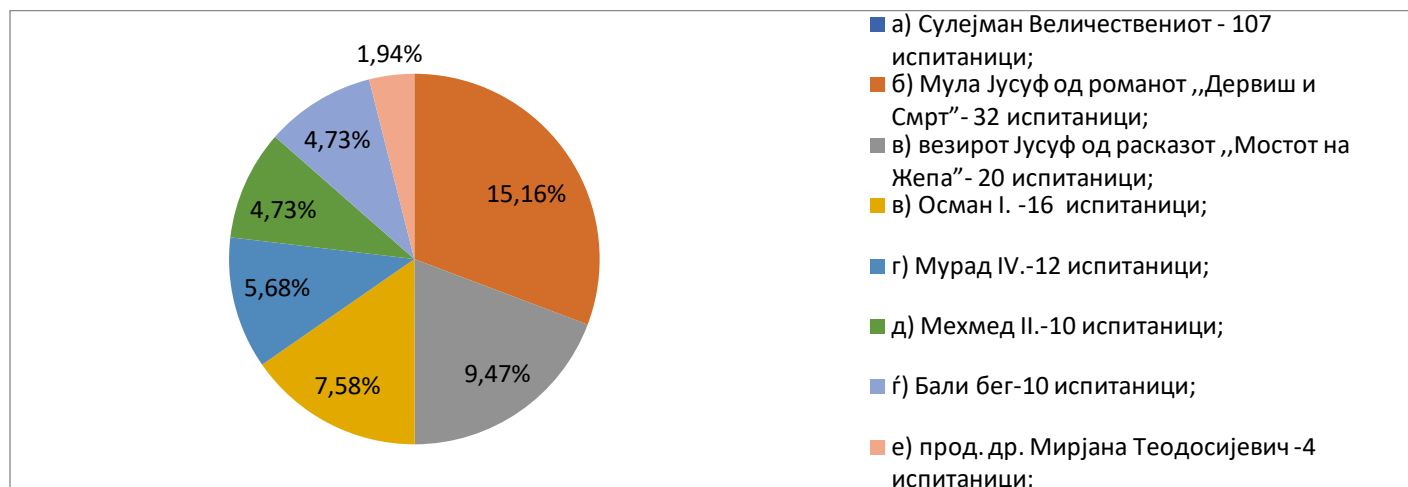
⁶⁰ Османско царство је било изузетно моћно царство. Многи историчари верују да су били веома окрутни и да су имали веома агресивно царство. Али нико не говори о моћи и стабилности коју је та држава имала, због чега је опстала шест векова.

⁶¹ Српски еп је симбол књижевности, требало га је боље представити.

⁶² Који је лик Турака Османлија у делима српске књижевности на Вас оставио најјачи утисак и зашто?

- а) Сулејман Величанствени – 127 испитаника;
- б) Мула Јусуф из романа „Дервиш и смрт“ – 32 испитаника;
- в) Осман I - 16 испитаника;
- г) Мурад IV-12 испитаника;
- д) Мехмед II- 10 испитаника;
- е)Бали бег-10 испитаника;
- и) Мирјана Теодосијевиќ-4 испитаника;

Графикон 8.



Прашањето за влијанието на ликовите на Турците Османли во српската книжевност е исклучително значајно затоа што вклучува длабока историска, културна и политичка компонента. Турците Османли, како претставници на Отоманската Империја, одиграле значајна улога во српската историја, одбележувајќи периоди на распаѓање, борби за независност, културни промени и многу други аспекти. Во српската книжевноост, ликовите на Турците Османли често се појавуваат како симболи на туѓо угнетување, но и како сложени ликови кои им овозможуваат на авторите да истражуваат прашања за идентитетот, односите со другите народи и културата, како и подлабоките морални и етички дилеми. Најчесто ликовите на Турците Османли се претставени како вандала и угнетувачи, но и како човечки поединци со свои мотиви, силни и слаби страни. Овие ликови може да се иконизираат како симболи на зло и уништувањето или да се претстават како сложени ликови кои нудат можност да се разгледаат различните аспекти на човековата природа. Според одговорите на испитаниците голем број од нив 50.71% го одвоиле ликот Сулејман Величествениот како најмоќниот и најобразованиот владетел на

Отоманската Империја. Додека 15.16% од испитаниците го одвојуваат ликот Мула Јусуф од романот „Дервиш и смрт“ како верник и безмилосен толкувач на верските правила кој се обидува да примени строги толкувања и да ги исполни очекувањата на заедницата во однос на верските ритуали и закони. 9.47% од испитаниците го именуваат везирот Јусуф од расказот „Мостот на Жепа“ од Иво Андриќ како човек кој се бори со своите авторитети и со самиот себе, што го прави интересен и повеќедимензионален лик. Додека 7.58% од испитаниците го именуваат Осман I, како главен играч во освојувањето и управувањето со делови од Балканскиот Полуостров, вклучувајќи ги и српските земји. Армиите на Осман освоиле значајни делови од Србија, вклучувајќи ги и централните региони, како Косово и Метохија. Овој период на борба против турската окупација, познат како османлиско владеење, ја одбележа српската историја и книжевност и даде поттик за создавање на многу литературни дела во кои се слави херојството и борбата за слобода. Од друга страна, 5.68% од испитаници го издвојуваат Мурад IV, познат по своето авторитарно владеење и острите мерки против политичките противници. 4.73% го издвојуваат Мехмед II, познат по освојувањето на Константинопол во 1453 година со тоа што ова беше историски значаен настан кој го означил крајот на Византиската Империја и почетокот на османлиското владеење во овој град. 4.73% од испитаниците го одвојуваат Бали бег како важен претставник на турските власти во Белград. Тој е познат по својата насилна и присилна природа, како и по крвавите мерки кои ги применувал врз српското население. Интересен момент е што 1.94% ја извоиле проф. д-р. Мирјана Теодосијевиќ, која е професорка на Универзитетот во Белград, и има дадено значаен придонес во изучувањето на турскиот јазик и култура.

Дел од одговорите на учениците:

-Мула Јусуф затоа што е претставен како добар дахија но непријателски настроен кон Србите.⁶³

-Осман Гази затоа што тој бил турскиот војсководец кој го започнал нападот врз

⁶³ Мула Јусуф јер је представљен као добар дахија, али непријателски настроен према Србима.

*Србите.*⁶⁴

*-Сулејман, бидејќи најчесто го спомнувавме.*⁶⁵

*-Сулејман величествениот, поради неговите реформи и многу паметниот однос кон Отоманската Империја.*⁶⁶

*- Сулејман величествениот затоа што сакам да ја гледам таа серија.*⁶⁷

*-Сулејман, поради неговите последни зборови упатени до неговиот син.*⁶⁸

*-Мехмед II бил еден од најхрабрите и највлијателните војсководители. Ги погубил своите браќа кои му биле закана при освојувањето на власта и со тоа го вовел обичајот на братоубиство.*⁶⁹

*-Тој придонел значително за победата на Турците во битката кај Мохача во 1526 година. Тој е познат и како Бали бег Јахјапашик.*⁷⁰

*-Мостот на Жена затоа што главниот лик се враќа во родниот град и му помага на тој народ.*⁷¹

3. Дали е поголемо влијанието на другите извори на информации за Турците Османлии (историски дела, учебници) во однос на книжевните дела како извори на информации за нив?

- а) Да, влијанието на другите извори е поголемо од книжевните дела – 183 испитаници;
- б) Не, влијанието на другите извори не е поголемо од книжевните дела- 17 испитаници;
- в) Влијанието е подеднакво - /;
- г) Не одговориле- 11 испитаници;

⁶⁴ Осман Гази јер је био турски војсковођа који је започео напад на Србе.

⁶⁵ Сулејмана, јер смо га најчешће спомињали.

⁶⁶ Сулејмана Величанственог, због негових реформи и веома паметног односа према Османском царству.

⁶⁷ Сулејман Величанствени јер желим да гледам ту серију.

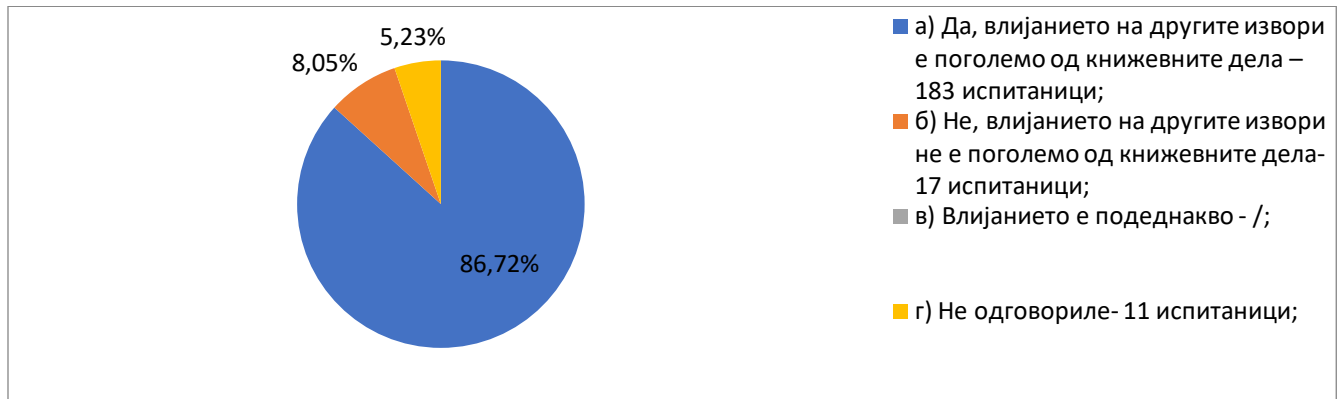
⁶⁸ Сулејман због негових последњих речи свом сину.

⁶⁹ Мехмед II. је био један од најхрабријих и најутицајнијих војсковођа. Погубио је своју браћу која су му била претња приликом освајања власти и тако увел обичај братоубиства.

⁷⁰ Дао је значајан допринос победи Турака у бици код Мохача 1526. године. Познат је и као Бали-бег Јахјапашик.

⁷¹ Мост на Жепи јер се главни јунак враќа у свој родни град и помаже том народу.

Графикон 9.



Целта на ова прашање е да се истражи и размисли за влијанието на различни извори на информации за Турците Османлии, специфично историските дела, учебниците и книжевните дела. Образложението за ова прашање е двојно. Прво, тоа ги оспособува учениците да ги разликуваат различните аспекти на историските документирања и како тие можат да влијаат на нивното разбирање за сликата на Османлиската Империја. Второ, ова прашање ги поттикнува учениците да размислуваат за разликите меѓу историските извори и литературните дела, и дали и како тие можат да се преплетат или да влијаат еден врз друг. Така, ова прашање ги оспособува да ги разгледаат широките аспекти на влијанието на различни извори на информации врз разбирање за историски случувања и културни феномени. Според одговорите на анкетниот прашалник, 86.72% од учениците се изјасниле дека влијанието на другите извори е поголемо од книжевните дела бидејќи според нив историските дела и учебниците се често напишани со цел објективно да ги документираат историските случувања и да ги претстават со точност. Затоа, нивните информации се засновани на извори, документи и анализи кои се претпочитани поради нивната надежност. Наспроти тоа, книжевните дела често можат да бидат повеќе во измислената област и не задолжително да ги претстават историските факти со иста прецизност. Истовремено, историските дела и учебниците обично ги покриваат различните аспекти на историјата на Османлиската Империја, вклучувајќи ги политичките, економските, културните и воените аспекти. Тие пружаат детални информации за владеењето, економските политики, друштвените динамики и многу други важни аспекти од периодот на Османлиската Империја. Наспроти тоа, книжевните дела можат да се фокусираат на конкретни аспекти од културата или да ги претстават

историските случувања преку уметнички или лични пристапи, што не секогаш може да биде целосно прецизно или репрезентативно. Од друга страна, 8.05% од испитаниците се изјасниле дека влијанието на другите извори не е поголемо од литературните дела со тоа што нивното образложение е дека литературните дела, особено романите, песните и драмите, често претставуваат интерпретации и визии за историските случувања и културните аспекти на Османлиската Империја. Тие можат да претстават персонален, емоционален или креативен пристап кон историските факти, што може да ги обогати историските прашања со нови перспективи и размислувања. Воедно, книжевните дела често имаат голем културен влијание и можат да ги одразат вредностите, обичаите и перцепциите на периодот во кој беа создадени. Преку ликовите, приказните и темите, книжевните дела можат да го претстават духот и динамиката на времето на Османлиската Империја на начин кој не е можно преку историските дела. Додека 5.23% од испитаниците не одговориле на ова прашање.

Дел од одговорите на учениците:

- *На некој начин, да, затоа што проучувајќи ја историјата учиме за луѓето, а читајќи литературни дела ја запознаваме нивната култура и нивните вештини.*⁷²
- *Донекаде да, во учебниците ни се презентирани најважните информации.*⁷³
- *Мислам дека историските дела и учебниците честопати обезбедуваат детална историска анализа и интерпретација затоа имаат и поголемо влијание.*⁷⁴
- *Има, се разбира.*⁷⁵
- *Според мене, историските дела ни нудат широк контекст за разбирање на историските настани и периоди.*⁷⁶
- *Книжевните дела можат да бидат попријатни за масите и да ги популаризираат историските теми на начин што е попристапен за обичниот читател.*⁷⁷

⁷² На неки начин да, јер проучавајући историју учимо о људима, а читајући књижевна дела упознајемо нивову културу и нивово умеће.

⁷³ Донекле да, најважнији подаци су нам представљени у учебницима.

⁷⁴ Мислим да историјска дела и учебници често пружају детаљну историјску анализу и тумачење и да стога имају већи утицај.

⁷⁵ Има, наравно.

⁷⁶ По мом мишљењу, историјска дела нам нуде широк контекст за разбирање историјских догађаја и периода.

⁷⁷ Књижевна дела могу бити пријатнија за масе и популарисати историјске теме на начин који је пристапачнији обичном читаоцу.

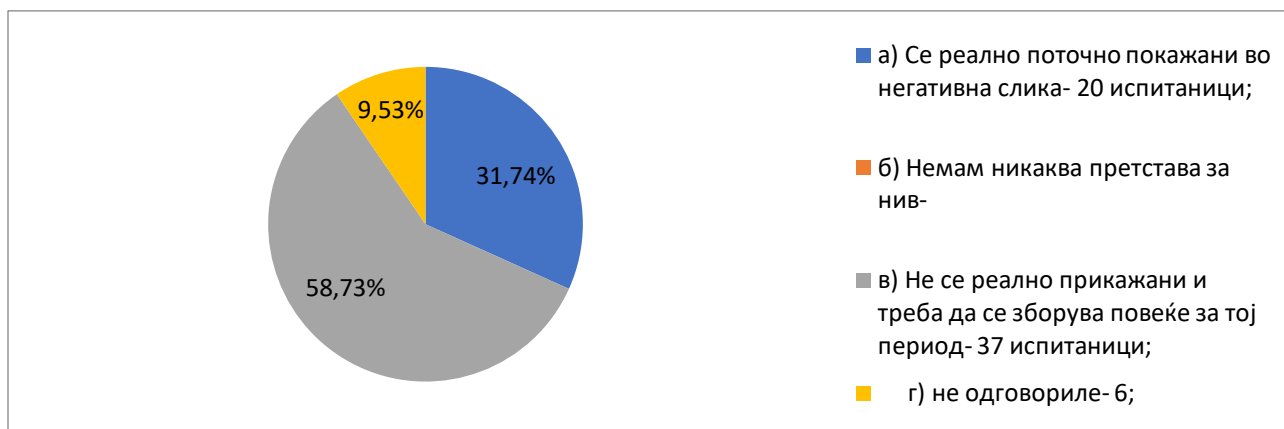
3.4. Интерпретација на резултатите од анкетањето на учениците во Република Босна

Аналитички се проследени одговорите на учениците од Република Босна, Сараево на поставените прашања во анкетникот.

1. На прашањето: „Кое е твоето размислување за начинот на кој се прикажани Турците Османлии во делата од босанската книжевност што си ги прочитал?“

- а) Се реално поточно покажани во негативна слика- 20 испитаници;
- б) Немам никаква претстава за нив- /;
- в) Не се реално прикажани и треба да се зборува повеќе за тој период- 37 испитаници;
- г) не одговориле- 6;⁷⁸

Графикон 10.



Горенаведеното прашање има за цел да ги поттикне учениците да размислуваат критички за содржината што ја изучуваат. Со анализа на приказот на Османлиите, учениците можат да развијат способност да гледаат различни перспективи и да ја разберат сложеноста на историските и литературните текстови. Прашањето за прикажувањето на

⁷⁸ Na pitanje: "Šta mislite o načinu na koji su Turci Osmanlije prikazani u delima srpske književnosti koja ste pročitali?"

- a) Realno i tačno su prikazani na negativnoj slici - 20 ispitanika;
- b) Nemaam pojma o njima- /;
- c) Nisu realno prikazani i o tom periodu treba više reći - 37 ispitanika;
- d) nije odgovorio - 6;

Османлиите во босанската книжевност им овозможува на учениците да разберат како историските настани и политичките околности влијаеле на книжевните дела. Ова може да придонесе за нивното подлабоко разбирање на историјата и книжевноста на регионот. Според одговорите на испитаниците 58.73% не се реално прикажани и треба да се зборува повеќе за тој период бидејќи во периодите кога Босна била под османлиска власт, литературните дела честопати биле под влијание на политичките околности. Тие се напишани од автори кои можеле да имаат различни мотиви, вклучително и политички. Затоа, некои дела би можеле да содржат идеализирани или демонизирани претстави на Османлиите, во зависност од политичките убедувања на авторот или барањата на властите. Додека 31.74% од испитаниците се изјасниле дека Турците Османлии се реално прикажани бидејќи книжевноста често ги одразувала културните и политичките тенденции. Од друга страна, 9.53% од испитаниците не одговориле на ова прашање.

Дел од одговорите на учениците:

-Приказите на Османлиите во овие дела можеле да бидат обликувани од желбата да се нагласи националната гордост или да се зајакне отпорот кон османлиската власт. Затоа, некои прикази на Османлиите можеби биле повеќе митолошки отколку реални.⁷⁹

- Книжевните дела често користат стилизирани и симболични претстави за да изразат одредени идеи или пораки. Во овој контекст, ликовите како Османлиите може да бидат претставени на начин кој одговара на книжевните конвенции или естетските цели на авторот, наместо да бидат буквално реално прикажани⁸⁰.

-Османлиите често биле претставени преку историографски извори, кои и самите биле предмет на толкување и пропаганда. Во зависност од тоа кои извори се користени, приказите на Османлиите во книжевноста може да се движат од

⁷⁹ Prikazi Osmanlija u ovim djelima mogli su biti oblikovani željom da se naglasi nacionalni ponos ili ojača otpor osmanskoj vlasti. Stoga su neki prikazi Osmanlija možda bili više mitološki nego realistični.

⁸⁰ Književna djela često koriste stilizirane i simboličke reprezentacije za izražavanje određenih ideja ili poruka. U tom kontekstu, likovi poput Osmanlija mogu biti predstavljeni na način koji odgovara književnim konvencijama ili estetskim ciljevima autora, umjesto da budu doslovno prikazani.

веродостојни до тенденциозни.⁸¹

-Според мене се реално прикажани бидејќи нашата држава била под османлиска власт подолг период, во текот на кој имало различни форми на отпор на локалното население кон османлиската доминација. Книжевните дела често биле средство за изразување на тој отпор, па Турците Османлии биле прикажани како окупатори кои ги угнетуваат домородните народи.⁸²

- Многу историски извори од периодот на османлиското владеење честопати ги опишувале неповолните услови на животот под отоманска власт, вклучувајќи даноци, војни и угнетување. Ваквите извори можеле да влијаат на литературните претстави на Османлиите, правејќи ги понегативни или пореални.⁸³

2. Кој лик од Турците Османлии во делата од босанската книжевност ти оставил најсилен впечаток и зошто?⁸⁴

- а) Ефенди Мита од романот „Нечиста Крв“ –18 испитаници;
- б) Осман I –12 испитаници;
- в) Сулејман величествениот -10 испитаници;
- г) Латиф ага-Караѓоз од романот „Проклета авлија“–8 испитаници;
- д) Гази Хусрев-бег -7 испитаници;
- ѓ) Ферхат паша Соколовиќ -5 испитаници;
- е) Мехмед II - 3 испитаници;

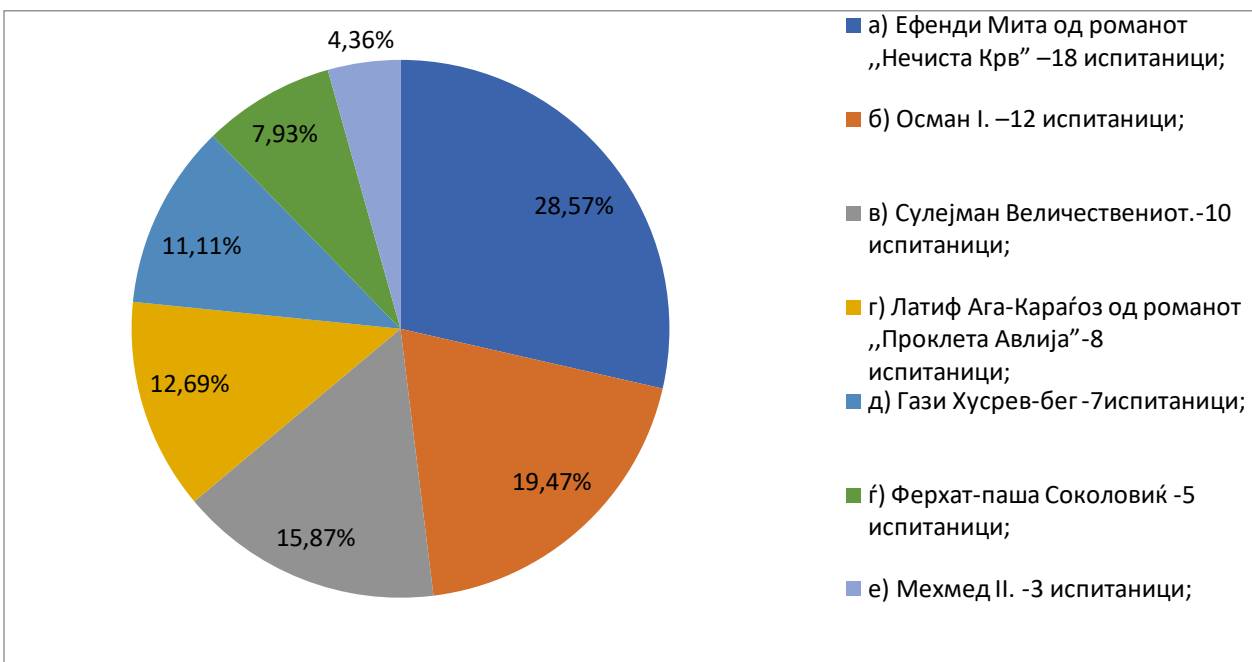
⁸¹ Osmanlije su često predstavljane kroz historiografske izvore, koji su i sami bili predmet tumačenja i propagande. Ovisno o tome koji se izvori koriste, prikazi Osmanlija u literaturi mogu varirati od vjerodostojnih do tendencioznih.

⁸² Po mom mišljenju, oni su realno prikazani jer je naša zemlja bila pod osmanskom vlašću u dužem vremenskom periodu, tokom kojeg su postojali različiti oblici otpora lokalnog stanovništva osmanskoj dominaciji. Književna djela često su bila sredstvo izražavanja tog otpora, pa su Turci Osmanlije prikazivani kao okupatori koji tlače starosjedilačke narode.

⁸³ Mnogi istorijski izvori iz perioda osmanske vladavine često opisuju nepovoljne uslove života pod osmanskom vlašću, uključujući poreze, ratove i ugnjetavanje. Takvi su izvori mogli utjecati na književne predstave Osmanlija, čineći ih negativnijim ili realističnijim.

⁸⁴ Koji je lik Turaka Osmanlija u djelima bosanskohercegovačke književnosti na Vas ostavio najjači utisak i zašto?

Графикон 11.



Ова прашање има за цел да ги поттикне учениците да анализираат и да размислуваат за различните аспекти на ликовите на Турците Османлии претставени во босанската книжевност. Преку анализата на ликовите на Турците Османлии, може да се увидат различни културни и историски аспекти на Босна во периодот на Османлиската владеечка епоха. Ова може да вклучува историски случувања, културни обичаи, религиозни практики и меѓуетнички односи. Според резултатите на учениците 28.57% го одвоиле ликот Ефенди Мита од романот „Нечиста Крв“ како доста себичен лик кој е способен да ги искористи луѓето за своите цели, без да ги размислува за нивните потреби и чувства. Потоа, Осман I со 19.47% е именуван како најмоќен лик кој е познат по основањето на Османлиското Царство, која потоа се претвори во една од најмоќните Империји во историјата. Од друга страна, 15.87% од испитаниците го издвоиле ликот на Сулејман величествениот, како успешен владател каде Османлиската Империја достигнала свој врв во територијално раширение. Додека 12.69% од испитаниците го именуваат Латиф ага-Караѓоз од романот „Проклета авлија“ - како амбициозен и властољубив лик кој се обидува да ги задржи своите власти и контролата над градот. 11.11% од испитаниците го одвојуваат Гази Хусрев бег, кој беше една од најважните личности во периодот на отоманската експанзија на Балканот и одигра клучна улога во воспоставувањето на

османлиската власт во Босна. 7.93% од испитаниците пак го именуваат Ферхат паша Соколовиќ, како познат османлиски државник од Босна. Додека, 4.36% од испитаниците го именуваат Мехмед II, со неговото најпознато достигнување, заземањето на Костантинопол во 1453 година.

Дел од одговорите на учениците:

-Ефенди Мита е типичен егоист што ја продава својата ќерка за пари!⁸⁵

-Воодушевен сум од ликот ефенди Мита кој е вешт во манипулирање со ситуации и луѓе за да добие сè она што сака.⁸⁶

-Латиф ага со неговата снаодливост и успешност во работата ми остави силен впечаток.⁸⁷

-Осман I со неговото влијание во регионот и неговите воени успеси е важен и посебен лик во историјата.⁸⁸

-Сулејман, бидејќи покажал висок степен на толерантност кон различните етнички и религиозни групи во неговата Империја.⁸⁹

-Дефинитивно Султан Сулејман бидејќи неговото лидерство било клучен фактор во освојувањето на нови територии и проширувањето на Империјата.⁹⁰

-По мое мислење Гази Хусрев бег иако бил муслимански воин, тој покажал толерантност кон луѓето од различни етнички и религиозни групи.⁹¹

-Мое мислење е дека Гази Хусрев бег со својата храброст и лидерство успева да биде највпечатлив лик во босанската книжевност и историја.⁹²

-Ферхат паша Соколовиќ бил патриот кој ја сакал својата земја и ја бранел од

⁸⁵ Efendija Mita je tipičan egoista koji prodaje ćerku za novac!

⁸⁶ Zadivljen sam likom efendije Mite koji je vješt u manipulaciji situacijama i ljudima kako bi dobio ono što želi.

⁸⁷ Latif aga je svojom snalažljivošću i uspjehom u radu ostavio snažan utisak na mene.

⁸⁸ Osman I. je svojim uticajem u regionu i svojim vojnim uspjesima važan i poseban lik u istoriji.

⁸⁹ Sulejmana, jer je pokazao visok stepen tolerancije prema različitim etničkim i vjerskim grupama u svom carstvu.

⁹⁰ Definitivno sultan Sulejman jer je njegovo vodstvo bilo ključni faktor u osvajanju novih teritorija i širenju carstva.

⁹¹ Po mom mišljenju Gazi Husrev-beg jer iako je bio muslimanski ratnik, pokazao je toleranciju prema ljudima različitih etničkih i vjerskih grupa.

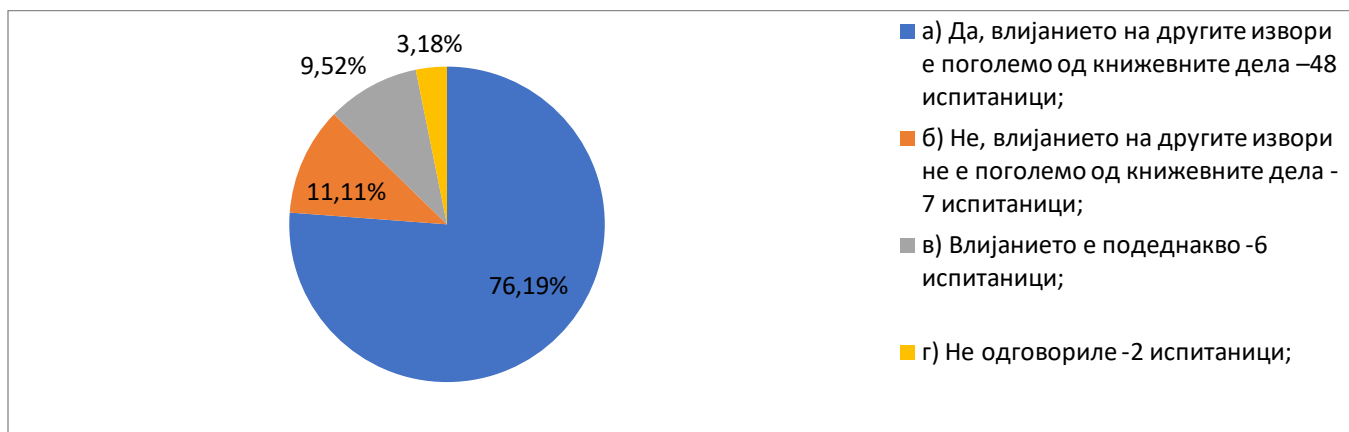
⁹² Smatram da Gazi Husrev-beg svojom hrabrošću i vođstvom uspijeva biti najistaknutiji lik bosanske književnosti i historije.

*надворешни непријатели. Неговата љубов кон Босна го прави важен символ на националниот идентитет.*⁹³

3. Дали е поголемо влијанието на другите извори на информации за Турците Османлии (историски дела, учебници) во однос на книжевните дела како извори на информации за нив?

- а) Да, влијанието на другите извори е поголемо од книжевните дела –48 испитаници;
- б) Не, влијанието на другите извори не е поголемо од книжевните дела -7 испитаници;
- в) Влијанието е подеднакво -6 испитаници;
- г) Не одговориле -2 испитаници;⁹⁴

Графикон 12.



Целта на ова прашање е да се истражи влијанието на различни извори на информации за Турците Османлии и да се разликуваат разни извори, како книжевни дела и историски извори (учебници, историски дела), во однос на нивната релевантност и точност. Ова прашање ги поттикнува учениците да ја анализираат важноста на различните извори за студирање на историјата на Турците Османлии. Според резултатите, 76.19% од

⁹³ Ferhat paša Sokolović bio je rodoljub koji je volio svoju zemlju i branio je od vanjskih neprijatelja. Ljubav prema Bosni i Hercegovini čini ga važnim simbolom nacionalnog identiteta.

⁹⁴ 3. Da li je uticaj drugih izvora informacija o Turcima Osmanlijama (istorijska djela, udžbenici) veći u odnosu na književna djela kao izvore informacija o njima?

- a) Da, uticaj drugih izvora je veći od književnih dela - 48 ispitanika;
- b) Ne, uticaj drugih izvora nije veći od književnih dela - 7 ispitanika;
- c) Uticaj je jednako -6 ispitanika;
- d) Nije odgovorilo - 2 ispitanika;

испитаниците се изјасниле дека влијанието на другите извори е поголемо од книжевните дела бидејќи според оваа група на испитаници историските дела и учебници обично се напишани од страна на автори со степен на стручност и образование во областа на историјата. Ова им дава доверба на учениците дека информациите што ги содржат се автентични. Воедно, тие се напишани со цел да ги пренесат фактите и да ги објаснат историските догаѓања без претерувања или пристрасност. Со тоа што се фокусираат на пренесување на точни и објективни информации, учениците можат да ги сметаат историските дела и учебниците како посигурни извори за историјата на Турците Османлии. Од друга страна, 11.11% се изјасниле дека влијанието на другите извори не е поголемо од книжевните дела бидејќи според нив, книжевните дела можат да пренесат важни аспекти од културата и обичаите на Османлиите, што не се содржи во историските дела или учебниците. Ова може да биде од суштинско значење за разбирање на духот и идентитетот на Империјата. Книжевните дела можат да претставуваат лични искуства и перспективи на луѓето кои живееле во тој период. Овие дела можат да претставуваат детали и аспекти од секојдневниот живот, како и различни видови на човечките односи и динамиката на општеството. Додека 9.52% се изјасниле дека влијанието е подеднакво бидејќи според нив, книжевните дела и историските дела претставуваат две различни страни на истата приказна. Додека историските дела и учебници обично се фокусираат на пренесување на фактите и објективната анализа на историските догаѓања, книжевните дела ги претставуваат личните перспективи, емоции и искуства на ликовите. Обединувањето на овие различни извори може да обогати разбирањето на историските периоди и настаните. Додека 3.18% од испитанице не одговориле на прашањето.

Дел од одговорите на учениците:

- Официјалните документи, писма и записи пружаат детални информации за тоа време.⁹⁵*
- Мислам дека историските настани се најреалните докази.⁹⁶*
- Според мене, историските извори овозможуваат јасен преглед на минатото.⁹⁷*
- Другите извори во однос на книжевните дела нудат поверодостојни*

⁹⁵ Službena dokumenta, pisma i zapisi pružaju detaljne informacije o tom vremenu.

⁹⁶ Mislim da su istorijski događaji najstvarniji dokaz.

⁹⁷ Po mom mišljenju, istorijski izvori daju jasan pregled prošlosti.

*информации.*⁹⁸

*-По мое мислење, книжевните дела напишани во времето на Османлиската Империја се сметаат за примарен извор за историски информации.*⁹⁹

*- Книжевните дела се повлијателни и откриваат многу за времето, културата и обичаите на тој период.*¹⁰⁰

*- Па лично мислам дека комбинацијата на различни видови извори ни овозможува широк спектар на анализа и интерпретација на историските случувања.*¹⁰¹

⁹⁸ Други извори vezani za književna djela nude pouzdanije informacije.

⁹⁹ Po mom mišljenju, književna djela napisana u vrijeme Osmanskog carstva smatraju se primarnim izvorom historijskih informacija.

¹⁰⁰ Književna djela su utjecajni i otkrivaju mnogo o vremenu, kulturi i običajima tog perioda.

¹⁰¹ Pa, ja lično mislim da nam kombinacija različitih vrsta izvora omogućava širok spektar analiza i tumačenja istorijskih događaja.

Заклучок

Оваа докторска дисертација длабоко ги осветлува комплексните и многустраните врски помеѓу историјата, книжевноста и културниот идентитет, особено во контекстот на застапеноста на Отоманската Империја во наставните програми за книжевност на балканските земји. Преку квалитативна и квантитативна анализа, истражувањето разоткрива како книжевноста не само што служи како рефлексивна на историските настани, туку и активно игра улога во обликувањето на колективната меморија и историските наративи на различни нации во регионот.

Со длабинска анализа на темите и ликовите во романите, дисертацијата ја истакнува важноста на книжевноста во конструирањето на националниот идентитет, како и влијанието на историските перцепции во современите општества. Оваа работа потврдува дека книжевните дела се повеќе од само уметнички творби; тие се културни артефакти, натоварени со историја, предрасуди и емоции, кои ја обликуваат свеста и ставовите на идентитетите на општествата.

Во опсегот на истражувањето, посебно внимание е посветено на интеркултурните поврзувања и глобалните влијанија, што овозможува нови перспективи за разбирање на балканската книжевност. Овие интеракции откриваат, како локалните литературни традиции не само што се развиваат под влијание на глобалните трендови, туку и како тие самите играат активна улога во обликувањето на историските наративи.

Во светлината на изнесените факти, заклучуваме дека книжевноста служи како клучен инструмент за длабинско разбирање на сложените културни идентитети и историјата на балканските народи. Оваа дисертација не само што го осветлува значењето на книжевноста во актуелните истражувања, туку и отвора нови патишта за идни научни истражувања во оваа важна и динамична област, поттикнувајќи понатамошни дијалози за улогата на литературата во современите општества.

РЕЧНИК

- Табеларен приказ на турцизмите во нарацијата на романот *Калеш Анѓа*

А

абдал -aptal

(човек со ограничени умствени способности)

абдалак –aptallık

(глупост)

абер-haber

(Информација од неког или за нешто)

акал-akıl

(ум, памет)

алка -halka

(белезица, обрач, обично од метал, за на раце, на нозе, на врат што се носи како накит, предмет во форма на затворен круг)

аман -aman

1. За изразување молба за милост, прошка, помош.

2. Како припев во народна поезија.

амајлија- haımalı

(мал предмет, со запис или без запис, што се носи со себе како заштита од несреќа, болест, уроци, според верување на некои)

амбар – ambar /hambar

1. Дрвена градба за зрнеста храна.

2. Сандак за жито и брашно.

ан- han

(гостилница со преноќиште, селска и друмска меана)

ајлаз-haılaz

(мрзлив, неработник)

антерија- entari

(старинска горна облека, долга до под колена или куса до појас)

ашколсун-aşk olsun

(извик на пофалба)

ајдут-haydut

(ајдук)

аирлија- hayırlı

(Со среќа!)

акшам-akşam

1. Прв вечерен мрак.

2. Вечерна молитва кај муслиманите.

арслан-arслан

1. Лав.

2. Силен, храбар, бестрашен човек.

ат –at

(коњ)

атпазар-at pazarı

(Пазар за коњи, сточен пазар)

алашвериш –alışveriş

1. Трговија, пазар.

2. Тајно договарање, разговор.

апсана- hapishane

(затвор)

арам- haram

Б

бавча- bahçe

(градина)

бадем-badem

1. Многугодишно шумско дрво со бел или розов цвет и плид со јатка.

2. Плод од бадемово дрво.

бајрам-bayram

(муслимански верски празник)

бајат-bayat

(застојан, не е свеж (обично за храна)).

бајрак-bayrak

(знаме)

бак бак-bak, bak

(види, види; погледни)

бакшиш-bahşiş

1. Подарок, дар, награда за направена услуга.

2. Паричен додаток, награда што се додава кон цената на услугата.

Балкан-Balkan

(Балкански Полуостров)

бардак-bardak

(земјан или бакарен сад со рачка, а и дуплец за вода, вино или за ракија)

барут- barut

(Лесно запална смеса од калиумов нитрат, дрвен јаглен и сулфур кој се користи за полнење муниција за огнено оружје.)

бацанак-bacanak

(маж на свеската, роднинска врска помеѓу сопрузите на сестри)

башарија-başarı

1. Се излежува, се шири, се расположува.

2. Успех.

башибозук- başıbozuk

1. Нередовна турска војска или припадник на таква војска.

бегир- beğir

(Коњ)

безбели-besbelli

(без сомнение, секако, сигурно)

борчи- borçlu

(должи некому нешто, најчесто пари)

В

валија- vali

(царски намесник, турски воедно-административен старешина на една област (вилает))

вересија- veresiye

(кредит, купување или давање на доверба, на почек)

вергија- vergi

(данок, давачка)

везир-vezir

(висок државен достоинственик во Отоманската Имерија, носител на граѓанска и воена власт, министер)

вилает- vilâyet

1. Област во Турското Царство со која управувал валија.

2. Крај, област, роден крај.

Г

гајтан-gaytan

1. Сплетена врвка што се шие како украс по рабовите на облеката.

2. Жица за приклучување на електричен апарат.

гајрет-gayret

1. Помош, услужност.

2. Сила, енергија, храброст, трпение.

галиба-galiba

(веројатно, најверојатно)

Ѓ

ѓаур- gâvur

(неверник, христијанин, немуслиман)

ѓузел- güzel

(убав, прекрасен)

ѓурултија- gürültü

(врева, викотница)

Д

дамар-damar

1. Крвен сад.

2. Нерв

3. Пукнатина, шуплинка

дамла-damla

(срцев или мозочен удар)

дамазлак-damızlık

(добиток што се чува за потребите на домаќинството и за приплод)

декика- dakika

(минута, час, миг, момент)

демек-demek

(значи, то ест, да речеме, да претпоставиме)

дуќан- dükkân

(мала, занаетчиска работилница што служи и како продавница за сопствените производи)

дудинка-dut

(плод од дуд)

душек-döşek

1. Цврсто сошиена постилка наполнета со волна, пердуви, која ќе става врз креветот или на земја и служи за спиење; постела.

душман-düşman

(противник, непријател)

дунјалак- dünyalık

(земја, свет, народ)

Е

есап- hesap

(сметка)

еснаф- esnaf

1. Здружение на занаетчии од иста струка.

2. Занаетчија, сопственик на дуќан или на мала работилница.

елбете- elbette

(сигурно, се разбира)

елек- yelek

(вид кратка горна облека без ракави, плетена или од штоф, со копчиња напред. Се носи врз кошула, истовремено и под сако)

елмаз- elmas

1. Скапоцен камен, дијамант.

2. Алатка за сечење стакло.

ефендија- efendi

(господин, господар)

ефендилер- efendiler

(господини, господари)

З

зар-zaar

(изразување сомнеж, неверување)

зандана- zindan

(затвор, темница)

заптија- zaptiye

(турски стражар)

заман-zaman

(време)

зорг- zor

(мака, напор)

зулум- zulüm

(зло, насилство, терор, тиранија)

зулумќар- zulümķâr

(тој што прави зулум, насилник)

И

ибрик- ibrik

(висок бакарен или сребрен сад за течности (обично за вода) со конусно или топчесто тело со рачна, и со издолжен врат со проширена устинка)

изим-izin

(дозвола, одобрување да се направи нешто)

измеќар-hizmetķâr

1. Лице што заработува служејќи други луѓе.

2. Лице што оди против општите интереси, што тајно му служи на непријателот.

Ј

јабанџија- yabancı

(непознат човек)

јарамаз-yaramaz

(никаквец)

јатак-yatak

(тој што ги заштитувал и им помагал на комитите и ајдуците во периодот на османлиското владеење на овие простори)

јатаган- yatağan

(вид долг, тенок, малку закривен ориентален меч, карактеристичен за османлиската војска)

К

кабил-kabiliyet

(способен, што е во состојба, што е спремен нешто да направи)

кабул-kabul

(во состав со глаголите чини, прави, стори се согласи, даде дозвола; прифати, даде согласност за нешто)

кавгација-kavgacı

(лице што предизвикува кавги)

кадана- kadın

(за Турчинка- угледна жена, добра домаќинка)

кадилак- kadılık

(област во која суди еден кадија)

кадија- kadı

(судија)

каза-kaza

(административно-управна единица во Отоманска Турција)

казан-kazan

1. Голем, длабок бакарен сад со тркалезна форма што служи за загревање, готвење, перење и сл.

2. Сад за варење ракија.

3. Заедничка, масовна исхрана што ја организира некоја официјална установа.

кајмакам-kaumakam

(застапник на везирот или валијата во некоја околија; управител на околија, каза)

кале- kale

1. Тврдина, град.

2. Возвишение што служи како тврдина за одбрана.

калаисува-kalamısuvu

(обложи со калај)

кандиса- kandırmak

1. Даде согласност за нешто, се согласи.

2. Изнуди согласност, наговори некого на нешто.

касмет- kismet

(среќа, судбина)

катиљ-katil

(престапник, злосторник, убиец)

каур- gâvur

(во Турското Царство секој припадник што не е од муслиманска вера)

куршум-kurşun

(зрно за пукање од пушка, пиштол и сл.)

куртули- kurtulmak

(спаси, најде спас)

Л

ламба- lamba

(направа за осветлување, обично со фитил и петролеј)

лаф- laf

(збор, разговор)

лира-lira

(стара турска златна пара)

М

маало-mahalle

(одделен дел на градска или селска населба)

марифет-marifet

(вештина, снаодливост, лукавство)

минтан-mintan

(вид горна машка или женска облека со долги тесни ракави)

муабет- muhabbet

(разговор, разговарање)

муслиман-müslüman

(припадник на муслиманската вера)

муреќип- mürekker

(мастило за пишување, црnilo, туш)

мастраф- masraf

(трошок, издаток)

мухаџир- muhacir

(иселеник, бегалец, емигрант)

маџун-masun

1. Густо сварено овошје со шеќер, вид мармалад, вид слатко.

2. Густ, лековит сируп.

Н

намќор- nankör

(нечовечен, лош, поган човек)

П

пајтон-fayton

(люксузна отворена, со настрешница коњска кола за превоз на патници)

пазар- pazar

(место каде се тргува)

пусија-rusu

(заседа)

Р

раат- rahat

(мир, спокојство, безгрижност, удобност)

ракија- rakı

(алкохолен пијалак добиен со дестилација на вино или ферментација на овошен сок)

раја-raaya

1. Немухамединското население во Отоманската Империја.
2. Покорен христијанин во Отоманската Империја.

С

Сарај-saray

-(резиденција на султанот или раскошна куќа на турски голедец)

сајбија-sahip

(господар, сопственик)

сакат-sakat

1. Кој е со повреден нога или рака.
2. Кој има недостатоци, фаличен.

сакалдиса-sıkılmak

(предизвика некому немир, тегоба, изнервира)

Стамбол- İstanbul

(Цариград. Главниот град на Отоманската Империја, денешен Истанбул)

сурија- sürü

(големо стадо)

суртук- sürtük

1. Скитник.
2. Неизделкан, груб, суров, неугладен човек.

сардиса-sarmak

(опколи)

сатар-satır

(голем и широк месарски нож)

севда-sevda

1. Љубов.
2. Либе, изгора, љубовница.

О

одаја-oda

(соба, просторија)

одајка- odacık

(мала соба)

ордија- ordu

(војска обично турска)

орман-orman

(многу густа шума)

ортома- hortum,ip

(дебело јаже)

ортак-ortak

(другар во некаква работа, деловен соработник)

Т

табур-tabur

(турска воена единица)

табиет- tabiat

(нарав, карактер, куд, природа, темперамент)

тајфа- tayfa

(група луѓе, дружина најчесто од мајстори- сидари, но и разбојници, паликуќи и сл.)

такам- takm

1. Комплетна опрема.

2. Костум.

тефтер- defter

(голема подврзана тетратка за трговски сметки и сл.)

токмак-tokmak

1. Мал топуз, боздоган.

2. Тешко железно или дрвено орудие во вид на чекан, тежок чекан, од двете страни тап.

тапија- tapu

(судски заверен документ за сопственост на имот)

Ф

фајде-fauda

1. Корист, добивка.

2. Интерес, камата.

фазла-fazla

(повеќе, отповеќе, вишок)

Фенер-fener

(светилка, ламба)

Ферман-ferman

(султански указ, наредба од повисока власт воопшто)

Ќ

ќафир-kâfir

(неверник, ништоверец)

ќаја- kâhya

1. Главен овчар, богат сточар.

2. Управник, надзорник на имот.

ќемер-kemer

(кожен или платен тесен појас со преград и за пари што се носи под облеката)

ќерамида-kiremit

(керамички елемент за покривање кровови)

ќостек- köstek

(ланец за часовник)

ќурк-kürk

(долга горна облека опшиена со крзно)

Џ

џаде- cadde

(пат, друм)

џамбаз-cambaz

(трговец со коњи)

џамија- câmi

(муслимански храм)

џан-can

(душа, живот)

џанам- canım

(на турски „душо, душице“ за поттикнување при обраќање)

џеб-ser

(дел од облека)

целат- cellât

1. Извршител на смртни пресуди.

2. Крвник, мачител.

цеџа-ceza

(глоба, парична казна)

цефа-cefa

(врева)

ценем-cehennem

(пекол)

• Табеларен приказ на турцизмите во нарацијата на романот *Мостот на Дрина*
А

авдест- abdest

(ритуално миење кај муслиманите пред секоја од петте дневни молитви)

авлија- avlu

(отворен простор како дел од куќата; ограда сид околу куќата)

ага-аѓа

(земјопоседник, заможен граѓанин, господар во царска Турција; назив на заповедник во турската платеничка војска; почесен назив на секој угледен Турчин за обраќање од страна на нетурско население)

агарјанин-agayun

(име кое се користи за муслиманско-турската заедница)

аир- hayır

(среќа, корист, добивка; добро дело, оставнина)

аирлија- hayırlı olsun

(со среќа, среќно)

ајлакчија-aylıkçı

(селанец што работи со постојана месечна награда)

ајде- haydi

(честичка што може да означува заповед, збогување, наздравување, храбрење, побуда, изразување желба, или честичка која може да се користи во прашална реченица)

акшам- akşam

(прв вечерен мрак; вечерна молитва кај муслиманите)

акшамлак- akşamlık

(вечера)

Алах- Allah

(Бог кај муслиманите)

алва- helva

(сладок десерт од брашно, гриз, шеќер и масло)

алат- alet

(орудие или прибор за еден занает или за рачна работа)

амал- hamal

(носач, слуга)

амајлија- haımalı

(мал предмет, со запис или без запис, што се носи со себе како заштита од несреќа, болест, уроци, според верување на некои)

амбар- hambar

(дрвена градба за зрнеста храна; сандак за жито и брашно)

ан- han

(гостилница со преноќиште, селска или друмска меана)

анама- hanım

(жена, сопруга, госпоѓа, дама)

Анадолец- Anadolulu

(човек што е од азискиот дел на Турција)

ангарија- angarya

(присилна работа)

антерија- entari

(старинска горна облека, долга до под колена или куса до појас)

апс- hapıs

(затвор)

араба- araba

(запрежна кола)

арам- haram

(проклет, проколнат-обично со клетви)

арач- haraç

(данок што се собирал во времето на турската власт од немуслиманското население)

аскер- asker

(војник)

аспра- aspra

(ситна сребрена пара, монета)

атер- hatır

(љубов, наклонетост, добра волја)

аферим- aferin

(браво!)

ацами оглан- acemi ođlan

(неискусно, младо момче)

ацилак- hacılık

(поклонение во светите места)

ашик- aşık

(љубов, мерак)

ашиковање- aşık olmak/ aşk yaşamak

(водење љубов)

ашчија- aşçı

(готвач)

Б

Бајрам – bayram

(муслимански верски празник по завршетокот на рамазанскиот пост)

бајрак- bayrak

(знаме)

басамак- basamak

(скала, лествица)

баш- baş

(за истакнување на некој израз, за искажување различни емоции како: одобрување, чудење, одбивање, негодување)

башибозук- başıbozuk

(нередовна турска или припадник на таква војска; распуштено, разуздано, бесно однесување)

бадем- badem

(многугодишно шумско дрво со бел или розов цвет и плод со јатка)

бадана- badana

(разреден вар или пластична боја што се користи за варосување/ кречење)

баданаџија- badanaçı

(молер)

бакар- bakır

(хемиски елемент, метал со темноцрвена боја)

бег- beg

(благородничка титула, титула на феудален земјопоседник или на заповедник во Турското Царство. Кога стои со името обично се става по името)

бедевија- bedevi

(кобила од арапска раса)

безбели- besbelli

(многу јасно, очигледно)

белки- belki

(изразува можност, веројатност, претпоставка, надеж)

беља- bela

(зло, несреќа, штета)

бекрија- bekrî

(љубител на пијалак и на ноќен живот)

берикет – bereket

(род, плод, благодат)

берикетли- bereketli

(многу плоден, плодороден)

бихали- billahi

(арапски начин на заколнување во Бога)

бовча- bohça

(врзоп со предмети, обично алишта, шамија, чаршаф, скутник и сл.)

борија- boru

(труба, цевка)

бостанџија- bostancı

(човек што одгледува или продава лубеници)

болјук- bölük

(парчето одвоено од целината)

будала- budala

(човек што не е сосема здрав со паметот)

бунар- bunar, pınar

(ископана и обидана длабока јама за вадење подземна вода)

В

вакав- vakıf

(задолжина, основа според прописите на шеријатското право. Може да се основа во побожни, просветни или хуманитарни цели)

валахи- vallahi

(заклетва кај муслиманите)

везир- vezir

(висок државен достоинственик во Отоманската Империја, носител на граѓанска и воена власт, министер)

вересија- veresiye

(кредит, купување и давање на доверба, на почек)

велет- velet

(дете)

Г

газија- gazi

(победник)

гајда- gayda

(народен музички дувачки инструмент составен од мев (мешина), најчесто од коза, со три цевки за дување и за свирење)

гајтан- gaytan

(сплетена врвка што се шие како украс по рабовите на облеката)

гелди- geldi

(дојде, пристигна)

грош- kuruş

(турска ситна монета)

Д

дамар- damar

(крвен сад; нерв; пукнатина, шуплинка)

девлет- devlet

(држава, царство)

декика- dakkika

(минута, час, миг, момент)

дервиш- derviş

(монах, калуѓер кај муслиманите)

дерт- dert

(грижа, мака, тешкотија)

дертлија- dertli

(човек што е загрижен)

демир- demir

(железо)

диванија- divan

(турски царски совет, турска влада)

душманин- düşman

(непријател, противник)

душек- döşek

(цврсто сошиена постилка наполнета со волна, пердуви, која се става врз креветот или на земја и служи за спиење; постела)

дова- dua

(МОЛИТВА)

дослук- dostluk

(ПРИЈАТЕЛСТВО)

дунјалук- dūnyalık

(СВЕТ)

Ѓ

ѓердан- gerdan

(НИШКА ОД БИСЕР, ЗЛАТО, СКАПОЦЕНИ КАМЕЊА, ШТО ОБИЧНО СЕ НОСИ ОКОЛУ ВРАТОТ, КАКО УКРАС, НАКИТ)

ѓезве- cezve

(САД СО ДОЛГА РАЧКА ВО КОЈ СЕ ВАРИ КАФЕ)

ѓериз- keriz

(ОДВОЕН КАНАЛ ЗА ИСТЕКУВАЊЕ НА НЕЧИСТОТИЈА)

ѓјуваѓија- güveyi

(МЛАДОЖЕНЕЦ)

ѓубре- gübre

(ОТПАДОЦИ, НЕЧИСТОТИЈА, СМЕТ)

ѓуле- gülle

(ГРАНАТА, ТОПОВСКО ЗРНО)

Е

евлад- evlat

(ЧЕДО)

езан- ezan

(ПОЗИВ СО КОЈ СЕ ПОВИКУВААТ ВЕРНИЦИТЕ НА МОЛИТВА)

емер- emir

(НАРЕДБА)

ергеле- hergele

(СТОЧАРСКО СТОПАНСТВО ЗА ОДГЛЕДУВАЊЕ КОЊИ, СПЕЦИЈАЛНО ОДГЛЕДУВАНИ)

еснаф- esnaf

(занаетџија, сопственик на дуќан или мала работилница)

ефендија- efendi

(господин, господар)

егер- eđer

(ако)

З

забит/забтија- zabıta

(турски воен старешина, претпоставен)

занает- zanaat

(занимање, професија, струка)

заман- zaman

(време)

зејтин- zeytinyađı

(течно масло за јадење од сончоглед, маслинки и др.)

зулум- zulüm

(зло, насилство, терор, тиранија)

зурла- zurna

(дрвен народен дувачки инструмент со силен звук од типот на обоа)

И

изим- izin

(дозвола, одобрување да се направи нешто)

илумли- ilimli

(просветен)

инсан/ иксан- insan

(човечко суштество)

Ј

јаничар- yeniçeri

(војник во елитна труппа на османлиската војска што го чувале султанот и достигнувале највисоки државни функции)

јапија- uari

(дрвен градежен материјал)

Јараби- Yarrabi

(Господе!)

јарамаз- yaramaz

(непослушен, неумен)

јација- yatsı

(петта последна молитва во денот кај муслиманите)

јатак- yatak

(тој што ги заштитувал и им помагал на комитите и ајдуците во периодот на османлиското владеење на овие простории)

јашмак- yasmak

(парче платно што служи за покривање на лицето на муслиманските жени)

Једрене- Edirne

(место во Турција)

јендек- hendek

(длабок ископ на земјата)

јордамли- yordamlı

(гордо)

К

калауз- kılavuz

(водич)

капудан паша- kaptañ paşa

(врховниот командант на морнарицата)

Кара-Дениз- Kara Deniz

(Црно Море)

караван-сарај- kervan saray

(ан)

касаба- kasaba

(мал град)

касап- kasap

(лице што продава месо)

капак- karak

(предмет, направа со која се затвора некаков сад)

кадија- kadı

(судија)

капија- kapı

(врата)

калдрма- kaldırma

(пат поставен со нерамен камен, каменот со кој е покриен патот)

кафеџија- kahvesi

(сопственик на кафеана, гостилничар)

каурун- gavur

(во Турско Царство секој поданик што не е од муслиманска вера)

корбач- kırbaç

(бич од едно парче или сплетен за јавач на коњ)

комшија- komşu

(сосед)

конак- konak

(седиште на управата во турско време. Убава кука, место за ноќевање и одмор)

кундра- kundura

(чевли)

кутија- kutu

(предмет во облик на сандаче со капак за различна намена)

М

мал-mal

(имот, имање)

магаза-mağaza

(продавница)

мандало-mandal

(дрвена греда што се става попречно од внатрешната страна на врата)

мангал-mangal

(отворен метален сад за греење со жар)
маало-mahalle
(одделен дел на градска или селска населба)
марифетлак- marifet
(вештина, снаодливост)
маскара- maskara
(шега, изложува на потсмев)
мегдан- meydan
(плоштад во населено место)
мектеб- mektep
(школо, училиште)
мераба- merhaba
(поздравување на турски – здраво)
мерхамет- merhamet
(милост)
мезар- mezar
(гроб)
мезе- meze
(јадење што се служи покрај алкохолни пијалоци)
мерак- merak
(силна желба, копнеж, страст за нешто)
мераклија- meraklı
(човек што има мерак/желба за нешто)
мелек- melek
(ангел)
минтан- mintan
(кошула)
миндерлук- minderlik
(одар за седење покрај сид)
мисирбаба- mısır baba
(ќос, човек на кого не му расте брада ниту мустаќи)

мубашир- mübaşir
(повереник, делегат)

мудерис- müderis
(управник на високо верска школа)

муктар- muhtar
(старешина на маало во градот, селски старешина)

мула- molla
(врховен кадија, судија)

мулазим- mülazim
(турски офицер, млад судски чиновник)

мутевелија- müteveli
(управник на вакуф –недвижен и подвижен имот)

мунафик- munafik
(лицемерен човек)

муфтија- müftü
(муслимански свештеник)

мухаџир- muhacir
(иселеник, бегалец, емигрант)

муштерија- müşteri
(корисник на занаетчиски или други услуги)

Н

нафака- nafaka
(судбина, среќа)

нахија- nahiye
(најмала територијална единица во Отоманската Имерија, нешто како денешните општини)

низам- nizam
(редовна војска облечена и обучена на европски начин)

нимет- nimet
(благослов)

нишан- nişan

(белег, знак)

намаз- namaz

(муслиманска молитва која муслиманите ја прават петпати во денот)

О

ода- oda

(јаничарски одред)

ордија- ordu

(војска, обично турска)

отуз бир- otuz bir

(триесет и едно- игра на карти)

Османлија- Osmanlı

(династија што потекнува од турскиот султан Осман)

П

пари- para

(општоприфатено средство кое служи за размена на производите, за чување на вредноста и за плаќање долгови)

парче- parça

(дел од нешто, посебен дел)

панаѓур- papaır

(саем)

пашалак- paşalık

(област повелена од паша; слободен, спокоен живот)

пенцере- pencere

(прозорец)

Р

рамазан- ramazan

(деветти месец од исламскиот календар, месец на строг пост кај муслиманите кога се јаде и пие само ноќе во определени часови, односно од зајдисонце до изгрејсонце)

ракија- rakı

(алкохолен пијалак добиен со дестилација на вино или ферментација на овошен сок)

рафт- raf

(хоризонтална штица прикрепена кон ѕид, закачена на ѕид или вградена во мебел)

рахметли- rahmetli

(покоен човек, починат)

С

саватли - savatlı

(глеѓосан, гравиран)

салеп- salep

(топла и слатка пијачка направена од вид на растенија со грутчиња по коренот)

Салоник- Selanik

(Солун- град во Грција)

сабах- sabah

(првата утринска молитва, зора)

саат- saat

(единица за време рамна на дваесет и четврти дел од деноноќието)

садака- sadaka

(милостина)

сандук- sandık

(дрвен или метален ковчег за чување продукти, облека, стоки; мерка; мртвечки ковчег; на кола-делот од штици)

сарач- saraç

(занаетчија што изработува амови, узди, седла и сл.)

севда- sevda

(љубов; либе, изгора, љубовница)

севдалија- sevdalı

(заљубен, љубовен)

себап- sebep

(добро дело; причина, повод)

себаплија- sebepli

(човек што прави добри дела)

сеир- seyir

(гледање, забавна глетна, нешто што заслужува да се види)

сепетка- sepet

(кошница, кош, корпа)

сердар- serdar

(главар, војвода)

селамак- selamlık

(дел од муслиманска куќа определен за мажи)

селавет- selamet

(помош, поддршка, спас, успех)

сејмен- seğmen

(жандарм, полицаец во Турската Империја)

сиктер- siktir

(марш, надвор, бегај)

силахдар- silahtar

(чувар на оружје, достоинственик на Султанскиот двор)

софта- softa

(муслимански религиозен проповедник и учител)

скелеција- iskeleci

(човек што пренесува со скеле)

Стамбол- İstanbul

(Цариград/ Истанбул – град во Турција)

суварија- süvari

(жандарм на коњ)

субашија- subaşı

(полициски началник во стара Турција)

Т

табут- tabut

(носила, на кои муслиманите го носат мртовецот)

табор- tabur

(турска воена единица)

тарих- tarih

(натпис на гроб или на градежна постројка)

тазе- taze

(свежо)

такам- takım

(коплетна опрема)

тахта- tahta

(парче дрво за употреба за различни работи)

табла- tablo

(широка, плитка плосната корпа)

таван- tavan

(горната внатрешна страна на една просторија; просторот под покривот)

текија- tekke

(муслимански манастир)

тефтер- defter

(голема подврзана тетратка за трговски сметки или сл.)

тепсија- tepsi

(голем и плиток калаисан бакрен сад во кој се пече обично зелник, пита, погача)

темел- temel

(основа на зграда или друго нешто)

торба- torba

(поголемо кесе од некаква ткаенина или од кожа за в раце или за на рамо)

турбе- türbe

(гробница на светец или војсководител од времето на Османлинската Империја)

турчијат- türkiyat

(турското, т.е. исламското верување и во врска со тоа целиот начин на живеење)

Ќ

ќаба- kabe

(светите места- Мека и Медина)

ќеиф- keyif

(задоволство)

ќитаб- kitap

(книга; книга што содржи верски учења и прописи кај муслиманите)

ќјорав- kör

(слеп)

У

ујдурма- uydurma

(трик, лукавство, измама)

улема- ülema

(свештенство)

уќумат- hükümet

(држава, државна власт, режим, управа)

Ушќуп- Üsküp

(Скопје- град во Р Северна Македонија)

Ф

фесат- fesat

(правање зло)

фенер- fener

(светилка, ламба)

фес- fes

(капа во форма на пресечен конус, црвена обично со црни реси/пискул закачени на средината од врвот, карактеристична за Турците)

ферман- ferman

(Султански указ, наредба од повисока власт воопшто)

фереце- ferece

(горна облека кај Турчинките (муслиманките) која го покрива и лицето)

фитил- fitil

(лента или засукани конци што го храни пламенот на свеќа или ламба со гориво направа за активирање на бомба или експлозивно полнење)

фукара- fukara

(за маж или жена- сиромав)

Х

харем- harem

(женските одделенија на муслиманската куќа; сите жени и наложници за еден маж- каде што е дозволено многуженство)

хафис- hafiz

(момче што ги завршило муслиманските богословски науки, поточно го научило Куранот наизуст)

Ч

чанак-çanak

(длабок сад за јадење; се употребува и за толчење лук, пиперки и сл.)

чајник-çaydanlık

(метален сад за варење или послужување на чај)

чараба/чорапа- çogar

(дел од облеката што се навлекува на нозете)

чакмак-çakmak

(секало, огнило, запалка)

чакија-çakı

(ноже, перорез)

чаршија-çarşı

(улица или дел од градот со дуќани и работилници)

чаршилија-çarşılı

(некој што работи во чаршија)

чардак-çardak

(трем на кат пред собите; вид претсобје во куќи од постар тип)

челик-çelik

(многу тврдо железо добиено на посебен начин)

чекич-çekiç

(чекан)

ченгија-çengi

(циганска танцовачка, танчарка и пејачка)

чизма-çizme

(висока кожена обувка до, понекогаш и над колена)

чифчија-çiftçi

(наемател на земја од спаија; земјоделец, орач)

чубук-çubuk

(чибук)

Ц

цамија- cami

(муслимански храм)

цеб- ser

(делод облека)

целат- cellat

(извршител на смртни пресуди)

Цехенем- Cehennem

(пекол)

цубе- cübbe

(долга машка облека без ракави)

цумбуш- cümbüş

(веселба)

Ш

шамар-şamar

(шлаканица)

шехит-şehit

(човек што се бори за неговата вера, идеали и умира борејќи се за неговата татковина)

шевтелија-şeftali

(праска)

шејтан-şeytan

(ѓавол)

шеќер-şeker

(засладувач во вид на ситни кристали или друга форма)

шеќерлема-şekerleme

(вид слатко, слатка од шеќер)

шише-şişe

(стаклен или пластичен сад со стеснет врат за чување течности)

шукур-şükkür

(израз за благодарност)

- Табеларен приказ на турцизмите во нарацијата на романот *Дервишот и смртта*

А

ает-

(реченица или одломка од Коранот)

абдест-

(верско миење пред молитва)

авлија-

1. Отворен простор како дел од куќата

2. Ограда, ѕид околу куќата.

ајдук-

(отпадник што се борел против турската власт)

ајлак-

(месечна плата, доход)

акче-

(пара)

алајка-

(слугинка)

алал-

(благослов, желба некому нешто да му биде од корист, убаво)

арнаут-

(османлиски назив за Албанец)

аршин-

(стара мера за должина (помеѓу 65 и 75 сантиметри))

ан-

(гостилница со преноќиште, селска и друмска меана)

Алах-

(Бог кај муслиманите)

алахеманет-

(збогум)

ага-

1. Земјопоседник, заможен граѓанин, господар во царска Турција.
2. Назив на заповедник во турската платеничка војска.
3. Почесен назив на секој угледен Турчин за обраќање од страна на нетурското население.

алка-

(белезница, обрач, обично од метал, за на раце, на нозе, на врат што се носи како накит, предмет во форма на затворен круг)

аци-

(збор што се става пред името за означување дека се работи за човек што бил на ацилак)

ацилак-

(поклонение во светите места)

аман-

(за изразување молба и милост, прошка, помош)

амурлак-

(место каде фурнијата го меси лебот)

аманет-

(доведување на чување или извршување на нешто, потпирајќи се на чест)

амајлија-

(мал предмет, со запис или без запис, што се носи со себе како заштита од несреќа, болест, уроци, според некои верувања)

аждер-

(огромно чудовиште, ала, змеј, понекогаш повеќеглав или крилат, што јаде луѓе и животни)

аскер-

(отоманска војска, војник)

апсење-

(става некого во затвор, лишува некого од слобода)

алим-

(учен човек)

Б

бајрам-

(муслимански верски празник)

бавча-

(градина)

барем-

(изразува извесно ограничување)

бакар-

(хемиски елемент, метал со темноцрвена боја)

Бакара суре-

(молитва во Коран)

балчак-

(рачка на сабја, на јатаган, на меч и сл.)

батакчија-

(нечесен, расипан човек)

бадијала-

(често во состав за бесплатно, под цена, залудно, напразно, без корист)

бакшиш-

(подарок, дар, награда за направена услуга)

бастун-

(специјално изработен стап со свиткана рачка за потпирање при одење)

белегзија-

(накит за на раце)

бедел-

(заменик во служење на војска)

белким-

(изразува можност, веројатност, претпоставка, надеж)

беља-

(зло, несреќа, штета)

бераг-

(царско писмо, указ, повелба од султан со што се одредува некаква повластеност)

бенсилах-

(широк кожен појас)

бунар-

(ископана и обзидана длабока јама за вадење подземна вода)

бозук-

(Божик)

булук-

(стадо, кедар, мноштво животни)

будала-

(човек што не е сосема здрав со паметот)

Бисмилахир-рахманир-рахим

(рахим- од името на Бога, општиот добродетел, милостивиот (вака почнува секое поглавје од Коранот))

В

ваиз-

(проповедник)

вакуф-

(имот добиен со завештание во верски и хуманитарни цели во џамија или црква и таков вид на верско задолжување)

везир-

(висок државен достоинственик во Отоманската Империја, носител на граѓанска и воена власт, министер)

вилает-

(област во Турското Царство со која управувал валија)

Г

газија-

(јунак, воин, херој во војна)

гурбет-

(одење во туѓа земја за да се заработат пари)

Д

дамла-

(капка, фатеност)

дервиш-

(монах, калуѓер кај муслиманите)

дефтердар-

(вилаетски шеф за финансии)

диванхана-

(големо претсобје, салон)

диздар-

(заповедник на тврдина)

дивеч-

(диви животни што се ловат (обично оние чие месо се јаде))

димии-

(дел од женска (обично муслиманска) народна облека, вид шалвари со широки ногавици, набрани под колената или околу глуждовите)

дова-

(молитва)

душман-

(противник, непријател)

далдиса-

((се) занесе,(се) задлабочи, (се) внесе во нешто)

дуќан-

(мала, занаетчиска работилница што служи и како продавница за сопствените производи)

дуќанџија-

(лице што има дуќан или што продава во дуќан)

дуќат-

(златник, златна пара (се употребувала и како женски накит))

Ѓ

ѓизлија-

(блудница)

Е

езан-

(повик на муезинот до муслиманските верници дека е време за молитва)

ефендија-

(господин, господар)

елиф-

(првата буква во арапската азбука)

емени-

(чевли без врски, мокасини)

З

зандана-

(затвор, темница)

зар-

(коскена или дрвена коцка, на чии страни се обележани со точки броевите од еден до шест, што се користи за различни игри)

зулум-

(зло, насилство, терор, тиранија)

зурла-

(дрвен народен дувачки инструмент со силен звук од типот на обоа)

И

ибрик-

(висок бакарен или сребрен сад за течности (обично за вода) со конусно или топчесто тело со рачка, и со издолжен врат со проширена устинка)

имарет-

(јавна добротворна кујна во која на сиромаси, патници, ученици од медреса им се делела храна)

инает-

(упорно и намерно противставување на нечија волја)

иќиндија-

(трета дневна молитва кај муслиманите (во попладневните часови, пред зајдисонце))

Ј

Јасин

(поглавје во Коранот (во него се зборува за умрените))

јатаган-

(вид долг, тенок, малку закривен ориентален меч, карактеристичен за османлиската војска)

јатак-

(тој што ги заштитувал и им помагал на комитите и ајдуците во периодот на османлиското владеење на овие простории)

јација-

(петта последна молитва во денот кај муслиманите)

јашмак-

(парче платно што служи за покривање на лицето кај муслиманските жени)

Јеџи и Меџи-

(накази кои ќе се појават на судниот ден)

К

касаба-

(гратче во внатрешноста)

кадија-

(судија)

кафез-

(простор затворен со мрежа или решетки или куќичка за птици, живина или помали животни)

кадифе-

(вид мека, свилена, памучна или волнена ткаенина)

калдрма-

(пат поставен со нерамен камен, каменот со кој е покриен патот)

казази-

(сокак со свиларски дуќани)

капак-

(предмет, направа со која се затвора некаков сад)

калап-

(посебно изработен предмет со помош на кој се обликува тоа што се произведува, што се изработува или поправа)

кајмакам-

(застапник на везирот или валијата во некоја околија, управител на околија, каза)

камшик-

(направа од впретен коноп или кожа, прицврстен за дршка што служи за бичување, за терање добиток и сл.)

кангар-

(направа за мерење тежина)

калем-

(шуплив дрвен, метален и сл. валјак за намотување конец, преѓа, жица и сл.)

канат-

(крило од врата или од прозорец)

кандила-

(мал сад исполнет со масло, во кој гори фитил, пливка, обично во црква, на гроб, пред икона и сл.)

канци-

(кука со долга дрвена рачка за закачување и влечење разни предмети)

каур-

(во Турското Царство секој поданик што не е од муслиманска вера)

катул-ферман

(наредба за нечие погубување)

каранфил-

(диво или градинарско цвеќе со мирисливи, тркалезни цветови со многу цветни ливчиња со различни бои)

каранѓолоз-

(црн ѓавол)

кешкул-

(дрвен сад во кој дервишите ја оставаат подарената храна)

кирација-

1. Лице што врши превоз на стока и луѓе со кола, коњ.
2. Лице што зема стан под кирија, што живее под наем.

Коран-

(муслиманска света книга со учењето на мухамеданската религија)

кујунџија-

(занаџчија што изработува предмети и украси од злато и од сребро)

кутија-

(предмет во облик на сандаче со капак со различна намена)

кубур-

(старинска пушка, пиштол)

кудрет-саат

(невидлив часовник кој со своето чукање претскажува некаков настан)

куламбара

(хомосексуалец)

курбан-

(жртва)

Л

лефха-

(калиграфски испишан цитат од Коранот или мудра изрека)

М

маса-

(парче мебел што се состои од рамна плича поставена на четири ногалки)

мамлаз-

(глупав, одвратен човек)

марама-

(парче ткаенина, обично свилена или од друг лесен материјал, што се користи за покривање на главата, на вратот, често како моден додаток)

мандал

(дрвена гредичка што се става попречно од внатрешната страна на врата, порта за затворање, а при отворање се поткрева)

мевлевиски ред-

(дервишки ред)

медреса-

(религиозно муслиманско училиште)

мејт-

(мртовец)

мејташ-

(камен на кој се спушта табутот со мртовецот обично пред џамија)

мектеб-

(верско основно училиште)

мезарлаци-

(гробишта)

мензилхана-

(поштенска станица каде се променуваат коњите)

мешќема-

(судска зграда)

минаре-

(кула на џамија од каде оцата ги повикува верниците на молитва)

миндер-

1. Одар за седење покрај сид.

2. Прекривка што се постила врз таков сид.

михраб-

(длабнатинка во челото на џамијата, каде стои имамот (муслимански свештеник))

миралај-

(полковник)

минтан-

(вид горна машка или женска облека со долги тесни ракави)

Мисир-

(Египет)

муезим-

(исламски извикувач од минарето ги повикува верниците на молитва)

мудерис-

(наставник во медреса)

мула-

(врховен кадија, судија, угледен, учен човек)

муселим-

(околиски началник)

муфтија-

(муслимански свештеник (најстар и највисок во една област))

мутевелија-

(управник на вакуф)

Н

налет-

(клетва, проклет да е)

намаз-

(муслиманска молитва која муслиманите ја прават петпати во денот)

нафака-

(судбина, среќа)

нишан-

(белег, знак)

Нурудин-

(светлина на верата)

О

одаи-

(соба, просторија)

оца-

(муслимански свештеник)

П

падишах-

(титула на некогашните персиски цареви, наследено кај отоманските Турци како назив за султанот и на други монарси во некои средноисточни земји, Индија)

пасванџија-

(ноќен чувар)

памук-

(индустриска култура чиј плод се користи за изработка на текстилно влакно)

пеливан-

(борач, јунак, витез)

пелин-

(отров)

порта-

(царски, султански двор)

пусто-

(на пуст начин, како во пустелија)

Р

рамазан-

(деветти месец од исламскиот календар, месец на строг пост кај муслиманите кога се јаде и пие само ноќе во определни часови, односно од зајдисонце до изгрејсонце)

С

саан-

(подлабока бакарна чинија)

сабах-

(наутро, рано)

сараф-

(менувач на пари, банкар)

сархош-

(пијаница, бекрија, боем)

сатана-

1. Според религиозните верувања, натприродно суштество што ги наведува луѓето на грев, на лоши дела и владее во пеколот, олицетворение на зол дух.

2. Лош, зол човек.

сафијан-

(фино обработена овча или козја кожа)

себап-

1. Добро дело.

2. Причина, повод.

сејмен-

(жандарм, полицаев во Турската Империја)

селама-

(поздрав, мир)

силахдар-

(висок дворски достоинственик)

сихирбаз-

(волшебник)

сомун-

(цел леб, обично купечки и со тркалеста форма)

соба-

1. Просторија во која се работи или живее.

2. Печка

сокак-

(тесна улица, уличка, уличе)

софта-

(муслимански религиозен проповедник и учител)

спахија-

1. Феудален коњаник во Турското Царство.

2. Феудален земјопоседник во Турското Царство.

субаша-

(полициски началник во стара Турција)

сургун-

(прогонство, заробеништво)

суре-

(поглавје во Коранот (Коранот има 114 суриња))

сурма-

(козметичко средство, боја во прав за бојосување на трепките е под трепките од антимон и маст)

сунѓер-

1. Морско животно.

2. Скелетот на тоа животно, препариран се употребува за бришење.

Т

табиет-

(нарав, карактер, куд, природа, темперамент)

табла-

(широка, плитка, плосната корпа)

табут-

(носила, на кои муслиманите го носат мртовецот)

таксират-

(несреќа, неволја)

талисман-

(запис)

татар-

1. Гласник, курир, писмоносец.
2. Прекар за груб и свиреп човек.

таван-

1. Горната внатрешна страна на една просторија.
2. Просторот под покривот.

Теке-

1. Молитвен дом на дервиши, дервишки манастир.
2. Гробница на некој светец, мевзолеј.

темел-

(основа на зграда)

тимар-

(феудален имот)

турбан-

1. Долго платно облик на шал што обвиткува околу капата или главата.
2. Дел од женска облека како моден детаљ.

Ќ**Ќабургија-**

(чоја со која се покрива табутот)

ќеф-

1. Волја
2. Расположение, радост, уживање.

ќулавка-

1. Цуцулеста капа, дервишка капа.

ќоше-

(агол)

ќурк-

(долга горна облека опшиена со крзно)

У**угурсуз-**

(неранимајко, расипан, лош човек)

Ф**фереце-**

(горна облека кај Турчинките (муслиманките) која го покрива и лицето)

фуртуна

(силна снежна бура, силен дожд и ветер)

Х**хафиз-**

(човек кој го знае Коранот напамет)

харем-

1. Женските одделенија на муслиманска куќа.

2. Сите жени и наложници на еден маж (во земји каде што е дозволено многуженството).

хурија-

(рајска убавица)

Ч

чардак-

(трем на кат пред собите, вид претсобје во куќи од постар тип)

чаршија

1. Улица или дел од градот со дуќани и работилници

2. Деловниот, чаршискиот свет.

ченгија-

(ромска танцовачка, танчарка и пејачка)

чекмеце-

(плитко ковчеже со фиока место капак за чување пари)

Џ

џамбаз-

(трговец на коњи)

џамија-

(муслимански храм)

џелепчија-

(трговец кој купува, гои и препродава добиток на јадро)

џеназа-

(спровод)

џенет-

(рај)

џерак-

(хирург (човек кој лекува рани))

џилит-

(копје без железен шилец, за посебна игра на коњаници)

џубе-

(долга машка облека без ракави)

џума-

(свечана пладневна молитва во петок)

џумбуш-

(веселба)

Ш

шејх

(старешина на теке)

Шејтан

(ѓавол, сотона, враг)

шенлачи-

(се весели)

шербет-

1. Како ориенталска напивка.
2. Густо растопен шеќер за попарување на некои благи како баклава, раванија и сл.

шерет-

1. Итрец, препреден човек, шегобиец
2. Досетлив, умен, паметен човек.

шеријах-

(збир од религиозни и други правила кај муслиманите, засновани од Коранот; свештен закон)

шорван-

(златна пара)

- Табеларен приказ на турцизмите во нарацијата на романот *Нечиста Крв*

А

ајлак- aylak

(плата, доход)

алка- halka

(белезица, обрач, обично од метал, за на раце, на нозе, на врат што се носи и како накит, предмет во форма на затворен круг)

а-ла-франга- alafanga

(на европски начин)

алковиот- halkın

(жител)

амбар- ambar

(дрвена градба за зрнеста храна)

амам- hamam

(турска бања со парење)

амал- hamal

(носач, слуга)

амамџика- hamamcı

(жена што работи во амам)

амајлија- hamaylı

(мал предмет, со запис или без запис, што се носи со себе како заштита од несреќа, болест,

уроци, според верувањето на некои)

анама- hanım

(жена, сопруга, госпоѓа, дама)

ан-han

(гостилница со преноќиште, селска и друмска меана)

антерија-entari

(старинска горна облека, долга до под колена или куса до појас)

арабаџи- arabacı

(човек чиешто занимање е да превозува стока со запрежна кола)

арбија- harbi

(железо за набивање барут во старински пушки)

арем- harem

1. Женските одделенија на муслиманската куќа.

2. Сите жени наложници на еден маж-во земји каде што е дозволено многуженството.

арчи-harcamak

(троши пари)

аскер-asker

1. Отоманска војска.

2. Војник.

аферим- aferin

(Браво!)

атер- hatır

(љубов, наклонетост, добра воља)

ација- hacı

(човек што бил на поклонение во светите места, Мека за муслиманите и Ерусалим за христијаните)

ацилак- hacılık

(поклонение во светите места)

ашикува- aşık

(води љубов)

ашчија- aşçı

(готвач)

Б

бавча- bahçe

(градина)

Бајрам- Bayram

(муслимански празник)

бајат- bayat

(застојан, не е свеж- обично за храна)

барут- barut

(лесно запална смеса од калиумов нитрат, дрвен јаглен и сулфур кој се користи за полнење муниција за огнено оружје)

бакар- bakır

(хемиски елемент, метал со темноцрвена боја)

бакшиш- bahşiş

(подарок, дар за направена услуга)

бакал-bakkal

(трговец на различни ситни производи обично прехранбена стока)

басма- basma

(вид шарена памучка ткаенина)

баца-basa

(оџак, димник)

бетер-beter

(полош)

бинекташ-binek taşı

(голем камен што служи за качување на коњ)

бовча-bohça

(врзоп со предмети, обично алишта, шамија, чаршав, скутник и сл.)

бурмут-burnut

(прав од тутун)

бунар- pınar

(ископана и обѕидана длабока јама за вадење подземна вода)

Г

гајтан- gaytan

(сплетена врвка што се шије како украс по рабовите на облеката)

газија-gaz

(гас во течна состојба што се користи за осветлување)

гурабија-kurabiye

(ситно колаче направено од брашно, јајца, шеќер, масло и ореви и др.)

Д

дајре-daire

(ориентален музички инструмент во облик на обрач со затегната кожа од едната страна и со тркалезни метални плочки што свечкаат при удирање)

дизгин-dizgin

(еден од двата краја на уздата, каишот, ременот што се држи кога се управува впрегнат коњ)

долаб- dolap

(вѕидан орман, шкаф за сместување облека, садови и други предмети)

дуќан-dükkan

(мала, занаетчиска работилница што служи и како продавница за сопствените производи)

дулак-duvak

(превез)

душек-döşek

(цврсто сошиена постилка наполнета со волна, пердуви, која се става врз креветот или на земја и служи за спиеење)

Ѓ

ѓердан-gerdan

(ниска од бисер, злато, скапоцени камења, што обично се носи околу вратот, како украс, накит)

ѓезве-cezve

(сад со долга рачка во кој се вари кафе)

ѓид- git

(бегај, оди си)

ѓувентија-güvendirmek

(свршеник, љубовник)

Е

еспап-esrap

(предмети, стока за трговија)

ептен-erten

(сосем)

елек-yelek

(вид кратка горна облека без ракави, плетена или од штов, со копчоња напред. Се носи врз кошула, а под сако)

еќим- hekim

(лекар)

ефендија-efendi

(господин, господар)

З

заптија-zaptıye

(турски стражар)

зарф-zarf

(писмо)

зејтин-zeytin

(течно масло за јадење од сончоглед, маслинки и др.)

зулуф-zülûf

(бакенбарди)

зурла-zurna

(дрвен народен дувачки инструмент со силен звук од типот на обоа)

зурлациии-zurnacı

(тој што свери на зурла)

зумбул-sümbül

(декоративно цвеќе со ситни, гроздести цветови, со бела, сина, виолетова или розова боја и пријатен мирис)

И

ибрик-ibrik

(висок бакарен или сребрен сад за течности (обично вода) со конусно или топчесто тело со рачка, и со издолжен врат со проширена устинка)

измет-hizmet

(чини, прави измет некому- се грижи за некого)

инает-inat

(упорно и намерно протиставување на нечија волја)

Ј

јатагани-yatağan

(вид долг, тенок, малку закривен ориентален меч, карактеристичен за османлиска војска)

јорган- yorgan

(прошиена дебела прекривка, наполнета со памук или со волна)

јумбасма-yün basma

(волнена басма)

К

кадифе-kadife

(вид мека, свилена, памучна или волнена ткаенина)

капак-карак

(предмет, направа со која се затвора некаков сад)

капиџа- kapıcı

(чувар на капија)

камшик-kaмçı

(направа од впреден коноп или кожа, прицврстен за дршка што служи за бичување, за терање добиток и сл.)

кандила-kandil

(мал сад исполнет со масло, во кој гори фитил, пливка)

качак- kaçak

(шверцувана стока, најчесто тутун)

калфа-kalfa

(помошник на трговец или занаетчија, што го има поминато чирачкиот стаж и што има положено калфински испит)

касапница-kasap

(продавница за месо)

кајмакам-kaymakam

(застапник на везирот или валијата во некоја околија, управител на околија)

кирија-kîra

(паричен надомест за изнајмена куќа, соба и сл.)

килим-kilim

(вид дебела простирка, исткаена од волна или сличен материјал, за покривање под, сид и др.)

колиба-kulube

(мало бедно живеалиште)

комар- kumar

(различни видови хазардни игри)

кофа-kova

(метален или пластичен сад, обично без капак, со полукружна рачка, што служи за пренесување вода и други течности или за вадење вода од бунар)

комшија- komşu

(сосед)

кула- kule

(извишена цврста тесна градба, како засилување на градски сид или како дел од тврдина, од замок, четвртеста или заоблена)

куршум- kurşun

(зрно за пукање од пушка, пиштол и сл.)

Л

ламба-lamba

(направа за осветлување, обично со фитиљ или петролеј)

леблебија-leblebi

(печен плод од слануток, наут што се употребува како храна)

локум-lokum

(слатки од нишесте, брашно, шеќер, ореви и др.)

М

мааза-mağaza

(дуќан)

маало-mahalle

(одделен дел на градска или селска населба)

маса- masa

(парче мебел што се состои од рамна плоча поставена на четири ногалки)

маша-maşa

(метална направа со два крака што служи за расчепкување жар)

мермер-mermer

(вид камен со средна тврдост со варовит состав, погоден за обликување, што се користи за изработка на скулптури и во архитектурата)

мезе-meze

(јадења што се служи покрај алкохолни пијалаци- обично пред јадење или меѓу оброци)

меана-meyhane

(крчма, гостилница)

мецидија-mecidiye

(стар турски дукат)

мецлис-meclis

(собрание)

миндер-minder

(одар за седење покрај сид)

минтан- mintan

(вид горна машка или женска облека со долги, тесни ракави)

муштерија- müşteri

(корисник на занаетчиски или други услуги)

Н

налани-nalın

(дрвени влечки со кожено ремче)

О

одаја- oda

(соба, просторија)

оцак- osak

(отвор на куќата или на некој објект во облик на сидан шуплив столб од каде што излегува чадот на огнот)

П

пари- para

(платежни средства од метал или хартија)

парче- parça

(дел од нешто)

памук- pamuk

(индустриска култура чиј плод се користи за изработка на текстилно влакно)

пазар-pazar

(место каде се тргува)

паша-paşa

(почесна титула на највисоки воени и граѓански великодостојници во Отоманската Империја и некои други современи муслимански земји)

пештемал-peştemal

(голем пешкир за бришење по капење)

перде-perde

(завеса)

пезевенк-pezevenk

(подведувач, макро, сводник)

погача- роѓаça

(пченичен леб од тесто без квасец, печен во тепсија)

Р

раат-rahāt

(мирен, спокоен, безгрижен, удобен)

рафт-raf

(хоризонтална штица прикрепена кон ѕид, закачена на ѕид или вградена во мебел)

ракија-rakı

(алкохолен пијалак добиен со дестилација на вино или ферментација на овошен сок)

риза-riza

(послушен е, слуша)

руба-ruba

(облека, алишта)

С

саан-sahan

(подлабока бакарна чинија)

салтанат-saltanat

(сјај, раскош, луксуз)

самар-semer

(грубо седло, обично за магариња, маски и коњи)

саат-кула-saat kule

(кула со саат)

сандак-sandık

(дрвен или метален ковчег за чување облека, производи, стоки)

салеп-salep

(топол пијалак од вид на растение)

салепчија-salepçi

(лице што продава или прави салеп)

сапун-sabun

(средство за миење или перење со вода)

сарај-saray

(резиденција на султанот или раскошна куќа на турски големец)

севда-sevda

(љубов, либе, љубовница)

седеф-sedef

(бела блескава маса со која е обложена внатрешноста на некои школки, полжави и др.)

сокак-sokak

(тесна улица, уличка)

софра-sofra

(ниска тркалезна маса за хранење)

синцир-zincir

(верига)

симид-simit

(лепче од бело брашно замесено со специјална маја)

сургун-sürgün

(прогонство, заробеништво)

сурунгија-sürüntü

(девојка со лоши особености)

Т

табак-tabak

(чинија)

таван-tavan

(горна внатрешна страна на една просторија)

таман-tamam

(толку колку што треба)

татлија-tatlı

(вид ориентална слатка, од пченичен гриз попарена со шербет)

тас-tas

(метален сад за црепење вода при капење)

тантел-dantel

(украсна ткаенина, која најчесто се користи за порabuвање облека и сл.)

тепсија-tepsi

(голем и плиток калаисан бакарен сад во која се пече обично зелник, пита, погача и др.)

терцумани-tercüman

(толкувач, преведувач)

тенцере-tensere

(длабок метален сад во кој се готви јадење)

теке-tekke

(молитвен дом на дервиши, дервишки манастир)

токмак-tokmak

(мал топуз, боздоган)

топуци-topuk

(потпетица, штикла)

тутун-tütün

(лист на растение)

Ќ

кемер- kemer

(кожен или платнен тесен појас со прегради за пари што се носи под облека)

ќерамиди- kiremit

(ќерамички елемент за покривање кај крововите)

ќемане-keman

(виолина)

ќеф-keuif

(волја, расположение, радост, уживање)

ќопек- köpek

(куче)

ќоше- köşe

(агол)

ќурк- kürk

(долга горна облека опшиена со крзно)

ќутук-kütük

(пењушка, цепаница)

Ф

фајде- fayda

(корист, добивка)

фенер- fener

(светилка, ламба)

ферман- ferman

(султански указ, наредба од повисока власт воопшто)

фес- fes

(капа во форма на пресечен конус, црвена обично со црн пискул закачен на средината од врвот, карактеристична за Турците)

филџан- fincan

(шолја обично за црно кафе или млеко)

фишек- fişek

(куршум, почесто за зрното од фишекот)

фурна- fırın

(печка за печење, обично леб и пецива)

Ч

чардак- çardak

(трем на кат пред собите, вид претсобје во куќи од постар тип)

чаршија- çarşı

(улица или дел од градот со дуќани и работилници)

чаршав- çarşaf

(покривка на постела, јорган, на маса-обично од памучно или ленено платно)

чалгија- çalgı

(направа за свирење, музички инструмент)

чеиз- çeşiz

(опремата што ја носи невестата кај мажот)

чешма- çeşme

(целата направа од која тече вода)

черек- çeşek

(четвртина од нешто)

чекрек-çikrik

(вител на кој се навива јаже- над бунар и сл.)

черчеве-çerçeve

(рам на прозорец, врата)

чизми-çizme

(висока кожена обувка, до, а понекогаш и над колена)

чивии-çivi

(клин)

чирак-çirak

(ученик при мајстор занаетчија)

чифлик-çiflik

(во турско време феудален земјоделски имот)

чифчија-çiftçi

(наемател на земја од спаија)

чорбација-çorbacı

(богаташ, големец, господар, газда)

Ц

цамбас-cambaz

(трговец со коњи)

цеб-сер

(дел од облека)

Ш

шадарван-şadırvan

(водоскок, фонтана)

шал-şal

(волнена или свилена шамија, служи за завиткување на вратот, или за наметнување)

шалвари-şalvar

(широки, долги ориентални панталони)

шарлаган-şarlağan

(растително масло од сусам, афионско семе и сл.)

шарлаганџија-şarlağansı

(оној кој се занимава со производство или продажба на жарлаган)

шамија-şamî

(женска марама за на глава, поголема марама)

шандан-şamdan

(свеќник)

шеќер-şeker

(засладувач во вид на ситни кристали или друга форма)

ширит-şerit

(лента која се зашива како ознака за чинот или рангот на униформата или како украс на народна носија, украсна лента на алишта)

шише-şişe

(стаклен или пластичен сад со стеснет врат за чување течности)

шубара-şubare

(долга кожнена, крзнена капа)

- Табеларен приказ на турцизмите во нарацијата на романот *Проклета авлија*

А

авлија –avlu

(отворен простор како дел од куќата)

адеш- adaş

(имењак)

азна- hazine

(благајна, ризница)

алат – alet

(орудие или прибор за еден занает или за рачна работа)

аман- aman

(збор за изразување молба за милост, прошка, помош; како припев во народна поезија)

аманет-emanet

(доверување на чување или извршување на нешто, потпирајќи се на чест)

амица- amca

(чичко)

анама- hanım

(жена, сопруга, господѓа, дама)

апсеник- hapıs

(затвореник, казненик)

арчи- harcama

(троши пари; расходува, троши нешто)

Б

бадијала- bedava

(често во состав: за бадидјала; бесплатно, под цена, залудно, напразно, попусто, без корист)

бег- bey

(благородничка титула, титула на феудален земјопоседник или на заповедник во Турското Царство. Кога стои со името обично се става по името)

бојација- boyacı

(занаџчија што се занимава со боење на разни материјали, најчесто текстил)

В

вакат- vakit

(време)

валија- vali

(царски намесник, турски воено-административен старешина на една област- вилает)

везир- vezir

(висок државен достоинственик во Отоманската Империја, носител на граѓанска и воена власт, министер)

вилает- vilayet

(област во Турското Царство со која управувал валија)

Д

диван- divan

(Турски царски совет, турска влада)

дилбер- dilber

(убав, мил, љубен, гиздав)

дин- din

(вера- обично муслиманска)

душек- döşek

(цврсто сошиена постилка наполнета со волна, пердуви, која се става врз креветот или на земја и служи за спиење; постела)

душман- düşman

(противник, непријател)

Е

ефенди- efendi

(господин, господар)

еснаф- esnaf

(здружение на занаетчији од иста струка; занаетчија, сопственик на дуќан или мала работилница)

З

заптија- zaptıye

(турски стражар)

зејтин- zeytinyağı

(течно масло за јадење од сончоглед, маслинки и др.)

зембиљ- zembil

(вид плетена торба, обично за на пазар)

занает- zanaat

(стопанска дејност- производство, обработка, разни услуги што се извршува предимно рачно со соодветен алат, машини од стручно оспособени лица; занимање, професија, струка)

забит- zabıt

(турски воен старешина)

И

икиндија- ikindi

(трета дневна молитва кај муслиманите во попладневните часови, пред зајдисонце)

иман- iman

(религиозно верување)

Ј

јатак-yatak

(тој што ги заштитувал и им помагал на комитите и ајдуците во периодот на османлиското владеење на овие простории)

К

кавга- kavga

(караница, расправија)

кадија- kadı

(судија)

калдрма- kaldırım

(пат поставен со нерамен камен, каменот со кој е покриен патот)

караџоз- karagöz

(лице што прави смешки, комичар)

капија- kapı

(влезна, обично голема врата, порта на градски бедеми или некаков објект)

капак- kapak

(предмет, направа со која се затвора некаков сад; секој предмет, направа што служи за покривање, за затворање некаков отвор)

капицик- kapısık

(мала врата на ограда меѓу две соседни куќи)

кафеана- kahvehane

(локал каде што се пие и јаде)

кауќ- kavuk

(машки турбан изработен од памук во Османлиски период)

кашиќа- kaşık

(лажица)

копак- konak

(седиште на управата во турско време; голема, убава куќа; место за ноќевање и одмор)

курдисува- kurmak

(намести, постави; се курдиса: се намести, се расположи)

Л

латив- latif

(пријатна и суптилна убавина)

М

маало- mahalle

(одделен дел на градска или селска населба)

мана- mana

(недостаток, грешка)

манијак- manyak

(човек што има манија)

меана- meyhane

(крчма, гостилница)

миндерлак- minderlik

(одар за седење покрај сид; прекривка што се постила врз таков сид)

минаре- minare

(кула на џамија од каде оцата ги повикува верниците за молитва)

муштерија- müşteri

(корисник на занаетчиски или други услуги)

Н

нишан- nişan

(белег, знак; веридба)

О

оцак- osak

(отвор на куката или на некој објект во облик на сидан шуплив столб од каде што излегува чадот од огнот; огниште)

П

пара- para

(монета)

паргал- partal

(крпа; безвреден предмет)

паша-раџа

(почесна титула на највисоки и граѓански великодостојници во Отоманската Империја и некои други современи муслимански земји)

С

саан- sahan

(подлабока бакарна чинија)

саат-saat

(единица за време рамна на дваесет и четврти дел од деноноќието)

сандак –sandık

(дрвен или метален ковчег за чување продукти, облека, стоки)

севап/ себап- sevap

(добро дело)

синцир-zincir

(верига; низа од поврзани, преплетени метални алки)

султан- sultan

(титула на владар во некои мухамедски земји)

суре- sure

(секое поглавје од Куранот; време)

сутун-sütun

(висок камен во вид на столб, претежно се користи во градба на згради или високи објекти)

Т

тераса-teras

(голем балкон, веранда)

турбе/туљбе- türbe

(гробница на светец или војсководител од времето на Османлиска Империја)

турпија- tögri

(алатка за обликување на површини од дрво, метал или друг материјал)

Ќ

ќаба-kabe

(коцкеста градба во Мека која е најсветото место во исламот)

ќебе- kebe/ battaniye

(вид грубо изработена покривка или постилка, обично од волна)

ќоше-köşe

(агол)

У

улема- ulema

(изучувач на религија)

Х

халиф- halif

(муслимански верски главатар во арапските држави што ја има највисоката духовна и световна власт; титула на турските султани; калиф)

харем- harem

(женските одделение на муслиманска куќа; сите жени наложници на еден маж-во земји каде што е дозволено многуженство)

хашиш-haşhaş

(вид на растение)

Ч

чардак- çardak

(трем на кат пред собите; вид претсобје во куќи од постар тип)

челик- çelik

(многу тврдо железо, добиено на посебен начин)

чифтлик- çiftlik

(во турско време феудален земјоделски имот)

чифут-çifut

(самобендисан)

Џ

џамија-camî

(муслимански храм)

џеб-сер

(дел од облека)

џин-џип

(див, колос, со огромен раст)

Ш

шашливост-şaşmak

(кривогледост)

- Табеларен приказ на турцизмите во наразијата на романот *Под игото*

А

аба- aba

(груба волнена ткаенина)

абација - abacı

(лице што шие алишта од аба)

абер- haber

(информација од некого или од нешто)

аферим- aferin

(Браво!)

афион - afyon

(растение од фамилијата макови од кое се добива опиум и афионово семе)

ага- ağa

1. Земјопоседник, заможен граѓанин, господар во царска Турција.

2. Назив на заповедник во турската платеничка војска.

3. Посечен назив на секој угледен Турчин за обраќање од страна на нетурското население.

алашвериш- alışveriş

1. Трговија, пазар.

2. Тајно договарање, разговор.

аман- aman

1. Изразување молба за милост, прошка, помош.

2. Како припев во народна поезија.

амбар- ambar

1. Дрвена градба за зрнеста храна.

2. Сандак за жито и брашно.

амал-hamal

(носач)

анама- hanım

(жена, госпоѓа, дама)

антерија-entari

(старинска горна облека, долга до под колена или куса до појас)

анџак - ançak

(бидејќи, и така, штом)

аршин-arşın

1. Стара мера за должина (помеѓу 65 и 75 сантиметри).

2. Мерка за мерење.

арслан- aslan

1. Лав.

2. Силен, храбар, бестрашен човек.

ајазма- ayazma

(осветена вода)

ајдут-haydut

(ајдук)

азар- hazır

(спремен, готов)

аирлија-hayırlı

(што носи среќа, среќно)

Б

бабит-babayığıt

(јунак, голем)

бакалница- bakkal dükkânı

(продавница со бакалска стока)

баклава- baklava

(ориентална пита од тенки кори со мелени ореви, по печењето прелиена со шербет)

барем- bari

(изразува извесно ограничување)

барут- barut

(лесно запална смеса од калиумов нитрат, дрвен јаглен и сулфур кој се користи за полнење муниција за огнено оружје)

басма- basma

(вид шарена памучна ткаенина)

бастун- baston

(специјано изработен стап со свиткана рачка за потпирање при одење)

башибозук- başıbozuk

1. Нередовна турска војска или припадник на таква војска.
2. Распуштено, разуздано, бесно однесување.

батак -batak

1. Кал.
2. Блато, мочуриште, кално место.

бајрак- bayrak

(знаме)

бајрактар-bayraktar

(тој што го носи знамето, бајракот, знаменосец (во војска и на свадба))

бег- bey

(благородничка титула, титула на феудален земјопоседник или на заповедник во Турското Царство. Кога стои со името обично се става по името.)

бербат- berbat

(нечист, валкан)

бербер- berber

(лице што се занимава со бричење и потстрижување на лица од машки пол)

бостан- bostan

1. Нива, место насадено со бостан.
2. Општ назив за дињи и лубеници.

бој -boy

(висина, раст)

будала- budala

(човек што не е сосема здрав со паметот)

В

векил- vekil

1. Лице кое некој го овластил или оставил да работи во негово име.

2. Лице кое има овластување да зборува, дејствува или дејствува во име на некој друг.

вересија- veresiye

(кредит, купување или давање на доверба, на почек)

Г

гајтан - gaytan

(сплетена врвка што се шие како украс по рабовите на облеката)

гечмиш ола- geçmiş olsun

(брз помин, со помин да е)

грош- kuruş

(турска ситна монета)

Д

делибаш- delibaş

(турски старешина, заповедник, на коњаници (на делии) гардиски офицер)

демек- demek

(значи, то ест, да речеме, да претпоставиме)

денк- denk

(количество од предмети, од материјали или од стока врзана, завиткана, спакувана и сл.)

дивит- divit

(мастилница од сребро или од друг метал)

долап-dolar

(всидан орман, шкаф за сместување облека, садови и други предмети)

душек-döşek

1. Цврсто сошиена постилка наполнета со волна, пердуви, која се става врз креветот или на

земја и служи за спиење, постела.

2. Постилка наполнета со вештачки влакна, слама која се става на под и се користи за изведување гимнастички вежби.

3. Постилка направена од цврст материјал која се полни со воздух и овозможува лебдење над водата.

дуќан-dükân

1. Мала, занаетчиска работилница што служи и како продавница за сопствените производи.

2. Продавница

душман- düşman

(противник, непријател)

душманлак-düşmanlık

(големо непријателство)

Ѓ

ѓаур- gavur

(неверник, христијанин, немуслиман)

ѓердан- gerdan

(ниска од бисер, злато, скапоцени камења, што обично се носи околу вратот, како украс, накит)

ѓубре-gübre

(отпадоци, нечистотија, смет)

ѓул-gül

(вид цвеќе, ружа, роза)

ѓурултија-gürültü

(врева, викотница)

ѓувеч- güveç

(вид јадење со разновиден зеленчук, обично со месо, што се пече во земјен сад)

ѓузел- güzel

(убав, прекрасен)

Е

ефенди-efendi

(господин, господар)

елмаз- elmas

1. Скапоцен камен, дијамант

2. Алатка за сечење стакло.

елек- uelek

(вид кратка горна облека без ракави, плетена или од штоф, со копчиња напред. Се носи врз кошула.)

ерген- ergen

1. Младо момче, неженето.

2. Маж што не е женет.

еким- hekim

(лекар)

ем- hem

(составен, копулативен; и, притоа)

З

Забит- zabit

(турски воен старешина)

заптија- zaptiye

(турски стражар)

занает- zanaat

1. Стопанска дејност (производство, обработка, разни услуги) што се извршува предимно рачно (со соодветен алат, машини) од стручно оспособени лица.

2. Занимање, професија, струка

завалија- zavallı

(неменлив по род) што е за жалење, за грев

зер- zehir

(отров)

зиефет- ziyafet

(гозба)

зијан- ziyan

(штета, загуба)

зорт- zor

(мака, напор)

зурна- zurna

(дрвен народен дувачки инструмент со силен звук од типот на обоа)

зулуф- zülûf

(бакенбарди)

Ј

јама- yama

1. Поправка, затворање на дупка, искинато или старо место со соодветно парче.

2. Длабока дупка ископана во земја.

јаран- yar

1. Љубовник.

2. Другар, пријател.

јасак- yasak

1. Законска или незаконска пречка да се направи нешто.

2. Забрането.

јатаган- yatağan

(вид долг, тенок, малку закривен ориентален меч, карактеристичен за османлиската војска)

јазак- yazık

(срамно, жалосно)

Јурук- Yörük

(припадник на помошната јаничарска војска од времето на османлиската власт)

К

кадија- kadı

(судија)

кадан- kadın

(за Турчинка- угледна жена, добра домаќинка)

кадифе- kadife

(вид мека, свилена, памучна или волнена ткаенина)

кафеана-kahvehanesi

(локал каде што се пие и јаде)

калдрма-kaldırım

(пат поставен со нерамен камен; каменот сокој е покриен патот)

калап-kalıp

(посебно изработен предмет со помош на кој се обликува тоа што се произведува, што се изработува или поправа)

кандило- kandi

(мал сад исполнет со масло, во кој гори фитил, пливка, обично во црква, на гроб, пред икона и сл.)

кантар- kantar

(направа за мерење тежина)

капак- kapak

1. Предмет, направа со која се затвора некаков сад.

2. Секој предмет, направа што служи за покривање, за затворање некаков отвор.

капан- kapan

1. Направа за ловење на глувци, птици и други животни.

2. Замка, клопка, стапица.

карасевда-kara sevda

(голема тага поради љубов)

карабина –karabina

(сидна куќа, без внатрешна и надворешна доработка)

каранфил- karanfil

(диво или градинарско цвеќе со мирисливи, тркалезни цветови со многу цветни ливчиња во различни бои)

каракол- karakol

(стражарница, ноќна стража, патрола)

касаба- kasaba

(гратче во внатрешноста)

касап- kasap

1. Лице што се занимава со колење на добиток и со подготовка на месото.
2. Лице што продава месо.

кат -kat

1. Дел од куќата меѓу два тавана, етаж во зграда.
2. Слој, ред.
3. Пар облека.
4. Како степен: пат, пати.

кавал- kaval

(народен дувачки музички инструмент изработен од дрво, во вид на цевка со осум отвори)

кавгација- kavgaci

(лице што предизвикува кавги, расправии)

кајмакам- kaumakam

(застапник на везирот или валијата во некоја околија, управител на околија, каза)

кашмир- kaşmir

(вид убава, сјајна и мека волнена ткаенина)

килибар- kehlibar

(тврда, кристализирана фосилна смола од растително потекло, најчесто со жолта боја што се користи за изработка на накит и други предмети)

кismet- kismet

(к'смет) касмет

кибрит- kibrit

(кутија што содржи мали дрвца, коишто од едната страна се обложени со запалива материја за брзо палење)

килим- kilim

(вид дебела простирка, исткаена од волна или друг сличен материјал, за покривање под, сид и др.)

кирација- kiraci

1. Лице што врши превоз на стока и луѓе со кола, коњ.
2. Лице што зема стан под кирија, што живее под наем.

кирлив- kirli

(што е нечист, валкан)

кларинет- klarnet

(дрвен, дувачки музички инструмент во форма на труба, со писка)

комитација-komitaci

1. Учесник во вооружената борба на македонскиот народ против турската власт.
2. Бунтовен човек.

комитацилак- komitacılık

(КОМИТСТВО)

комшилак -komşuluk

(соседство)

конак- konak

1. Седиште на управата во турско време.
2. Голема, убава куќа
3. Место за ноќевање и одмор

команда- kumanda

1. Куса усна заповед по установен образец во војската или во спортската обука.
2. Право управување, надлежност.
3. Воедно заповедништво, воена установа.

кумаш- kumaş

(вид свилена ткаенина, свилено платно)

кондурација- kunduraci

(чевлар)

кордела- kurdele

(украсна лента)

куршум- kurşun

(зрно за пукање од пушка, пиштол и сл.)

кузум-kuzum

(мила, драга, јагне)

Л

ламба- lamba

(направа за осветлување, обично со фитил и петролеј)

леш-leş

(човечки или животински труп, тело од умрен)

левент- levent

(здрав, силен, млад маж)

лира- lira

(стара турска златна пара)

локма-lokma

(дробенка)

М

маало- mahalle

(одделен дел на градска или селска населба)

мандра- mandıra

(место, обично во планина, каде што се молзат овците и се преработува млеко)

мангал- mangal

(отворен метален сад за греење со жар)

маса- masa

(парче мебел што се состои од рамна плоча поставена на четири ногалки)

маскара- maskara

1. Шега, подбив.

машала- maşallah

1. За изразување восхит, пофалба.

2. Како формула против уроци.

магнонос- maydanoz

(градинарско растение со спесифичен мирис што се користи како зачин при готвење)

Мајмун- maymun

(животно најслично на човекот од фамилијата цицачи)

мешин- meşin

(фино изработена и обоена козја или овча кожа што се употребува за изработка на лесни обувки и за кожена галентерија)

мегдан- meydan

(плоштад во населено место)

мезе- meze

(јадење што се служи покрај алкохолни пијалаци (обично пред јадење или меѓу оброци))

милет- millet

(народ)

миндер- minder

1. Одар за седење покрај сид.

2. Прекривка што се постила врз таков сид.

мираз -miras

(имот што го донесува жената кај мажот во бракот)

морав- mor

(темномодар, виолетов)

муктар- muhtar

(старешина на маало во градот, селски старешина. Платен заштитник на имот и живот.)

мужде- müjde

(подарок за овој кој донел радосна вест)

Муслиман- Müslüman

(припадник на муслиманската вера)

Н

нафиле- nafiye

(залудно, бесполезно)

нишан – nişan

(белег, знак)

О

онбаша- onbaşı

(десетар во турската војска)

орда- ordu

(административно- воена организација или племенски сојуз кај турско-монголските

номадски племиња)

Османлија- Osmanlı

1 (обично во мн.) Династија што потекнува од турскиот султан Осман.

2 (обично во мн.) Турчин, граѓанин на Османската (Отоманската) Империја.

П

паласка - palaska

1. Кожено чантиче за чување куршуми.

2. Метална кутија за барут.

памук- pamuk

(индустриска култура чиј плод се користи за изработка на текстилно влакно)

папуча- papuç

(влечка)

пармаклак- parmaklık

(ограда од пармаци)

патлицан- patlıcan

1. Растение и плод.

2. Домат.

пајван-paçant

(јаже за врзување на нозете на коњ или друго животно за да не трча кога пасе)

пазар- pazar

(пазар за сè и сешто)

пексимид- peksimet

(двапати печен леб)

пенцере- pencere

(прозорец)

пешкир-peşkir

1. Крпа за бришење.

2. Престилка.

пезевенк-pezevenk

(подведувач, макро, сводник)

пипер-biber

(растение што се користи како јадење или како зачин)

потур-potur

(христијанин кој примил ислам или што се потурчил)

пусија- pusu

(заседа)

пискул-püskül

(реси врзани во снопче)

Р

раат- rahat

(мирен, спокоен, безгрижен, удобен)

ракија- rakı

(алкохолен пијалак добиен со дестилација на вино или ферментација на овошен сок)

разгеле- rastgele

(токму на време или на место)

раја- raya

(немухамединското население во Отоманската Империја)

резилак- rezillik

(срамота)

С

саат- saat

1. Единица за време рамна на дваесет и четири дела од деноноќието.

2. Часовник

салтамарка- salta

(горен фустан до половината (до појас))

сагар- satır

(голем и широк месарски нож)

сајбија- sahip

1. Господар, сопственик.

2. Домаќин.

сецаде- seccade

(мала простирка, килимче за наклон при молитва на муслиманите)

сејмен- seğmen

(жандарм, полицаец во Турската Империја)

сетре- setre

(палто)

сеир- seyir

(гледање, надгледување)

силах- silah

(оружје/ кожен појас за оружје)

софра- sofrā

1. Ниска тркалезна маса за хранење.

2. Јадење, храна.

софта- softa

(муслимански религиозен проповедник и учител)

сомун- somun

(цел леб, обично купечки и со тркалеста форма)

султан- sultan

(титула на владар во некои мухамедански земји)

синцир- zıncır

1. Верига.

2. Окови, пранги.

3. Вид украс.

Т

табак- tabak

(чинија)

табор- tabor

(турска воена единица)

таксилдар- tahsildar

1. Собирач на вересијата на некој трговец.

2. Даночник.

талим- talim

(воена обука, воена вежба)

тава- tava

1. Плиток метален сад за пржење.

2. Земјен сад за печење.

тајфа- tayfa

(група на луѓе, дружина најчесто од мајстори-сидари, но и разбојници, паликуќи и сл.)

тебешир- tebeşir

(креда)

тенцере- tencere

(длабок метален сад во кој се готви јадење)

тефтер- defter

(голема подврзана тетратка за трговски сметки и сл.)

тескере- tezkere

1. Писмена дозвола за нешто, потврда, исправа.

2. Покана.

топ- top

(артилериско оружје)

топал- topal

(сакат човек, човек што криви)

топуз- topuz

1. Боздоган.

2. Железна топка што се ползува како тег на кантар, часовник и др.

торба- torba

(поголемо кесе од некаква ткаенина или од кожа-за в раце или за рамо)

Ќ

ќафир- kâfir

(неверник, ништооверец)

ќепенци- kerenkler

(капак на дуќански прозорци и врати)

ќерата-kerata

(неранимајко)

ќеф -keyif

1. Волја.

2. Расположение, радост, уживање.

ќесе- kese

(чантичка, торбичка за пари)

ќеремида- kiremit

(ќерамички елемент за покривање кај крововите)

ќосе-köse

(човек на кој не му растат мустаќи и брада)

ќоше- köşe

(агол)

Ф

фајда-fauda

(корист)

фенер- fener

(светилка, ламба)

фереце-ferace

(горна облека кај Турчинките (муслиманките) што го покрива и лицето)

фес- fes

(капа во форма на пресечен конус, обично со црн пискул закачен на средината од врвот, карактеристична за Турците)

Х

харем-

1. Женските одделенија на муслиманската куќа.

2. Сите жени и наложници на еден маж-во земји каде што е дозволено многуженството.

хоџа-hosa

(муслимански свештеник)

Ч

чакмак- çakmak

(секало, огнило, запалка)

чалма-çalma

(платнен завој околу фесот кај муслиманите)

чанга-çanta

(торба од кожа, од ткаенина и слично со различна форма и големина)

чапкан-çarkın

1. Коњ што оди многу брзо, а со ситни чекори.

2. Уличар, коцкар, развратник, никаквец.

чардак- çardak

(трем на кат пред собите, вид претсобје во куќи од постар тип)

чекмеце-çekmece

(плитко ковчеже со фиока место капак за чување пари)

челеби-çelebi

(господин, особено млад)

челик-çelik

(многу тврдо железо, добиено на посебен начин)

чешма- çeşme

(целата направа од која тече вода)

чеиз-çeüiz

(опрема што ја носи невестата кај мажот)

чифт-çift

(два еднакви предмета што се носат, се употребуваат заедно и истовремено)

чизми- çizmeler

(висока кожена обувка, до, а понекогаш и над колена)

чобан- çoban

(овчар, пастир)

чорба- çorba

(густа супа)

чорбаци- çorbacı

(богаташ, големец, господар, газда)

чубук- çubuk

(чибук)

чунки- çünkü

(зарем, како да)

Ц

Цам-cam

(стакло)

цанам-canım

(на турски душо, душице) За поттикнување при обраќање.

целат-cellat

(извршител на смртни пресуди)

ценабет-cenabet

(несреќен, колнат, проклет човек)

цеб- ser

(дел од облека)

цепане-serhane

(муниција)

цубе-sürre

(долга машка облека без ракави)

Ш

шалвар- şalvar

(широки, долги ориентални панталони)

шапка- şarka

(капа, шешир, црна шапка)

шашарма- şaşıрма

(сплетка, збрка, забуна)

шеќер-şeker

(засладувач во вид на ситни кристали или друга форма)

ширит -şerit

(лента која се зашива како ознака за чинот или рангот на униформата или како украс на народна носија, украсна лента на алишта)

шиш-şiş

(железен ражен за скара)

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

на кирилица:

- АНДРИЌ, И (1966): *Мостот на Дрина*. Скопје: Култура.
- ВОЈНОВИЧ, Л.К (1898): *Дубровник и Османско царство I, Студија В.Винавера, Турска и Дубровник у доба шпанске инвазије Јадранског мора(1617-1619)*. Београд: Државна Штампарија Краљевине Србије.
- ГОРДЛЕВСКИИ, В (1941) : *Государство Селжукидов Малои Азии*. Москва: Ленинград. Издательство Академии Наук СССР.
- ГОГОВСКА, Л (2000): *Педагошки основи за проблемот за селекција на наставници*. Скопје: Свезда.
- ГЕОРГИЕВА, Ц. КИТАНОВ, Б: (1991) *Документиза историјата на булгарскија народпрез 15-17 век (Документи за историјата на бугарскиот народ XV-XVIIвек, I, Благоевград*.
- ДРИНОВ, М (2023) : *Известия на Института за Български език “Проф. Любомир Андрейчин”*. Книга XXXVI. София : Издателство на БАН.
- ЗИРОЈЕВИЋ, О (1989): *Први векови туѓинске власти, /У:/ Косово и Метохија у српској историји*, Београд.
- ЗЛАТАНОВИЌ, С (2009): *Књижевно дело Боре Станковића и Врање: идентитетске стратегии, дискурси и праксе*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Институт на национална историја (1972): *Историја на Македонскиот Народ*. Скопје: Просветно дело.
- ЈЕЛАВИЧ, Б (1999): *Историја на Балканот осумнаесетти деветнаесетти век. Том I*. Скопје: Новинско издавачка куќа Лист.
- ЉУШИЋ, Р (2012): *Историја за трећи разред гимназијеопштег и друштвено-језичкогсмера*. Београд: Фреска.
- МИЉКОВИЌ, Е (2001): *Смедеревски санџак 1476-1560: земља, насеља, становништво*. Београд: САНУ.
- МИХАИЛОВИЋ, К (2014) : *Јаничарове успомене или турска хроника*. Београд: Просвета
- МАРКОВИЧ, Ј (2016): *Језик у делима Борисава Станковића*. Годишњак Педагошког факултета у Врању.
- ЊИШИ, А (2006): *Компаративна книжевност*. Скопје: ДККМ&МАГОР.
- СТАНКОВИЌ, Б (1988): *Нечиста крв*. Скопје: Мисла: Култура: Македонска книга.
- СТОЈАНОВСКИ, А (1989): *Македонија во турското средновековие (од крајот на XIV- почетокот на XVII век)*. Скопје: Култура.
- САМАРЦИЧ, Р (1961): *Београд и Србија у списима француских савременика*.

- САМАРЦИЧ, Р (1992): *Турци у српској историји, /У:/ Зборник за оријенталне студије 1*, уредник Радован Самарцић. Београд: САНУ.
- СЕЛИМОВИЌ, М (2000): *Дервишот и Смртта*. Скопје: Матица македонска.
- СТАНИСАВЛЕВИЌ, В (1998): *Песник Врања*. Београд: Агена.
- СИМОНОВИЧ, Р (2007): *Живот и књижевно дело Борисава Станковића*. Београд: Библиотека града Београда.
- ТАШКОВСКИ, Д (1985): *Македонија низ вековите*. Скопје: Наша книга.
- ТОМИЧ, Д (2015): *Турцизми у роману Нечиста крв Борисава Станковића*. Годишњак Учитељског факултета у Врању.
- ТОДОРОВА, М (1977): *Подбрани извори за историјата на Балканските народи XV-XIX век (Одбрани извотри за историјата на балканските народи (XV-XIX))*. Софија.
- ТОДОРОВА, М (2012): *Преведувањето за деца како меѓукултурна комуникација*. Скопје: Вермилион.
- ЂОРОВИЋ В (2006): *Илустрована историја Срба, Књига пета, Политика*. Београд: Народна књига.
- ПОПОВ, С (1987): *Калеш Анѓа*. Скопје: Наша книга.
- ПРВОСЛАВ, Р (1990): *О стилским вредностима хибридних изведеница у српскохрватском књижевном језику (балканолошки аспект)* Нови Сад: Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Матица српска.
- ОСТРОГОРСКИ, Г.(1992): *Историја Византије*. Скопје: Наша книга.
- УРОШЕВИЌ, В (2002): *Имагологија- Слика за другиот во современата македонска литература*. Скопје: Институт за македонска литература „Универзитет Св. Кирил и Методиј.
- ФОТИЋ, А (1992): *Два прилога из историје Срема 1687. Године*. Београд: САНУ.
- ЦОРДАН, Г. & ВЕДОН, К (2000) *Кутрурен идентитет*. Скопје: Темплум.

на латиница:

- ANDRIĆ, I (2019): *Lanetli Avlu. İletişim Yayınları*.
- ABBOT, H.P (2002): *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge, UK ; New York, NY, USA : Cambridge University Press.
- AFYONCU, E (2006): *Osmanlı İdaresinde Sırbistan*. Ankara: KaramYayınları.
- ANDRIĆ, I (1990): *The Development of Spiritual life in Bosnia under the influence of Turkish Rule (развојот на духовниот живот во босна под влијание на Турското владеење*. Лондон: Дарам.
- AYDIN, M (1996): *Osmanlı Elayetinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*. İstanbul: İstanbul Kitapevi.

- ADANIR, F. SURAIYA, F (2011): *OsmanlıveBalkanlar: BirTarihyazımıTartışması*. İstanbul: İletişimYayınları.
- ALLEN, W.E.D (1963): *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*. London.
- ARISTOTELES (2003): *Poetika.npervod*. Самих Рифат.İstanbul: K. Kitaplığı.
- BABUNA, A (1996): *The Emergence of the First Muslim Party in Bosnia-Hercegovina: East European Quarterly*.
- BRADA, M (1943): *Postanak Hrvatskog Plemstva*. Zagreb: CHP 3.
- BELDİCEANU, N (1995): *Osmanlı İmparatorluğu 'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)”, Mantran (ed.), Osmanlı İmparatorluğu Tarihi - I: dođuşundan XVIII. yüzyılın sonuna*. İstanbul : Cem Yayınevi.
- BELLAH, R.N (2021): *İnsan Evriminde Din /Eski Taş Çağından Eksen Çağına* (Çev. Mete Tunçay). Ankara: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- CELEBI, E (1996): *Putopisi.Odlomci o jugoslovenskim zemjama (Patopisi.Fragmenti a jugoslovenskite zemji)* Sarajevo.
- CEVİZCİ, A (2015) *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- CRUICKSHANK, J (2015): *Albert Camus ve Başkaldırma Edebiyatı* (Çev. Rasih Güran). İstanbul: Zepros Yayınları.
- DORRIT, C (1990). *Signposts of Fictionality: A Narratological Perspective*. Poetics Today Vol. 11, No. 4.
- DORRIT, C (1999). *The Distinction of Fiction*. John Hopkins University Press.
- DAREMBERG, C.V (1873) *Dictionnaire des antiquites grecques et romaines I-V, 1873-1919*. Paris: Hachette.
- DOLEZEL, L (1998): *Possible Worlds of Fiction and History*. The Johns Hopkins University Press.
- ERCAN, Y (1989): *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgar ve Voynuklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ELEZOVİĆ, G (1932): *Turski izvori za istoriju Jugoslovena*. Beograd: Bratstvo 26.
- FINE, JOHN.V.A (1994): *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- FİKRET, A. ve FAROQHİ, S (2011): *Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması (1. Baskı)*.İstanbul: İletişim Yayınları.
- GİBBONS, H.A (1916): *The Foundation of Ottoman Empire,Oxford, (re-print1968)* New York: The Century Co.
- GEBAUER, G. WULF, C (1995): *Mimesis: Culture Art Society*. California: University of California Press.
- GORMAN. D (2008): Gorman, *Fiction, Theories of, In Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. Ed. David Herman, Manfred Jahn, Marie-Laure Ryan. London; New York : Routledge.
- HEYWOOD, C (1993): *Bosnia under Ottoman Rule, 1463-1800,' The Muslims of Bosnia-Hercegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the*

Dissolution of Jugoslavia.

Massachusetts: Mark Pinson.

- HERMAN, D (2010): *Teaching Narrative Theory*. Modern Language Association of America.
- İNALCIK, H (1994): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Vol. 1, 1300-1600. Cambridge: Cambridge University Press.
- İNALCIK, H (1973): *The Ottoman Empire. The Classical Age. 1300-1600*. New York: Praeger Publishers.
- İNALCIK, H (1978): *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*. Variorum Collected Studies Series. London: Variorum Reprints.
- İMBER, C (2006): *Osmanlı İmparatorluğu, 1300-1650: İktidarın Yapısı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- İMBER, C (2002): *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*. New York: Palgrave Macmillan.
- JANİN, R (1950): *Constantinople Byzantine*. Paris: Institut Francais D' Etudes Byzantines.
- JELAVICH, B (2000): *Balkan Tarihi–1 18. ve 19. Yüzyıllar*. İstanbul: Küre Yayınları.
- KAZICI, Z (2018). *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- KLAİC, VJ (1882): *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*. Zagreb: Troskom Piscevim A Tiskom Dionicke Tiskare.
- KRCSMARİK, J (1979): *Bosna-Hersek-Bosna-Saray*. İstanbul: İslam Ansiklopedisi 2.
- KOS, M (1933): *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*. Ljubjana: Jugoslovanska Knigarna.
- LAURE RYAN, M (2008): *Transictionality across Media, Theorizing Narrativity*. Ed. John Pier, José Angel Garcia Landa, Berlin: De Gruyter.
- LEKTORSKİ, V.A (2016): *Özne, Nesne, Biliş*. İstanbul: Yordam Kitap.
- LUCIC (1666): *De regno Dalmatinae et Croatiae libri sex*. Amsterdam.
- LEZZE, D.D (1909): *Historia Turchesca (1300-1514)*. изд, I.Ursu, Bucarest. Значаен современ извор.
- MC CARTHY, J (1993): *Ottoman Bosnia, 1800 to 1878, 'The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Jugoslavia*. Massachusetts: Mark Pinson.
- MAZOWER, M (2002): *The Balkans: A Short History*. New York: Modern Library.
- MİKOCZY, J (1806): *Oiorum Croatiae liber unus*. Zagreb: Mrežno Izdanije.
- NASUHBEOĞLU, T (2008): *Balkan Tarihine Genel Bir Bakış*. İstanbul.

- Nielsen, Henrik Skov, Phelan, James ve Walsh, Richard, (2015): *Fictionality As Rhetoric: A Response to Paul Dawson*. Narrative, Vol 23, No. 1.

- ORTAYLI, İ (2006): *Osmanlı Barışı*, İstanbul: UfukKitap.
- ÖZKAN, A (2011): *Miloş 'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları
- PORTER, A (2008): *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge University Press.
- SAID, E.W (1978): *Orientalism*. United States: Pantheon Books.
- SAID, E. W (2008): *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.

- STAVRIANOS, L. S (1958): *The Balkans since 1453*. Washington Square, New York: New York University Press.
- SKOK, P (1934): *Dolazak Slovena na Mediteran. Hrvatska*. Pomorska Biblioteka Jadranske Straze.
- SUČESKA, A (1991): *Osnovne osobnosti položaja Bosne u Osmansko-Turskoj drzavi, 'Jstinn o Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: injenice iz istorje BiH.
- SUČESKA, A (1968): *Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima, Prilozi. İstorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine, 4*
- STONE, N (1998): *Eastern Europe: A Short History*. New York: Harper.
- SCHMID, W (2010): *Narratology: An Introduction*. De Gruyter.
- SCHİMEK, M (1787): *Politische Geschichte des Konigreiches Bosnien und Rama vom Jahre 867 bis 1741*. University of Michigan: C.F.Wappler.
- ŞİMŞİR, B.N (1986): *Bulgaristan Türkleri*. İstanbul: Bilgi Yayın Evi.
- ŞENTÜRK, M.H (1992): *Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi*. İstanbul: İstanbul Türk Tarih Kurumu.
- ŞİŞİÇ, F (1925): *Povijest Hrvata U Vreme Narodnih Vladara*. Zagreb: Izdano Torskom Naklade Skolskih Knjiga Tisak Zaklade Tiskare „Narodnih Novina”.
- SHISHMANOV, İ. D (1976): *İvan Vazov, Spomeni i dokumenti*. Sofija: İzdatelstvo.
- PARS, M (2004): *Makedon ve Sırp Romanlarında Türkler ve Türklerin İzleri*. Ankara: Kültür.
- POBRIÇ, E (2020): *Derviş i smrt– Jezik, Romana, Religija Ideologije*. Novi Sad.
- POPOVIĆ, V (1965): *Istocno pitanje*. Sarajevo.
- PAGEAUX, D. H (1994): *La littérature générale et comparée*, Collection Cursus. Paris: Série "Littérature", Cursus.
- TODOROVA, M (2003): *Balkanları Tahayyül Etmek*. Translator, Dilek Şendil, İstanbul: İletişim Yayınları.
- TODOROVA, M (2010): *Balkanları Tahayyül Etmek (3. Baskı)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TODOROVA, M (1997): *Imagining Balkans*. New York: Oxford University Press.
- TODOROVA, M (2006): *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka 20. Vek.

- TUĞLACI, P (1984): *Bulgaristan ve Bulgar Türk İlişkileri*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- FINE, John V.A (1994): *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- FAROQHI, S (2004): *The Ottoman Empire and the World Around It*. London: I.B. Tauris.
- HERMAN, D., RYAN, M.L., JAHN, M (2008): *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. New York: Routledge.
- HERMAN, D., MCHALE, B., PHELAN, J (2010): *Teaching Narrative Theory*. New York: The Modern Language Association of America.
- COHN, D (1999): *The Distinction of Fiction*. USA: The John Hopkins University Press.
- ZİROJEVIĆ, O (1995): *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*. Novi Pazar.
- VAZOV, I (2000): *Pod igoto, Veliko Turnovo*. Izdatelstvo: Slovo.
- WALSH, R (2008): *The Pragmatics of Narrative Fictionality, A Companion to Narrative Theory*. James Phelan, Peter Rabinowitz (Ed.), Blackwell Publishing.
- WALSH, R (2007): *The Rhetoric of Fictionality*. Ohio: State University Press.
- WERNER, W (2008): *Pictorial Narrativity*. David Herman, Marie-Laure Ryan, Manfred Jahn (Ed.), Routledge Encyclopedia of Narrative Theory: Routledge.

- WHITE, H (1984): *The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory*. History and Theory, Vol. 23, No. 1.
- WHITE, H (1973): *Metahistory: The Historical Imagination in 19th-century Europe*. Johns Hopkins University Press.
- UZUNÇARŞILI, İ.H (1941): *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatına Medhal*. Ankara Türk Tarihi Kurumu.
- UZUNÇARŞILI, İ.H (1956): *Osmanlı Tarihi*, I V cilt, I Ankara: Kisim.

Статии:

на кирилица:

- ЗИРОЈЕВИЧ О (1989) *Први векови туђинске власти, /У:/ Косово и Метохија у српској историји*. Београд.
- Историја дипломатије, с.35,42; Академик А.Л. Нарочницкии, Балкански кризис 1875-1878 гг.и велике државии, Реферат на симпозиумот „Стогодишница устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и Источној кризи 1875-1878.године” Сарајево,1975, с.19-25.
- ЛИРЕЧЕКА, К. СТАНОЈЕВИЧА, С. и ЦОРОВИЦА, В (1983): *биографија Немањичима: Немања, Годишњица НЧ 1, 1877; Ново Брдо и врањско Поморавље у историја српској XIV и XV века*. град Вишесав и видинска област.

- МИЉКОВИЌ, Е (2001) *Турски феудални систем на Балкану у првом веку турске владавине, /У:/ Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, САНУ, Београд.
- СОКОЛОВСКИ, М (1965): *Прилог кон проучувањето на турско-османлискиот феудален систем со посебен осврт на Македонија во XV и XVI век.*, Гласник на ИНИ II, 1.
- СТОЈАНОВСКИ, А (1958): *Поглед на економско – друштвените прилики во Кичевската нахија во втората половина на XVв.*, Гласник на ИНИ II, 2.
- *Уп. Риста Симоновић, Живот и књижевно дело Борисава Станковића, Библиотека града Београда, Београд 2007,93, 136-137 (друго издање); Сања Златановић, Свадба – прича о идентитету: Врање и околина, Етнографски институт САНУ, Посебна издања, књ. 47, Београд 2003, стр.145.*
- ШИШИЧ,Ф.(1928): *Летопис попа Дукљанина-Барски родослов*„Посебна изд. САН; уп.рецензију Н.Радојичица у *Slavia VIII,1929-30*).Ново издање Летописа дао је Вл.Мошин (Letopis pora Dukljanina,1950).
- ШАБАНОВИЧА, Х (1952) : *Управна подјела југословенски земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699 год.*„Годишњак ИДБХ.
- ШОПОВА, Д (1957) *Кога Скопје било центар на санџак во периодот од паѓањето под турска власт до крајот на 16 век.*Гласник на Инст.за нац. Ист.І.

на латиница:

- BELDIĆEANU, N (1995): “*Osmanlıİmparatorluğu ’nunÖrgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)*”, Mantran (ed.), *OsmanlıİmparatorluğuTarihi - I: OsmanlıDevletinindoğuşundan XVIII. yüzyılınsonuna, İstanbul. CemYayınevi, Bosna-SancakKültürveYardımlaşmaDerneğiBülteni* (1996), Sayı 1, İstanbul,afmYayımTanıtım.
- BAYRAM, S (2014): *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/9 p. 271-282, ANKARA-TURKEY.*
- BAYRAM. S (2014): Sibel Bayram, “A General Overview to Ottoman Perception in the Novel Drina Bridge by Ivo Andric”, *Turkish Studies, Volume 9/9 p. 271-282. ANKARA-TURKEY.*
- ELSİE, R. *The Declaration of Albanian Independence*, from: Lef. C.von Sax (1928): *Geschichte des Machtverfail der Turkei bis Ende des 19 jahrhunderts und die Phasen der „orientlichen Frage,,bis Gegenwart*,Беч 1913, и Ср.Новакович,Турско Царство пред Српски устанак(1780-1804),Београд 1906.О „источном питању,, код нас је писао В.Попович,Источно питање,Београд. Nosi: *Dokumentahistorikepërt’ishërbyehistoriës tone kombëtare. Tirana: InstitutiHistorisë* 2007, p. 99, 176-179. Translated from the Albanian by Robert Elsie.

- Convention on the Rights of the Child (UN, 1989); Charter of Fundamental Rights of the EU (EU, 2000); Declaration by the European ministers of education on intercultural education in the new European context (Council of Europe, 2003); Guidelines on Intercultural Education (UNESCO, 2006); White Paper on Intercultural Dialogue (Council of Europe, 2008); Key Data on Teaching Languages at School in Europe Report (Eurydice Network, 2008); Policies and practices for teaching socio-cultural diversity - A framework of teacher competences for engaging with diversity (Council of Europe, 2009).
- DOZEL, L (1998): *Possible Worlds of Fiction and History*. New Literary History, Vol. 29, No. 4, Critics without Schools.
- *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910*, (yay.) Landesregierung .für Bosnien und Hercegovina, Sarajevo 1910, s. LXVI.
- DOLGER, F (1937): *Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner*. Zeitschrift für Kirchengeschichte.
- YILMAZ, T (Dr) *Balkan Tarihinden Bir Kesit XIX'uncu yüzyılda Balkanlarda Bağımsızlık Hareketleri*.
- GİBB, H.A.R (1962): *Lutfi Pass on the Ottoman Califate*, Oriens.
- GNISCI, A (2018): *Komparativna književnost kao disciplina dekolonizacije*. Književna istorija. XXXI, 5–12.
- KOPRULUZZADE, M.F (2022): *Bewekunger zur Religions geschichte Kleinasiens, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*. I, 202-22.
- LASZLO, J (2006): *The Science of Stories: An Introduction to Narrative Psychology*, Routledge, 2008. Morton, Peter, “Narrative Strategies in the Fictive Diary: Reader-Response Theory and the Grossmiths’ The Diary of a Nobody”, Life Writing Symposium, 13-15 June, Flinders University.
- *Muffasal Osmanli Tarihi*, VI, Istanbul, 1963, 3290, F. O.78/2685, 2687, A.A.P (43). 1877. XCI, 91, 93-99, 156-157, 163-180, 432-436, N.Simsir, Rumeli`den Turk Gocleri, (Turkish Emigrations from Ahe Balkans), Belgeler Documents, II, Ankara, 1970, CLIV.
- NORADOUNGHIAN, G. *Recueil d`actes internationaux de l`empire Ottoman (Raris 1897-1903) y momy I (1300-1789) и II (1789-1856)*, и
- TESTA, BARON J. DE. *Recueil des traits de la Porte Ottoman avec les puissances etrangeres* (10 томова, Paris 1864 – 1901).
- FLEMMING. B (1964): *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*. Wiesbaden: Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Kommissionsverlag Franz Steiner.
- SCHAEFFER, J.M (2012): “*Fictional vs. Factual Narration*”, *The Living Handbook of Narratology*, Peter Huhn, John Pier, Wolf Schmid, Jan Christoph Meister (Ed.), Hamburg University, <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/fictional-vs-factual-narration>.
- STAV- Sedmićni časopis za politiku, društvo i kulturu, Historija i Kultura, Čovje u kojem su se spojili Orijent i Evropa, izdanje: 04.01.2018.

- Universal Declaration of Human Rights (UN, 1948); *European Convention on Human Rights* (Council of Europe, 1950).
- ZAFER, Z (2011) *Ötekileri Kucaklayan Bir Sanat Anlayışı*. Littera Dergisi, 29 (Edebiyat ve Bilim Özel Sayısı), 67-75.

Интернет:

- *Bosanskakniga.ba/historija-za-sedmi-razred-devetogodisnje-osnovne-skole*.
- <https://impulsportal.net/index.php/kultura/knjizevnost/22678-stankoviceva-sofka-zenaciji-su-snovi-zarobljeni-okovima-patrijarhalnih-nacela>
- *Наставни планови и програми | Завод за унапређивање образовања и васпитања (zuov.gov.rs)*
- *Биро за развој на образованието – БРО (bro.gov.mk)*.
- *Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade, Sarajevo 2016 godine*.
- *Kurikulum.ks.gov.ba/sites/default/files/2021-04/Kurikulum-historija.pdf*
- *www.lektire.rs / <http://www.knjizara.zavod.co.rs>*